

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

Навчальний посібник

*За загальною редакцією
доктора юридичних наук,
професора О. М. Джужи*

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

НБ ПНУС

719161

Київ
Юрінком Інтер
2004

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-1849 від 8 травня 2003 року)

Рецензенти:

Глушков В. О., Заслужений юрист України, доктор юридичних наук, професор, начальник Центру організації, координації науково-дослідних робіт вищих закладів освіти та науково-дослідних установ МВС України;

Макеєв С. О., доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу Інституту соціології НАН України

Науковий редактор:

Тарарухін С. А., професор, Заслужений працівник народної освіти України

Авторський колектив:

Джужа Олександр Миколайович, доктор юридичних наук, професор — теми 1, 11;

Вовк Вікторія Миколаївна, кандидат філософських наук — тема 3;

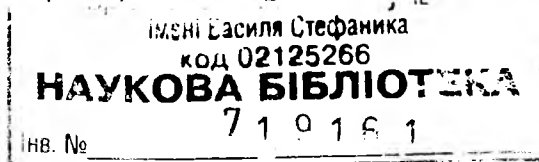
Кириченко Ігор Глібович, кандидат юридичних наук, професор — тема 4;

Ковальський Віктор Семенович, кандидат юридичних наук — тема 13;

Корецький Сергій Миколайович, кандидат юридичних наук — теми 6, 8, 10;

Левченко Юрій Олександрович, викладач — теми 2, 9;

Надточій Андрій Сергійович, доцент — теми 5, 7, 12

© Колектив авторів, 2004

© Юрінком Інтер, 2004

ISBN 966-667-109-3

У контексті традиційної класифікації наук важко уявити, щоб дисципліна, яка вже самою назвою підпадає під рубрику соціологічних наук, раптом усупереч формальній логіці опинилася серед правознавчих.

Однак ми вважаємо, що соціологія права як власне юридична дисципліна має великий і значною мірою поки ще не реалізований теоретично-методологічний потенціал. Використання в повному обсязі досягнень загальносоціологічної думки, сучасних підходів до проблем соціального характеру може істотно збагатити наші уявлення про право як соціальний інститут, дати глибше розуміння його внутрішніх зв'язків з природою соціального. На підставі зазначеного продуктивніше розглядати правову реальність як реальність соціально сконструйовану.

У такому разі під соціологію права підпадає не лише емпіричне різноманіття форм правового життя в різних конкретних суспільствах, а й приховані за ним структурні основи розвитку, перетворення соціального в правове, єдині для будь-яких суспільств. На наш погляд, висловлюючись більш стисло, соціологія права має справу з аналізом соціального в правовій реальності.

Соціологія як порівняно самостійна галузь знань склалася в Україні значно пізніше, ніж в інших країнах світу. Сьогодні, в процесі національного відродження України, становлення незалежної держави і громадянського суспільства, демократизації суспільного життя соціологія розвивається дуже швидко, зростає зацікавленість в ній з боку суспільства, яке все більше усвідомлює, що без соціологічної науки неможливо створити правову державу. За досить короткий час розвитку вона посіла місце науково-теоретичного базису всіх наук гуманітарного циклу.

Указ Президента України від 25 квітня 2001 р. «Про розвиток соціологічної науки в Україні» по суті інституалізував вказане місце соціології у системі суспільствознавчих наук.

Одночасно Указ вказує на потребу розвитку всіх трьох рівнів соціологічних знань (за Мертоном), у тому числі й галузевої соціо-

логії, в даному разі соціології права. Особливе місце відводиться не лише розвитку науки взагалі, а й розробці навчальних дисциплін, необхідних для підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

Вивчення соціології права — важлива складова професійної підготовки не лише юристів, а й педагогів, психологів, економістів, кримінологів та інших фахівців.

Актуальність нового наукового напрямку і навчальної дисципліни обумовлено насамперед тим, що без всебічного аналізу соціально-правових проблем неможливо розкрити перспективи розвитку правової системи, її роль у вдосконаленні соціальних відносин, а також розробити наукову платформу здійснення правової реформи, покликаної забезпечити верховенство закону в усіх сферах життя суспільства, зміцнити механізм підтримання правопорядку на основі розвитку народовладдя.

Дослідження соціологічних аспектів права сприяє формуванню і реалізації концепції правової держави.

Соціологічні дослідження в праві орієнтовані на вивчення суспільних відносин, які складаються на етапі формування правових актів, тобто при підготовці перекладу соціальних відносин на мову юридичних норм, і при реалізації правових приписів.

Актуальним є те, що важливим компонентом соціології права є соціолого-правові дослідження. Спираючись на соціологічну теорію права, яку розробляють як у загальній теорії права, так і в галузевих юридичних науках, вони забезпечують фактологічну базу правознавства, зміцнюють його зв'язок з практикою.

У соціологічній науці про право ще чимало питань залишаються спірними, тому автори цієї праці намагалися розкрити різні погляди на окремі проблеми та перспективи їх розвитку.

Автори з вдячністю врахують зауваження і побажання читачів у своїй подальшій роботі.

Предмет соціології права

- § 1. Комплексна природа наукових соціолого-правових досліджень
- § 2. Дискусійний характер визначення предмета соціології права
- § 3. Структура і функції соціології права

§ 1. Комплексна природа наукових соціолого-правових досліджень

Однією з важливих особливостей розвитку соціально-гуманітарних наук є їх взаємодія. Взаємопроникнення і збагачення останніх, широке використання універсальних, загальнонаукових методів пізнання, які дозволяють значною мірою посилити дієвість практичних рекомендацій, зумовлюють так званий комплексний підхід, висунутий на перший план інтеграційними процесами.

У науковій літературі неодноразово підкреслювалась необхідність комплексної розробки соціально-правових проблем. При цьому наголошувалось на тому, що комплексність в соціолого-юридичних дослідженнях повинна здійснюватися не за рахунок механічного об'єднання інформації, отриманої соціологією та правознавством, а шляхом виявлення власних, специфічних інтересів кожної науки в цій проблемі.

Разом із тим, поповнення традиційної проблематики новими напрямками дослідження, проникнення в сфери інших галузей наукового знання здаються часом деяким науковцям невиправданими або навіть неприпустимими з погляду «чистоти» тієї науки, основи якої усталені і нібито достатні для вирішення актуальних проблем практики.

З цих позицій іноді недооцінюють навіть ті безумовно конструктивні діяння, впливи, які несуть з собою зокрема тенденції інтеграції наук в комплексних дослідженнях певних об'єктів. Логіка міркувань

при цьому приблизно така: оскільки вчення про право і державу, як і вчення про суспільство, виокремилось із сфер інших наук у процесі їх розвитку (диференціації), остільки його сучасна інтеграція з іншими науками є нічим іншим, як кроком назад до того первісного вигляду, коли воно було ще науковим напрямом дослідження.

Такий формально-логічний хід думок справедливо викликає заперечення, адже ми є свідками небувалого в історії піднесення, розвитку світової і вітчизняної наук саме завдяки інтеграційним процесам, які охопили і юридичну науку, що призвело до виникнення безлічі нових і оригінальних напрямів дослідження, перспективність яких не враховують належною мірою окремі автори.

Це і правова кібернетика, і філософія права, і соціологія права, і господарське право, і кримінологія, і юридична психологія тощо. Якщо ж ми ставимо за мету вказати на характерні особливості розвитку соціолого-юридичних досліджень юриспруденції в нинішніх умовах, то це перш за все удосконалення методів наукових досліджень, розширення їх сфери, поява важливого кола питань, висунутих практикою державно-правового будівництва, які вітчизняне правознавство обходило стороною, зокрема тому, що пильна увага до них, делікатно кажучи, не заохочувалася.

Тут насамперед йдеться про соціальні наслідки дії або бездії права в тих чи інших сферах суспільства. І саме в цьому випадку досить чітко виявляється відмінність концептуальних підходів правознавства і соціології. Якщо соціологічне зорієнтований юрист буде приділяти особливу увагу вивченню права як самодостатнього феномену об'єктивного світу, виявленню сукупності правових та інших явищ (чинників), які опосередковано чи безпосередньо інтенсивно впливають на правові норми тим, що сприяють або перешкоджають їх реалізації в конкретних правовідносинах, здатності права виступати регулятором суспільних відносин, забезпечувати реалізацію цілей, які були поставлені законодавчим органом при прийнятті відповідного нормативно-правового акту, дослідженню системи правових відносин, яка формується в сфері реальної дії норм права, то соціолога права в цьому сюжеті зацікавлять перш за все такі питання, як: чи дозволило звернення особи до норм права досягти бажаного

соціального блага, і якою мірою особа реалізувала свої сподівання, інтереси та потреби.

У цілому, вивчення соціальних наслідків та соціальної ефективності правового регулювання порушує низку важливих і нових проблем, зокрема проблему соціально-правової активності особи в умовах обмеження будь-яких її прав та свобод. Різні підходи, які практикуються правознавством і соціологією, аж ніяк не означають, що здобуті ними знання можуть бути перекреслені, протиставлені. Достатніх підстав для цього немає навіть сьогодні, не буде їх, певно, і в майбутньому.

Відзначаючи це, Я. Щепанський писав, що соціологія сформувалася як наука про спонтанно-динамічні сили, і тому «серед соціологів завжди існувала деяка зневага до права, і в свою чергу правознавці, дійнявши віри у силу регулятивних нормативних актів, схильні були зневажати дослідження соціологів. Проте в даний час обидві ці сфери зближуються: і соціологи, і правники дійшли висновку, що повний опис і пояснення соціальних процесів вимагає поєднання обох точок зору». Лише в результаті спільних зусиль різних наук уявляється можливим отримати найбільш повну, адекватну характеристику об'єкта дослідження. У зв'язку з цим продовжує залишатися актуальним завдання ефективної організації наукових соціолого-правових досліджень.

У соціальних дослідженнях комплексний підхід до розгляду тієї або іншої проблеми об'єктивно зумовлений внутрішнім змістом самого об'єкта пізнання, тобто всебічне вивчення соціальних явищ є об'єктивно-закономірним процесом розвитку відповідної системи знань. Саме в цій різнобічності і полягає складність, зокрема, соціолого-правових досліджень. Останні вимагають, як правило, активної участі не лише юристів, а й представників інших наук, насамперед соціологів, або ж компетенції однієї особи в різних сферах знань. «За самою своєю сутністю, — зауважував В. П. Казимирчук, — соціально-правові дослідження є комплексними, тобто потребують кооперування і координації зусиль не лише представників різних галузей юридичної науки, а й суміжних наук: філософії, соціології, психології, економіки і т. д.». Вони дозволяють всебічно вивчати досліджувані явища і процеси, повернути до них увагу і знання

спеціалістів різних галузей науки і тим самим отримати надійні, цінні для науки результати.

Особливо перспективним є продовження досліджень з проблем соціальної природи та призначення права, об'єктивних меж та критеріїв ефективності правової регламентації суспільних відносин, соціальних передумов правових відносин, механізму трансформації (переведення) соціальних чинників у правові норми, ефективності інституту юридичної відповідальності, механізмів функціонування правових інститутів та взаємодії права з іншими соціальними регуляторами тощо.

Комплексність як методологічний атрибут, науково-організаційний принцип соціолого-правового пізнання є відбиттям цілісності правової реальності, взаємозв'язків і взаємозалежностей всіх її сторін і властивостей. Чим складнішу організацію має ця цілісність, тим різноманітніші знання і прийоми потрібні для її вивчення. Як показує досвід, при здійсненні соціолого-юридичних досліджень ні для одного із пізнавальних прийомів не можуть бути створені умови винятковості та переваг. Адже необхідність і важливість кожного з них визначається залежно від мети, поставленої перед дослідженням, кожний з конкретно-наукових методів і процедур (методи і процедури підготовки соціально-правового дослідження, які випереджають збір інформації, методи збору інформації і методи обробки та аналізу даних) має певні обмеження за сферою застосування і точністю. Найбільший успіх очікує дослідника тоді, коли він користується не одним, а декількома прийомами наукового аналізу поперемінно або в комбінації.

Застосування кількох методів, що перекривають один одного, дозволяє істотно підвищити надійність, верифікованість отриманих даних. Будь-яке соціолого-юридичне дослідження може дати позитивний ефект лише в тому випадку, коли його результати порівнюються з результатами досліджень, отриманих за допомогою інших методів, і коли всі дослідження певної проблеми мають, таким чином, комплексний характер. Тільки за комплексного підходу до їх використання можливі і найбільш сприятливі результати самого дослідження.

Комплексний підхід означає разом з тим розгляд соціально-правових явищ і зв'язків як синтетичних за своєю природою, що пронизують собою всі інші сторони соціального життя, кожний з яких окремо може бути предметом вивчення конкретної науки про право. Він передбачає дослідження правових явищ як певної нерозчленованої цілісності, в єдності їх соціального та юридичного, а також аналіз взаємозв'язків і взаємодії з іншими суспільними явищами, виявлення питомої ваги впливу кожного з них на стан правових феноменів, які не слід розглядати як деякі нерухомі, статичні сутності, адже ці феномени виражають рух правової цілісності. Наприклад, такий досить специфічний феномен, як право є сферою перетину різноманітних явищ і відносин, ансамблем (сукупністю) пов'язаних одна з одною дій чи подій. Його можна розглядати як зсередини (сукупність обов'язкових для виконання норм, які визначають соціальні відносини, установлених групою осіб у певний момент часу), так і ззовні (у тісному взаємозв'язку з конкретно соціально-правовою реальністю, у взаємодії з різними соціальними чинниками, інститутами — державою, політикою, армією, системою освіти та виховання, економічними та іншими організаціями). Від того, якого роду дії і події включені в структуру соціально-юридичного феномену права, в кожний певний момент існування, залежить його якісна визначеність. Тому завдання комплексних за своєю природою соціолого-правових досліджень — вивчення всіх істотних чинників (дій, подій, відносин, явищ тощо), які стосуються конкретного правового феномену.

Отже, комплексність наукового соціолого-правового пізнання характеризує, зокрема, складну організацію правового явища та його середовища. Вона зумовлена комплексністю, багаторівневістю і складною структурованістю самої правової реальності. Зокрема, регулятивні властивості норми права, її здатність регулювати суспільні відносини неможливо з'ясувати лише в процесі її тлумачення. Для цього необхідно досліджувати реальну дію масиву норм права, конкретні правовідносини, які виникають під їх впливом. Але й аналіз конкретних правовідносин не дасть повної картини регулятивних характеристик норми права, оскільки на її дію впливають й інші соціально-правові чинники: режим законності і правопорядку, стан

правосвідомості, рівень правової культури, характер діяльності правозастосовних і охоронних органів та інші. Всі ці зв'язки та відносини норми права і слід ґрунтовно вивчати, адже, як відомо, кожне явище проявляє свою сутність, зокрема, у взаємозв'язках, взаємодії з іншими явищами і процесами.

Один із провідних представників системного і функціонального підходів у соціології та юриспруденції, який трактував право як генералізований засіб комунікації, — Н. Луман — розглядав комплексність як властивість соціальної системи відтворювати свої елементи, впорядковувати зв'язки між ними, а також здатність системи пристосовуватися до складності зовнішнього середовища. Система, на його думку, повинна мати такий рівень комплексності, щоб бути здатною реагувати на будь-які зміни середовища. Зміни самої системи відбуваються через співвіднесення елементів (подій). Для цього вона виробляє два способи: структуру (упорядкування зв'язків між елементами) і процес (відтворення нових елементів-подій, які не мають тривалості у часі).

З урахуванням сказаного вище уявляється слушним представити комплексний підхід до пізнання соціально-правових явищ як сукупність процедур і аспектів аналізу:

1) визначення структурних характеристик правового феномену, дослідження рівнів і механізмів його структурної організації (структурний аспект);

2) аналіз діяльнісної структури правового феномену, зокрема характеристика суб'єктів правовідносин (діяльнісний аспект);

3) визначення місця і ролі правового явища в системі суспільних відносин, аналіз функціональних зв'язків даного явища з іншими соціальними явищами і процесами (системно-функціональний аспект);

4) аналіз політичної, ідеологічної, економічної, моральної та іншої ситуації, яка виникає у зв'язку з існуванням правового феномену в конкретних умовах місця і часу (ситуаційний аспект);

5) аналіз соціально-культурного контексту правового феномену (соціо-культурний аспект).

Вивчення динамічних процесів, завдяки яким право впливає на суспільство, структурує та організує його, а суспільство зумовляє в свою чергу розвиток права, конструє правову реальність, стає сьо-

годні найбільш актуальною проблемою як соціології, так і правознавства. Тому соціологи почали більше приділяти уваги вивченню динаміки права як соціального інституту, який виражає нормативну структуру суспільного життя (тобто крізь призму соціальних відносин, що існують у суспільстві), відносності права та його відповідності соціальному оточенню певної групи в конкретній історичній ситуації, виникнення, формування та існування права як підпорядкованої складової єдиного соціального цілого, аналізу соціального конструювання правової реальності, пізнанню реальної соціальної дійсності в контексті функціонування правових чинників, насамперед для того, щоб давати соціотехнічні рекомендації, які дозволили би здійснювати раціональні та ефективні перетворення соціальної дійсності, а юристи — дослідженню права як динамічного соціально-юридичного феномену з точки зору його генезису та дії, аналізу його життєздатності і функціональної повноцінності, більш глибокому розумінню його внутрішніх зв'язків з природою соціального, з метою оптимізації саме правового регулювання. І ті, й інші, на думку деяких учених, перебувають у стані пошуку міждисциплінарного синтезу. Як результат цих наукових пошуків, переконані вони, з'явилися такі комплексні, міждисциплінарні сфери наукового знання, які поєднують у собі пізнавальні ресурси соціології та правознавства, як соціологія права.

Особливо характерною в цьому відношенні є позиція К. Кульчара, який переконаний, що сучасний розвиток науки не терпить ніякої схеми. «В наш час, — пише він, — вже ні одна галузь науки не є автономною і ні одну галузь науки не можна культивувати без міждисциплінарного підходу». Таким галузям соціології, як, зокрема, і соціологія права, цей міждисциплінарний характер властивий з моменту появи, а фактичні соціолого-юридичні дослідження стають настільки міждисциплінарними, що, власне кажучи, питання про те, зараховувати соціологію права до науки права (теорії права) чи до соціології, як би втрачає сенс.

Отже, узагальнюючи, підсумовуючи все викладене, можна з певною обґрунтованістю сказати, що наукові соціолого-правові дослідження, які покликані безпосередньо задовольняти потреби практики та сприяти вирішенню актуальних, складних і багатоаспектних проблем, повинні мати комплексний характер, звісно, при аван-

гардній ролі однієї з наук: юриспруденції чи соціології. По суті, йдеться про концептуальну відмінність юридичного і соціологічного підходів до проблем правової реальності, зумовлену дисциплінарними особливостями правознавства і соціології, специфікою предметів їх наукового інтересу, вивчення і вивченості (науково-професійної компетентності), юридичної і соціологічної думки. Інакше кажучи, головне не стільки в тому чи іншому наборі соціально-правових тем і проблем, скільки в сутності їх осмислення і тлумачення з позицій певного предмета, в руслі його концептуального розгортання та конкретизації в загальному контексті сучасної правової і соціологічної думки.

§ 2. Дискусійний характер визначення предмета соціології права

Прошло майже 100 років з того часу, коли один із класиків соціології Еміль Дюркгейм, проводячи диференціацію основних напрямів соціологічного знання, виділив і такий напрям, як соціологія права.

На V Міжнародному соціологічному конгресі (1962 р.) соціологію права було офіційно визнано галуззю наукового знання.

У наш час вітчизняна соціологія права проходить стадію формування, а питання про її природу, об'єкт, предмет і місце серед інших суспільних наук залишається дискусійним.

Зокрема, серед соціологів домінує погляд, що соціологія права — це соціологічна дисципліна. Деякі автори із числа юристів трактують соціологію права як юридичну науку, що нерозривно пов'язана з теорією права. Інші, виділяючи теоретичну та емпіричну соціологію права, відносять першу до загальної теорії права, а другу — розглядають як самостійний напрям досліджень у межах правознавства в цілому. Висловлюють також думку про те, що соціологія права — це самостійна наука, яка являє собою новий напрям у вітчизняному суспільствознавстві.

Дискусії про природу, предмет, об'єкт і місце соціології права серед інших соціальних і юридичних дисциплін відбуваються і в

країнах ближнього і далекого зарубіжжя. Німецький дослідник Н. Ріффель вказує з цього приводу на три групи підходів до проблеми дисциплінарного статусу соціології права:

1. Соціологія права є допоміжною дисципліною в межах правознавства (К. Алвеллін, А. Нусбаум та ін.);

2. Соціологія права є різновидом загальної теорії права (Е. Дюркгейм, В. Лунштодт, Н. Луман, А. Хегерстрем та ін.);

3. Соціологія права розглядається як галузь загальної соціології або як самостійна соціологічна дисципліна (М. Вебер, Ж. Гурвич, Є. Ерліх, Р. Кеніг та ін.). В науковій літературі кожен з цих підходів досить солідно аргументований. Але наштовхується на таку ж серйозну контраргументацію.

Виходячи з того, про що зазначено в § 1, нам більше імпонує точка зору, що соціологія права — це міждисциплінарна галузь наукового знання, яка поєднує в собі пізнавальні ресурси юриспруденції як системи наук про право та державу і загальної соціології, як науки про загальні принципи відтворення, функціонування і зміни форм соціальних взаємодій, в тому числі суспільства як цілісної системи соціальних взаємодій.

Виникаючи на межі соціології та юриспруденції, соціологія права тим не менше оформляється і стверджується як окрема самостійна наукова дисципліна в межах предметної сфери однієї із суміжних наук — юриспруденції або загальної соціології. В цьому сенсі соціологія права можлива і як юридична дисципліна (окрема галузь юридичної науки), і як соціологічна дисципліна (окрема галузь соціології).

Іноді в літературі з метою розмежування підходів соціологів і юристів до з'ясування предмету пропонується виділяти «соціологію права» як соціологічну дисципліну і «юридичну соціологію» як юридичну дисципліну. Але на теперішній час аналіз літератури вказує, що в більшості випадків ці поняття ототожнюються і це не впливає на перелік та висвітлення проблем. Правда і те, що претензії соціологів частіше залишаються «декларацією про наміри», а в дійсності юристи поки що є лідерами в дослідженні проблем соціології права.

Підсумовуючи, можна вслід за польським дослідником А. Підгурецьким виділити такі методологічні моменти, які визначають специфіку соціології права як науки:

1. Соціологія права скерована на те, щоб пізнавати реальну соціальну дійсність в контексті функціонування правових факторів, механізмів впливу права на соціальні відносини і зворотного впливу соціальних відносин на формування права.

2. Соціологія права ставить своїм завданням пізнання права в його дії і з'ясування умов ефективності цієї дії, вона намагається встановити, які саме правові інструменти є найефективнішими для здійснення змін у політичній думці, в економічних ситуаціях і в міжсуб'єктних відносинах між людьми. Вона досліджує можливі негативні наслідки дії права; розкриває підґрунтя різноманітних соціальних міфів, пов'язаних з правом; вивчає генезис таких міфів.

3. Соціологія права займається проблемами дії права перш за все для того, щоб давати соціо-технічні рекомендації, які дозволили б здійснювати раціональні та ефективні перетворення соціальної дійсності, вона також створює теоретичну базу для розвитку наукової політики в сфері права.

4. Соціологія права намагається надати своїм положенням такої форми, щоб вона могла знайти застосування в соціальній практиці.

5. Соціологія права безпосередньо звертається до дійсності, намагається емпірично описати її, створити найбільш повний і виразний її образ.

Розкриваючи природу соціології права, ми зазначаємо, що проблеми, віднесені до соціології права, з таким же успіхом можуть бути віднесені і до теорії права або галузевих юридичних наук, бо проблеми соціальної обумовленості права, його оптимальності, функції права, ефективності норм права, правосвідомості, взаємодії права та інших соціальних норм — все це безпосередньо входить у загальну теорію права.

І все ж ми вважаємо, що соціологія права, як галузь наукового пізнання, має великий і значною мірою поки що не використаний теоретико-методологічний потенціал. Використання в повному обсязі досягнень соціологічної думки, сучасних підходів до проблем

соціального характеру може істотно збагатити наші уявлення про право як соціальний інститут, надати більш глибоке розуміння його внутрішніх зв'язків з природою соціального.

З погляду соціологів специфіка соціології права полягає в тому, що: *по-перше*, соціологія права вивчає право як багатогранне соціальне явище, насамперед як соціальний інститут, який виконує низку необхідних для суспільства функцій, забезпечує у взаємодії з іншими соціальними інститутами суспільну стабільність, спрямована на те, щоб пізнавати реальну соціальну дійсність в контексті функціонування правових чинників. Право розглядається як суб'єкт, як компонент соціальної системи, породжений соціальними потребами. Воно тут виражає об'єктивну нормативну структуру суспільного життя, яке визначає його соціальну обумовленість. Важливий аспект його інституціонального характеру, крім усього іншого, полягає в тому, що дієвість права забезпечується державними інститутами. «Соціологам властиво скептично оцінювати дієвість правил і норм у досягненні соціальних цілей без підтримки з боку соціальної організації, — цілком резонно зазначає з цього приводу Л. Мейх'ю. — З соціологічної точки зору право повинно розумітися як соціальний процес, але все більше з'ясовується, що зрозуміти право як соціальний процес — означає зрозуміти функціональне значення правових норм».

Соціологи права вивчають соціальне в праві та соціальне призначення права як складової (інституціональної, функціональної, структурної) частини єдиного соціального цілого — соціуму, шляхи і механізми їх взаємозв'язків і взаємодії, правове як специфічний прояв соціального, в єдності з соціальним-неправовим, з'ясовують місце, роль та функції права в суспільстві. Право як соціальний інститут розглядається в широкому пізнавальному контексті — з позицій пізнання зв'язків, підтримання соціального порядку в цілому, в єдності його функціональних і дисфункціональних проявів у суспільному житті. І це не дивно, адже безпосереднім, головним об'єктом соціології права, як і будь-якої з численних галузей загальної соціології, є соціальна система, а саме сучасне суспільство як ядро всього соціального.

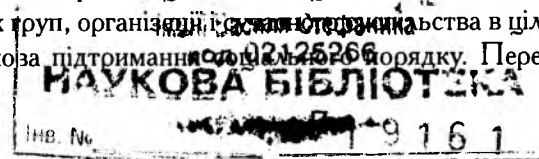
По-друге, правова сфера досліджується соціологією права як одна з соціальних підсистем крізь призму взаємовідносин особистості, соціальних груп і суспільства в цілому. Підтвердження цього тезису ми знаходимо у наукових працях Е. В. Тадевосяна: «Соціологія, соціологія права досліджують соціологічне в праві, тобто розглядають право як одну з соціальних підсистем, як соціальний інститут. Це означає, що право вивчається з точки зору прояву в ньому насамперед інтересів, цінностей і норм, дій і взаємодій особистостей, соціальних груп і суспільства в цілому». Тим самим абсолютизуються акціоністські, поведінкові аспекти права (особистісний фактор). Сама поведінка особи вивчається в широкому соціокультурному аспекті.

Для соціології права «життя» права в суспільстві, його дієвість опосередковується цілями, потребами та інтересами тих чи інших осіб, соціальних груп, а факт прийняття офіційної юридичної норми ніколи не розглядається єдиною і достатньою умовою дії права в суспільстві. Вона досліджує комплексні процеси трансформації юридичних норм у соціальну поведінку на всіх рівнях — на рівні суспільства, різноманітних соціальних прошарків, колективів, груп та особистостей, з'ясовує, яке відбиття отримують вони у свідомості людей. Особливо важливим для неї є аналіз ролей, оскільки він розкриває зв'язок між соціальними і правовими нормами, об'єктивованими в суспільстві, та способами, за допомогою яких ці норми інтеріоризуються в поведінці особистостей. «Соціологію права, — наголошує Ж. Т. Тощенко, — цікавить не сам процес вироблення, апробації та затвердження норм права, а процес засвоєння їх людьми, розуміння, сприйняття чи несприйняття їх, прагнення дотримуватися їх чи протистояти їм, керуватися ними або уникати їх при розв'язанні життєвих проблем. Соціологія орієнтує на вивчення соціальних функцій права, наслідків, пов'язаних із прийняттям і введенням в суспільне життя правових актів». Соціологія, соціологія права основний акцент роблять на тезисі, що саме діяльність учасників різних форм соціальної взаємодії кардинальним чином впливає на структурну динаміку суспільства та його інститутів.

По-третє, науковий статус соціології права визначається її місцем у системі наукового знання взагалі та соціологічного, зокрема. Вона є відносно самостійним науковим формоутворенням в загальному процесі соціологічного вивчення і вираження об'єктивної дійсності, є соціологічною галузевою наукою зі своїм предметним спектром дослідження.

Соціологія права, як ми з'ясували, підходить до вивчення права зі своїх характерних позицій, виходячи з власної, своєрідної природи і характеру (досліджує соціально-правові явища і процеси як елементи соціальної структури в їх реальному зв'язку з соціальним цілим), що знаходить вираз у визначенні її предмета, який є особливим аспектом предмета усєї соціології, специфічним правовим елементом поняттєвої схеми сучасного суспільства. Вирішальне значення в плані визначення її предмета має концепція відповідного розуміння (і загального поняття) суспільства. Разом з тим, націленість пізнання на поняття «суспільство» виражає сутність і характерну особливість методу соціології права.

Для характеристики предмета соціології права в соціологічній літературі використовують такі ознаки: вивчення загальних і специфічних соціальних закономірностей функціонування та зміни права в суспільстві; пізнання механізмів взаємодії суспільства та його соціальної підсистеми — права; дослідження форм виявлення, шляхів і механізмів їх реалізації в поведінці та діяльності особистості, соціальних груп, організації і сучасного суспільства в цілому; винчнення соціальних дій індивідів в юридично значущих ситуаціях; пізнання соціальних властивостей права як засобу соціальної регуляції, закономірностей, шляхів і механізмів його взаємодії з суспільством як соціальною системою. Отже, виходячи з розглянутих ознак, можна визначити цю сферу знань таким чином. *Соціологія права* — це галузь загальної соціології, яка вивчає соціальні закономірності функціонування та зміни права, механізми взаємодії суспільства та його соціальної підсистеми — права, форми виявлення, шляхи та механізми їх реалізації в поведінці та діяльності особистості, соціальних груп, організації і сучасного суспільства в цілому, як необхідна умова підтримання соціального порядку. Перевага

цього підходу до розуміння соціології права полягає насамперед у тому, що соціально-правова реальність розглядається в ній у визначеному контексті — в контексті і сучасності, і постсучасного розвитку, що дозволяє виключити філософські спекуляції на тему про «суспільство взагалі» із трактування предмета соціології в цілому, соціології права зокрема.

По-четверте, соціологія права констатує не тільки власне реєстр специфічної проблематики, теоретичну сферу, а й досить складний комплекс питань, які належать до методології, методики і техніки дослідження. Зрештою, слід також відзначити її внутрішню диференціацію, яка проходить по лінії саме соціології. Інакше кажучи, структурна диференціація соціології права пов'язана зі структурою суспільства і багатоманітністю об'єктів соціологічного пізнання. Суспільство (особа, сім'я, народ, влада, держава та ін.) є критерієм внутрішньої диференціації. Крім того, соціологія права, як і соціологія в цілому, підрозділяється, з одного боку (за характером досліджень), на емпіричний і теоретичний рівні пізнання, а, з іншого (за цілями і завданнями досліджень), — на фундаментальний і прикладний аспекти дослідження. Зміст структури соціології права визначається розвиненістю теоретичних і методологічних засад усєї соціологічної науки.

По-п'яте, соціологія права займається пізнанням права як соціального інституту, який виражає нормативну структуру суспільного життя, вивченням типу соціального конструювання права, його відносності та відповідності соціальному оточенню конкретної групи в конкретній історичній ситуації перш за все для того, щоб давати соціотехнічні рекомендації, які дозволили б здійснювати раціональні та ефективні перетворення соціальної дійсності.

Таким чином, розглянуті методологічні засади соціології права зайвий раз дозволяють стверджувати, що ця галузь наукових знань має свою нішу в системі наукового знання взагалі та соціологічного знання, зокрема, і цю сферу пізнання аж ніяк не можна звести до простої компіляції положень юридичної науки. Вона як окрема галузь загальної соціології має великий і значною мірою поки що не використаний теоретико-методологічний потенціал. Подальше роз-

роблення методологічних проблем соціології права, звісно, насамперед зусиллями соціологів, сприятиме самоусвідомленню цієї науки, підвищенню культури соціологічного мислення, тим самим забезпечить проникнення в глибинні, ще не відомі пласти соціально-правової реальності.

Використання в повному обсязі досягнень загальносоціологічної думки, сучасних концептуальних підходів до проблем соціального характеру може істотно збагатити наші уявлення про право як соціальний інститут.

Соціологія права як специфічно визначена складова частина правознавства історично та методологічно зародилася і сформувалася в рамках юридичної науки і практики. Саме у боротьбі з концепціями юридичного позитивізму, на основі соціологічного позитивізму виник та розвивався соціолого-юридичний підхід, зорієнтований на вивчення права перш за все як самодостатнього динамічного соціально-юридичного феномену об'єктивного світу, «права в житті», на розкриття взаємодії і взаємовпливу специфічних для предметної сфери дослідження правознавства внутрішніх чинників і зовнішніх щодо них, не специфічних чинників, які охоплюються сферами досліджень інших наук, для розв'язання суто юридичних проблем.

Традиції соціолого-юридичного підходу до права, що склалися в юриспруденції, кардинальним чином вплинули і на формування радянської юридичної науки. Розвиток останньої підтверджує її соціологічний характер.

Саме дія, соціальний характер права, а не його догма, були наріжним каменем перших радянських теоретиків права. В цілому, розвиток соціолого-юридичного підходу цілком природно пішов прокладеним раніше руслом, формуючи специфічний напрям дослідження, який насамперед був пов'язаний зі сферою реалізації вже прийнятого законодавства. І лише наприкінці 80-х років ХХ століття, незважаючи на неминучу обмеженість і деформованість цього підходу в радянський період, вітчизняна юридична соціологія як науковий напрям дослідження цілком оформилась у певний елемент структури усєї юридичної науки — в правову науку, що вивчає

право як динамічний юридичний інститут у його соціальному прояві, в контексті соціальних зв'язків, з метою пізнання його внутрішніх, онтологічних якостей та закономірностей. При цьому сформувався три основні проблемні напрями дослідження в сфері соціології права: 1) соціальна обумовленість права; 2) соціальний механізм дії права; 3) ефективність дії законодавства та правозастосовної діяльності. Разом з тим, не слід скидати з рахунків і те, що становленню та удосконаленню соціології права сприяли: підтримка громадською думкою проблематики соціолого-юридичних досліджень, а також суб'єктивний фактор — наявність групи вчених, які спеціально займаються систематичною розробкою проблем, поширенням знань і пропагандою завдань соціології права.

Історія соціолого-юридичних досліджень права в рамках юриспруденції є свідченням того, що проблематика соціології права розроблялася зусиллями юристів і була спрямована на приріст саме юридичного знання. Юристи не підміняли собою соціологів, а проводили соціально-правові дослідження крізь призму категорій правознавства, з метою оптимізації власне правового регулювання. Безумовно, для вивчення мінливої правової реальності з позицій юридичної соціології необхідна насамперед юридична компетентність, яка дозволяє зрозуміти природу права, пізнати його онтологічну сутність.

Нам ближче позиція, яка виходить з того, що наукові соціолого-правові дослідження повинні мати комплексний характер при авангардній ролі однієї з наук: юриспруденції чи соціології. По суті, йдеться про концептуальну відмінність юридичного і соціологічного підходів до проблем правової реальності, зумовлену дисциплінарними особливостями правознавства та соціології, специфікою предметів їх наукового інтересу, вивчення і вивченості (науково-професійної компетентності), юридичної і соціологічної думки. Іншими словами, головне не тільки і не стільки в тому чи іншому наборі соціально-правових проблем і тем, скільки в сутності їх осмислення і тлумачення з позицій певного предмету, в руслі його концептуального розгорнення і конкретизації в загальному контексті сучасної правової та соціологічної думки.

§ 3. Структура і функції соціології права

Соціологія права, без сумніву, — це міждисциплінарна галузь наукового знання, що виникла і розвивається на стику соціології і правознавства. Це означає, що немає місця соціології права ні там, де норми права і правовідносини досліджуються поза зв'язком із соціумом, ні там, де соціальні явища і процеси не опосередковуються правом.

Соціологія права неоднорідна і має досить складну внутрішню структуру, пов'язану насамперед із системою самого права. Наприклад, говориться про соціологію державного (конституційного), кримінального, цивільного, сімейного, адміністративного та іншого права. Не всі галузі соціології права одержали однакову розробку в нас і у світі в цілому. Найглибше і найширше розроблені проблеми соціології кримінального, сімейного і деяких інших галузей права.

Структурування соціології права відбувається за двома досить різними стрижневими напрямками. В основі одного — правові категорії; в основі іншого — суто соціологічні категорії.

Суть класифікації в першому випадку полягає в тому, щоб підійти із соціологічних позицій до кожного великого масиву чинного права. При цьому виявляється, що соціологічний рівень існуючих галузей права неоднаковий.

Соціологія конституційного права дуже близька до політичної соціології. Соціологія кримінального права вивчає репресію і реакцію суспільства на злочин, а соціологія злочинності — саму злочинність, процес, що завершується вчиненням злочинного діяння.

Процес спеціалізації внутрішньоправової соціології не зупиняється на основних галузях права. Спеціалізація йде далі — до рівня категорій права, що спричиняє становлення соціології власності, соціології спадкування, соціології акціонування тощо. Таке виділення автономних дисциплін має під собою емпіричне обґрунтування — поділ праці. Науково обґрунтованим подібне виділення автономних сфер є лише тією мірою, якою щодо кожної з них можна констатувати наявність правових явищ, істотно відмінних від тих, що зустрічаються в інших сферах.

Звертаючись до внутрішньої структури соціології права як системи наукового знання, можна виділити в ній такі розділи:

- загальні теоретичні й методологічні питання;
- спеціальні проблеми і конкретні соціально-правові дослідження;
- методика і техніка соціально-правових досліджень.

Ж. Карбоньє відзначає також диференціацію соціології права за виконавцями правових ролей, особливо стосовно двох таких виконавців, як законодавець і суддя.

Законодавча соціологія розуміється як практико-прикладна соціологія, що постачає законодавця даними. Цей підрозділ соціології права вивчає ті суспільні сили і фактори, що у ході розвитку суспільства визначають появу нових норм права, а також соціальну ефективність законів. У прикладному плані йдеться про прогнозування потреби в правовому регулюванні тих або інших суспільних відносин, розробку концепції правової норми і законопроекту, його наукову експертизу, проведення обговорення законопроекту в суспільстві, забезпечення контролю за дією прийнятої норми, розробку і виконання методики визначення її ефективності.

Судова соціологія, на перший погляд, — це соціологія професії; об'єкт її вивчення — судді та адвокати, їх соціальний огляд, їх погляди, відношення до осіб, що попали в сферу правосуддя, а також суспільна думка про суддів і адвокатів. Однак у центрі судової соціології — судові рішення і процес його прийняття.

Соціологія права містить не тільки власне теоретичну частину (набір проблем, що становлять її теоретичну основу), але і складний комплекс методів і процедур проведення соціологічних досліджень у праві.

Під соціологічним дослідженням у праві розуміють розгляд (вивчення) зв'язку між правом як соціальним феноменом і суспільством, соціальних функцій права і комплексних процесів трансформації юридичних норм у соціальну поведінку на всіх рівнях — суспільства, різних соціальних прошарків, колективів, груп і особистості.

Предметом соціально-правових досліджень є суспільні відносини, що складаються як при формуванні правових актів, тобто

при підготовці перекладу соціальних відносин на мову юридичних норм, так і в кінцевому пункті — при перекладі, реалізації правових розпоряджень у соціальну поведінку особи і соціальних утворень.

Всебічне й цілісне вивчення тієї або іншої соціально-правової проблеми припускає спеціально розроблену щодо цієї проблеми методику і техніку збору, обробки й обґрунтування емпіричного матеріалу. Важливість цього етапу в соціально-правових дослідженнях відображає виділення підрозділу емпіричної соціології права, предметом якої є фактична поведінка людей у сфері дії права. До методів збору емпіричних даних належать: метод спостережень, метод вивчення документів, метод опитування. Використання цих методів забезпечує фіксацію соціально-правових фактів, що є базовим матеріалом для наступних узагальнень, для синтезу теоретичного знання.

Конкретні соціологічні дослідження в праві націлені на вивчення як соціальної обумовленості, так і соціальної дії, ефективності права і його інститутів, розкриття впливу права на суспільні відносини, на практику зворотного впливу соціальних факторів на право. Саме така формула предмета соціології права є оптимальною і відображає те загальне, що зближає юристів і соціологів.

Соціологія права, будучи науковою дисципліною, виконує пізнавальну і практичну функції. Пізнавальна функція забезпечує приріст нового знання про досліджуваний об'єкт і дістає своє вираження в його теорії. Науково-теоретичне знання має бути концептуально обґрунтованим; дані, якими оперує наука, отримані методично надійними способами, а теоретичні положення повинні бути перевірені. Однак соціологія права не є сферою лише чистого наукового знання. Вона також має практичне (прикладне) значення: орієнтується на розробку практичних рекомендацій, соціальних технологій для розв'язання реальних проблем у соціально-правовій сфері.

Крім названих вище, у літературі частіше за інші виділяють такі загальнонаукові функції: *світоглядну, методологічну, комунікативну, прогностичну* тощо.

Пізнавальна функція соціології права це, з одного боку, сукупність накопичених нею на певний момент знань, з іншого, ця сукупність знань завжди відкрита для нового знання. Соціологія права припускає можливість і потребу критичного ставлення до цих знань.

Наукове знання мусить задовольняти критерії ймовірності. Деякі положення соціології та її галузей, у тому числі й соціології права, звичайній людині уявляються самоочевидними, тобто такими, що не потребують проведення спеціальних досліджень для їхнього описання і пояснення. Але те, що раніше можна було лише припускати, завдяки отриманим даним стає відомим з певним ступенем ймовірності.

З іншого боку, пізнавальна функція соціології права полягає в тому, що інформація, теоретичні узагальнення повинні бути важливі не лише для дослідників, а й для широкої громадськості. До того ж наукові знання, що накопичуються у соціології права, мають бути оригінальними і новими порівняно з іншими галузями наукового знання.

Оригінальність досліджень соціології права ґрунтується на тому, що правова реальність, яку покликана вивчати ця наукова галузь, відмінна від правової реальності юриспруденції. На думку Ж. Карбоньє, завдання соціології права — показати, що відбувається у сфері права в реальному житті. Наприклад, розгляд поведження індивідів лише з погляду відповідності чи невідповідності правовим нормам недостатній для соціології права; поведження особистості в соціології вивчається в значно ширшому соціокультурному контексті, чим обумовлені відхилення у поведінці, якщо вони проявилися як девіантні, передкримінальні, деліквентні (злочинні) тощо, тобто ті, що мають або можуть мати юридичне, в тому числі кримінологічне значення.

Завершуючи аналіз пізнавальної функції соціології права, звернемо увагу на одну оригінальну ідею Ж. Карбоньє. Французький учений виділяє критичну функцію соціології права («дзеркало, що відображає») стосовно «догматичного права». У минулому таку функцію, на його погляд, виконувало римське право, пізніше — природне право, у ближчому нам часі — порівняльне право, а в

соціалістичних країнах — марксизм. Можна погодитися, що соціологія права виконує критичну функцію стосовно правознавства, але, по-перше, будь-яка наука самокритична. По-друге, соціологію права не можна розглядати як єдиного «критика» правової науки. По-третє, соціологія права сама не може успішно розвиватися поза критикою — внутрішньою і зовнішньою. Справжній зміст критичної функції соціології права полягає в тому, щоб спільними зусиллями різних наукових напрямів збільшувати потенціал правових та соціально-правових досліджень і їхню практичну віддачу.

Для соціології значною мірою характерне її практичне призначення. Інакше її загрожує схоластичне теоретизування, відрив від життєвих соціально-правових реалій і застій.

Можливості вітчизняної соціологічної науки використовуються в законотворчості. Зокрема, соціологія права допомагає визначити ті сфери відносин у суспільстві, які вимагають правового регулювання, «супроводжують» законодавчий процес і вивчають ефективність дії тих чи інших законодавчих актів. У судочинстві, наприклад, дослідники вивчають інтереси сторін як прямо заявлені, так і приховувані ними; можливі канали тиску на суд і «соціальні» наслідки цього, ефективність загального і спеціального попередження правопорушень. Важливими є дослідження того, як сприймають рішення судової інстанції учасники судового процесу, який резонанс у суспільстві по справах, що мають широке суспільне звучання, формування правосвідомості, яке рольове поведження професійних юристів і учасників судових процесів тощо.

Суспільна думка є найпомітнішою стороною діяльності соціологів. У соціології права вивчається стан правосвідомості різних категорій населення, їхнє відношення до прийнятих і діючих законодавчих актів, різних соціальних проблем, що вимагають правового регулювання, ставлення населення до діяльності судів, правоохоронних органів.

Сьогодні вітчизняна соціологія права проходить стадію формування і консолідації наукових сил. Вона — на початку вивчення соціально-правових питань і подальшого практичного доробку своїх досліджень.

Література до теми 1

1. *Аберкромби И., Хилл С., Тернер Б. С.* Социологический словарь. — М., 2000.
2. *Алексеев С. С.* Восхождение к праву: Поиски и решения. — М., 2001.
3. *Алексеев С. С.* Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М., 1999.
4. *Алексеев С. С.* Философия права. — М., 1998.
5. *Артамонов В. П.* Использование социологических методов наукой советского исправительно-трудового права // Проблемы социологии права. — Вильнюс, 1970. — Вып. 1.
6. *Бабосов Е. М.* Прикладная социология: Учеб. пособие. — Минск, 2000.
7. *Боботов С. В.* Буржуазная социология права. — М., 1978.
8. *Варчук В. В.* Социология права. — М., 1997.
9. *Гіденс Е.* Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. — К., 1999.
10. *Гревцов Ю. И.* Очерки теории и социологии права. — СПб., 1996.
11. *Жоль К. К.* Философия и социология права. — К., 2000.
12. Западная теоретическая социология 80-х годов: Реф. сборник. — М., 1989.
13. *Зыков П. Г.* О социальной природе права. — М., 1976.
14. *Казимирчук В. П.* Социологические исследования в праве // Методологические проблемы советской юридической науки / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. — М., 1980.
15. *Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н.* Социология права. — Ростов-на-Дону, 2002.
16. *Кашанина Т. В.* Происхождение государства и права: Современные подходы. — М., 1999.
17. *Керимов Д. А.* Основы философии права. — М., 1992.
18. *Керимов Д. А.* Предмет общей теории государства и права // Правоведение. — 1976. — № 1. — С. 7.
19. *Керимов Д. А.* Социология и правоведение // Государство и право. — 1999. — № 8. — С. 84, 86.
20. *Кернер Х. Ю.* Криминология: Словарь-справочник. — М., 1998.
21. *Козлов В. А., Суслов Ю. А.* Конкретно-социологические исследования в области права. — Л., 1981.

22. Конкретно-социологические исследования в правовой науке. Материалы научной конференции. — К., 1967.
23. *Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П.* Современная социология права. — М., 1995.
24. *Кульчар К.* Основы социологии права: Пер. с венгер. — М., 1981.
25. *Курганов С. И., Кравченко А. И.* Социология для юристов: Учеб. пособие. — М., 2000.
26. *Лапаева В. В.* Социология права. — М., 2000.
27. *Мейхью Л.* Социология права // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. — М., 1972.
28. *Павленок П. Д.* Краткий словарь по социологии. — М., 2000.
29. *Піча В. М.* Соціологія: Загальний курс. — К., 2000.
30. *Подгурецкий А.* Очерк социологии права. — М., 1974.
31. Право и социология. — М., 1973.
32. Проблемы методологии и методики правоведения / Ред. кол. Д. А. Керимов, В. Н. Кудрявцев и др. — М., 1974.
33. *Радугин А. А., Радугин К. А.* Социология: Курс лекций. — М., 1996.
34. *Речник Ю. М.* Введение в социальную теорию. Социальная эпистемология: Пособие. — М., 1999.
35. *Румянцев О. Г., Додонов В. Н.* Юридический энциклопедический словарь. — М., 1997.
36. Социология: Конспект лекций в схемах. — М., 1999.
37. Социология — наука об обществе: Учеб. пособие. — Харьков, 1996.
38. Социология / Под ред. Ю. Г. Волкова. — М., 2000.
39. Социология права: Учеб. пособие / Под ред. В. М. Сырых. — М., 2001.
40. Соціологія / За ред. В. Г. Городяненка. — К., 2002.
41. Соціологія: Матеріали до лекційного курсу. — К., 1996.
42. *Сырых В. М.* Социология. — М., 2001.
43. *Тадевосян Э. В.* Социология права как специфическая отрасль социологии // Социально-гуманитарное знание. — 2000. — № 2. — С. 110.
44. *Тадевосян Э. В.* Социология права и ее место в системе наук о праве // Государство и право. — 1998. — № 1. — С. 49.
45. *Тощенко Ж. Т.* Социология: Общий курс. — М., 2001.

46. Чечот Д. М. Выявление эффективности некоторых гражданско-процессуальных норм с помощью социологических методов // Проблемы социологии права. — Вильнюс, 1970.

47. Щепанський Я. Ю. Элементарные понятия социологии. — М., 1969.

48. Юридическая социология: Учебник для вузов. — М., 2000.

49. Яковлев А. М. Социология экономической преступности. — М., 1988.

50. Яковлев А. М. Теоретические проблемы социологии права. — М., 1970.

Виникнення та розвиток соціології права

§ 1. Історичні передумови виникнення юридичної соціології. Зародження соціології права

§ 2. Елементи соціології права в концепціях О. Конта. Соціологія права Е. Дюркгейма, М. Вебера, Є. Ерліха та інших

§ 3. Теорія правового плюралізму Л. Петражицького. П. Сорокін

§ 1. Історичні передумови виникнення юридичної соціології. Зародження соціології права

У сучасній науковій літературі історію юридичної соціології оглянуто поверхово. Досі не розв'язано питання про час виникнення цієї наукової дисципліни, відсутня визнана періодизація її становлення і розвитку. Не встановлено наукову спадщину, тобто яких саме вчених-правознавців, соціологів та представників інших наук слід віднести до її історії.

Можна погодитися з думкою Ж. Карбоньє, що юридична соціологія не могла передувати виникненню соціології як науки, з'явитися до того, поки О. Контом та іншими її класиками не було сформульовано вихідні положення соціології.

Часом виникнення юридичної соціології вважають кінець ХІХ — початок ХХ ст. Її основоположниками є Е. Дюркгейм, М. Вебер та Є. Ерліх — дуже різні і навіть конкуруючі в науковому плані дослідники, концепції яких дозволяють говорити про юридичну соціологію як про новий напрям наукового знання.

Історичні й наукові передумови виникнення та подальшого розвитку юридичної соціології по суті ті самі, що й передумови виникнення й розвитку соціологічної науки. Особливості полягають лише

у впливі на становлення юридичної соціології правової, філософсько-правової, політико-правової і соціологічної думки.

Історичні джерела соціології права, як і соціології в цілому, пов'язані з глибокими економічними, політичними та соціальними змінами, що відбувалися в Європі та Америці в Новий час, особливо з історичним впливом американської і Великої французької революцій, що позначили рубіж трансформації цивілізації на початку визнання прав людини, економічної волі, політичної демократії. В ідейно-філософському плані ці зміни було проголошено філософією освіти у ліберальних і природно-правових теоріях; у конституційно-правовому плані вони відобразилися в американській Конституції (1787), Біллі про права (1789) та французькій Декларації прав людини і громадянина (1789).

Промислова революція змінила економіку, технологію, економічний уклад життя країн Європи та Америки. Завдяки їй відбувся перехід від мануфактури до промислового, індустріального виробництва. Розпочавшись в Англії у 60-х роках XVIII ст., вона поширилася на північні райони Франції і Бельгії у 20-х роках XIX ст. У Росію індустріалізація прийшла лише в останній чверті XIX ст.

Промислове виробництво призвело до створення акціонерних компаній, підприємств з іншими формами правового об'єднання і зміни правових форм економічної діяльності. Розвивалися патентне право, спрямоване на стимулювання нових технологічних розробок і використання технічних інновацій, договірне право. Істотно змінилося комерційне право, у якому відобразилися широкі масштаби торгівлі, її нові форми (роздрібна та оптова, а також міжнародна), з'явилися нові аспекти транспортного права.

Промислове суспільство створило нові соціальні групи і класи. Підприємницький клас відкинув станові привілеї дворянства, проголосивши рівність людей перед законом і в прагненні до успіху в умовах вільної конкуренції. Соціальний статус людини визначало не її походження, а досягнення, соціально визнаний внесок, забезпечений активністю, здібностями, талантом.

Разом з економічними та соціальними змінами відбулися значні зміни в культурній сфері.

Складовою частиною процесів модернізації суспільства стали зміни в галузі права, що охопили різні його сторони. Наприклад, змінилися його ціннісні орієнтири, основними стали права людини і їх юридичні гарантії; чітко позначилися взаємозалежність «еволюції» права із суспільними потребами, соціальними змінами, а також потреба правового забезпечення суспільних, групових, індивідуальних інтересів; складне, динамічне, секуляризоване індустріальне суспільство зажадало виключення прямого насильства, сваволі та привілеїв як соціальних механізмів, що регулюють відносини в суспільстві. Право стало фактором, який витісняє насильство, привілеї зі сфери суспільних відносин («Consensus facit nuptias» — згода, в країні діє право), та інтегровано увійшло в «тканину» сучасного індустріального та постіндустріального суспільства, ставши необхідною функціональною стороною соціальних відносин.

Усі ці соціокультурно-правові зміни повинні були відобразитися в соціальній і соціологічній теоріях, інакше із соціологічних моделей суспільства випадав би один із найважливіших сегментів суспільної системи.

§ 2. Елементи соціології права в концепціях О. Конта. Соціологія права Е. Дюркгейма, М. Вебера, Є. Ерліха та інших

Огюст Конт (1798—1857). Засновник соціології як самостійної науки. Саме він розробив термін «соціологія» (від лат. *societas* — суспільство і гр. *logos* — навчання). Якийсь час він працював секретарем відомого французького соціаліста-утопіста Клода Анрі де Сен-Сімона й перебував під великим впливом його ідей. На думку видатного французького соціолога Е. Дюркгейма, вже в роботах Сен-Сімона містяться всі основні ідеї контівської соціології. Однак саме Конту належить заслуга оформлення цих ідей у цілісну концепцію, що поклала початок створенню нової науки про суспільство.

О. Конт дотримувався еволюціоністської концепції розвитку суспільства. При цьому він вважав, що основний вектор суспільно-

го розвитку йде по лінії прогресу людського розуму, прогресу в пізнанні людиною навколишнього світу. У своєму трактуванні історії людства Конт, слідом за Сен-Симоном, розвивав *ідею трьох стадій духовної (інтелектуальної) еволюції*. Відповідно до сформульованого ним закону трьох стадій розумового розвитку людства, наше знання про світ проходить послідовно три різні стадії: 1) теологічну (природні явища уявляються дією надприродних божественних сил); 2) метафізичну (пояснення явищ світу ґрунтуються на різного роду абстрактних, умоглядних судженнях, здійснюються за допомогою метафізичних сутностей і причин, відірваних від життєвих реалій) і 3) позитивну, чи наукову (пізнання світу спирається на наукове знання про природу і суспільство, засноване на вивченні закономірностей, що емпірично спостерігаються, з використанням методології точних наук). Останнє О. Конт розцінював як кінцеве досягнення прогресу людського розуму. Такою позитивною наукою про суспільство і є, за Контом, соціологія, покликана раціоналізувати організацію і функціонування соціального життя людства на підставі сполучення першоджерел порядку і прогресу.

Відповідно до принципів позитивізму О. Конт розглядав соціологію як свого роду «соціальну фізику». У структурі соціології він розрізняв соціальну статистику, що має справу зі стійкими умовами існування будь-якого суспільного ладу (це немовби «анатомія» суспільного організму), і соціальну динаміку, що вивчає природні закони суспільного розвитку («фізіологія» суспільного організму).

Стверджуючи наявність об'єктивних закономірностей у розвитку суспільства, О. Конт обґрунтовував думку про те, що політика і політичні діячі не в змозі змінити природний хід історії. І ті політики, які не зрозуміли духу свого часу, закономірностей його розвитку (як, на його думку, не зрозумів цього Наполеон), приречені на невдачу. У цьому змісті теорія О. Конта була спрямована проти суспільних реформаторів, утопістів і різного роду революціонерів, тобто проти всіх тих, хто думає, що можна змінити хід історії або шляхом планування нового суспільства, або за допомогою насильства. У теоретичній площині такий підхід намагався спростувати ідеї і положення раціоналістичної філософії XVIII ст., що розглядала суспільство, державу, право як продук-

ти свідомої творчості людей (згадаємо концепцію суспільного договору Ж.-Ж. Руссо).

У своїй позитивістській концепції суспільства Конт відкидав дух індивідуалізму й індивідуальні права людей. Право особистості, вважав він, — це аморальне й анархічне поняття, і в суспільстві, побудованому на засадах позитивної філософії, існуватимуть лише обов'язки. Разом із правами особистості Конт заперечував право взагалі. Поняття права, стверджував він, повинне зникнути з галузі політики, як поняття причини — з фізики. Усі члени суспільства, відповідно до його уявлення про «соціократію», мусять виконувати свої суспільні функції, у них залишається лише одне право — право виконувати свій обов'язок.

Таке нігілістичне ставлення до права виключає саму можливість визнання соціології права в межах і на базі контівської концепції позитивної соціології.

Ідеології індивідуалізму Конт протиставляв ідеологію солідарності людей. Ідеї О. Конта про соціальну солідарність згодом розвивалися в працях багатьох соціологів і соціальних філософів.

Е. Дюркгейм (1858—1917) — французький філософ і соціолог. Його основні роботи: «Про поділ суспільної праці», «Метод соціології», «Самогубство», «Елементарні форми релігійного життя» та ін. Дюркгейм був засновником і видавцем журналу «Соціологічний щорічник», на базі якого сформувалася так звана французька соціологічна школа. В основі доктрини цієї школи лежали ідеї, сформульовані й розвинені Дюркгеймом.

Дюркгейм брав активну участь у суспільно-політичному житті Франції, що переживала важкі часи після придушення Паризької комуни в 1871 р. Будучи прихильником демократичних і ліберальних переконань, він виступав проти відродження монархії, встановлення інших форм «сильної влади» і відстоював потребу національної згоди. Дюркгейм зробив значний внесок у розробку концепції солідаризму, відповідно до якої можливе розв'язання класових конфліктів на підставі загального інтересу.

Він із співчуттям ставився до популярних наприкінці XIX ст. ідей соціалізму, але, будучи прихильником еволюційного шляху розвитку суспільства на основі компромісу між різними соціальними

класами, відкидав революційні методи боротьби за соціалізм. Марксистську концепцію суспільства Дюркгейм не визнавав, вважаючи, що вона суперечить фактам, перебільшує роль економіки і недоцінює значення релігії як глибинного фактора соціального розвитку. На думку Дюркгейма, економіка залежить від релігії набагато більше, ніж остання від першої.

На формування наукових поглядів Дюркгейма значно вплинули праці таких видатних французьких мислителів, як Р. Декарт, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо (і насамперед його концепція загальної волі). Але найбільше Дюркгейму був близький контівський позитивізм. Як і в О. Конта, його підхід до дослідження суспільства був заснований на аналогії між суспільством і організмом як високоорганізованою системою органів і функцій. Разом з тим у ряді принципів питань він розходився з основоположником соціології. Головна відмінність полягала в прагненні Дюркгейма зрозуміти причини соціальних явищ, сполучаючи емпіричний аналіз із теоретичним.

Виходячи з натуралістичної традиції раннього позитивізму, Дюркгейм розглядав суспільство як частину природи. Суспільство, писав він, це та ж природа, яка досягла найвищого свого розвитку. Тому вивчати суспільство треба за допомогою тієї ж методології, що й природу. Соціологія, на його думку, це наука про соціальні факти, заснована на раціональному підході й емпіричних дослідженнях. В основі його методу, підкреслював Дюркгейм, лежить положення, відповідно до якого соціальні факти потрібно розглядати як речі.

Дюркгейм поділяв соціальні факти на морфологічні (факти «анатомічного порядку»), які він називав «матеріальним субстратом суспільства» (до них він відносив щільність населення, інтенсивність спілкування між індивідами, наявність шляхів сполучення, характер поселень тощо), і духовні, нематеріальні факти — колективні уявлення. До такого роду соціальних фактів він відносив «вірування, прагнення, звичаї групи, взятої колективно». Останнім він надавав особливого значення.

У цілому соціальні факти, за Дюркгеймом, — це явища соціального життя, що перебувають поза індивідом і впливають на ньо-

го. «Колективні способи чи дії мислення, — писав він, — існують реально поза індивідами, які постійно до них пристосовуються. Це речі, що володіють своїм власним існуванням. Індивід знаходить їх зовсім готовими і не може зробити так, щоб вони були іншими, ніж вони є... Вони пов'язані з матеріальною і моральною перевагою суспільства над його членами. Безперечно, індивід відіграє певну роль у їхньому виникненні. Але щоб існував соціальний факт, треба, принаймні, щоб індивіди об'єднали свої дії, і щоб ця комбінація породила якийсь новий результат».

Право, моральність, релігія — це, за Дюркгеймом, духовні соціальні факти, колективні уявлення, звички. Ці колективні звички виражаються «у якій-небудь формулі, що повторюється з вуст у вуста, передається вихованням, закріплюється навіть письмово. Такі походження та природа юридичних і моральних правил, народних афоризмів і переказів, догматів віри й ін.». Колективні звички немовби «нав'язуються» індивідам у примусовому порядку. Індивіди приймають і засвоюють їх тому, що вони, як витвір, колективне і вікове, наділені особливим авторитетом, що люди внаслідок виховання звикли поважати і визнавати. Таким чином, соціальний факт має примусову владу над індивідами.

Саме цей примусовий характер Дюркгейм вважав головною відмінною ознакою соціального факту. Право Дюркгейм розглядав як особливий різновид духовних соціальних фактів, а саме — як соціальний факт, примусовий характер якого особливо очевидний, оскільки він забезпечений примусовою силою держави. Організований характер санкцій є головною ознакою права, що відрізняє його від інших соціальних норм (наприклад від норм моралі) і свідчить про те, що право є найсильнішим станом колективної свідомості.

Слідом за Контом, Дюркгейм обґрунтовував і розвивав ідеї соціальної солідарності. Тема соціальної солідарності є ключовою у дюркгеймівській концепції суспільства. Він розглядав солідарність як основну цінність і вважав моральним усе, що сприяє солідарності, яка змушує людину спілкуватися з іншими людьми. Чим міцніша солідарність у суспільстві, тим простіша мораль. Людина, яка живе в суспільстві, пов'язана з іншими членами суспільства

системою обов'язків, що складають соціальну функцію людини, її соціальний обов'язок.

Дюркгейм розрізняв механічну й органічну солідарність людей у суспільстві. *Механічна солідарність* переважає в суспільствах архаїчного типу і для неї характерне «розчинення» індивідуальної свідомості у колективному початку. Ця солідарність уніфікує людей, робить їх однаковими. Нормативна регуляція такого суспільства заснована на правилах з репресивними санкціями, для правової системи характерна перевага кримінального права. У більш розвинених соціальних системах формується *органічна солідарність*, тобто солідарність, заснована на автономії індивідів, поділі їхніх функцій, на їхніх взаємозв'язках і взаємодії. Ця солідарність обумовлена вже не подібністю людей, а їхніми розбіжностями. У нормативній системі суспільств із таким типом солідарності переважають правила з реститутивними (тобто установчими порушеннями норми) санкціями, а в правовій системі домінують цивільне, комерційне, адміністративне, конституційне та процесуальне право.

Отже, органічна солідарність властива передусім розвиненим суспільствам. Найважливішим фактором органічної солідарності є в Дюркгейма поділ суспільної праці. Суспільство, в якому кожний виконує свою функцію відповідно до сформованого поділу праці, він називає органічним. Усупереч деяким концепціям, що трактують поділ праці як фактор соціальної дезинтеграції, Дюркгейм розглядає цей поділ як спосіб забезпечення єдності суспільства. Саме суспільний поділ праці й обмін людською діяльністю, що допускають залежність людей одне від одного, обумовлюють їхню потребу в солідарності, необхідність домовлятися один із одним про погодження способів життєдіяльності. Антагонізм праці й капіталу, а тим більше — соціальну революцію, Дюркгейм вважав відхиленням від норми, як наслідок недостатнього врегулювання відносин між класами. Він послідовно відстоював ідею потреби врегулювання класових стосунків у бік забезпечення рівності можливостей, вважаючи, що саме на цьому шляху можна уникнути класових суперечностей.

Багато в чому завдяки працям Дюркгейма солідаризм (тобто концепція, яка стверджує, що рушійною силою суспільного роз-

витку є не класова боротьба, а стосунки солідарності між членами суспільства) став одним із основних напрямів французької соціологічної і політико-правової думки.

Дюркгейм виходив із того, що умовою успішного забезпечення єдності суспільства є визнання всіма його членами певного набору об'єднуючих це суспільство цінностей. Йому належить заслуга розуміння суспільства як ціннісно-нормативної системи. Цінності та ідеї, втілюючися в соціальних нормах, вважав він, стають інструментами соціальної регуляції. На думку Е. Дюркгейма, «ефективність соціальної регуляції залежить завжди не від зовнішнього примусу, а від відповідності норм ціннісним орієнтаціям суспільства».

Дюркгейм увів навіть нове поняття «аномія» для позначення стану ціннісно-нормативного вакууму, коли старі соціальні норми вже не діють, а нові ще не створені. Цей стан особливо характерний для перехідних періодів у розвитку суспільства, коли руйнування старого випереджає формування нового. Одним із зовнішніх проявів такого стану аномії є зростання кількості самогубств. Цією проблемою Е. Дюркгейм займався дуже серйозно, присвятивши їй одну із своїх книг, де встановив залежність між кількістю самогубств і ступенем ціннісно-нормативної інтеграції суспільства (групи). При цьому він виділяв три основні типи самогубств: егоїстичний (коли має місце слабкий вплив соціальних норм на індивіда і він залишається наодинці із самим собою), альтруїстичний (поглинання індивіда суспільством, заради якого він жертвує життям) і аномічний (коли соціальні норми практично відсутні, тобто в суспільстві спостерігається ціннісно-нормативний вакуум).

Особливий інтерес із погляду соціології права становить трактування Дюркгеймом проблеми співвідношення нормального і патологічного в соціальному житті. Як приклад, він наводить деякий ідеальний монастир, мешканцями якого є невідомі злочинці. Однак провини, що здаються неважливими в звичайному суспільстві, викликають там таке саме обурення, яке в звичайних людей викликає злочин. Оскільки, продовжував він, «не може бути суспільства, в якому індивіди більш-менш не відрізнялися б від колективного типу, то деякі з цих відмінностей неминуче матимуть злочинний харак-

тер». Говорячи про корисну роль злочинів в еволюції, він посилається на дуже нетиповий випадок осуду Сократа. З погляду афінських законів, Сократ був злочинцем, але його злочин був корисним не лише для людства, але й для його батьківщини.

Таким чином, злочинність, згідно з Дюркгеймом, — не патологія, не соціальна хвороба і зло, а соціально потрібне, корисне явище, «фактор суспільного здоров'я», складова частина будь-якого здорового суспільства.

Умови, з якими пов'язаний злочин, потрібні для нормального розвитку суспільства, «нормальної еволюції моралі і права». Злочинність набуває «ненормальної форми», коли, наприклад, вона «досягає надмірного росту». До соціальної патології належать і ті випадки, коли злочинність знижується нижче звичайного, тобто нормального, рівня, оскільки «цей удаваний прогрес пов'язаний з якимось соціальним розладом».

Трактування Дюркгеймом злочинності та інших форм порушення соціальних норм як нормальних соціальних явищ і необхідних факторів еволюції права, моральності й суспільства в цілому уявляється дуже спірним. Неминучість і поширеність правопорушень та інших антисоціальних явищ зовсім не означають їхньої соціальної нормальності, корисності та необхідності. Правова оцінка розповсюджених у суспільстві негативних явищ у якості нормальних девальвує сам зміст соціальної норми і знецінює значення соціальної регуляції.

Ця проблематика набуває в наш час особливої актуальності, у зв'язку з посилюваною в християнських країнах з ліберально-демократичними режимами тенденцією до соціальної легітимізації, а нерідко й офіційної легалізації різних форм поведінки, що відхиляється від норми (вживання наркотиків, сексуальні стосунки між особами однієї статі, одностатеві родини, квазірелігійні секти тоталітарної користі і т. ін.). Такі вчинки створюють ілюзію соціальної нормальності відповідних соціальних явищ, розмивають їхню соціальну природу й зміст нормативного регулювання соціальних відносин, ставлять під сумнів нормативне значення форм соціального буття, об'єктивно потрібних для нормального існування суспільства.

У цілому в судженнях Дюркгейма про правові явища (про правову норму, злочинність і т. ін.) соціологічний позитивізм поєднується з корисливим позитивізмом. Для Дюркгейма, як і для будь-якого послідовного прихильника соціологічного позитивізму, якісні характеристики норми не мають змісту, а норма як емпіричне явище, як сутне без сутності не має якісної визначеності. Критикуючи такий підхід, французький соціолог Г. Тард справедливо зазначав, що Дюркгейм змішує тут сталість явищ з їхньою нормальністю.

Нормовідображуваче значення тих чи інших явищ (факторів) визначають їх якісними, а не кількісними характеристиками. Широка поширеність антисоціальних (за їхньою об'єктивною природою і значенням) явищ не робить їх соціальною нормою. Наприклад, поширеність у сучасному суспільстві таких антисоціальних явищ, як алкоголізм і наркоманія, аж ніяк не робить ці явища нормальними. Об'єктивно неможливий реальний соціум, у якому панують антисоціальні норми і явища. Неможливе суспільство, яке складається лише з наркоманів, алкоголіків, самогубців, злочинців, словом, лише з осіб антигромадського поведіння.

Соціальна норма — це об'єктивне за своєю природою правило поведінки членів суспільства, обумовлене об'єктивними потребами їх виживання, самозбереження, відтворення і розвитку як певної соціально організованої і функціонуючої цілісності. Саме ця глибока об'єктивна потреба соціальних норм для будь-якого соціуму лежить в основі їх об'єктивної загальної значущості й можливості їх сприйняття всіма членами даного соціуму як загального правила поведінки. Саме об'єктивна соціальна якість певного типу (форми) поведінки та відношення визначає як їх нормовідображувачі (нормативні) значення, так і, як наслідок цього, ступінь поширеності, сталості відповідних типів (форм) поведінки.

Макс Вебер (1864—1920) — класик німецької соціології, філософ та історик. Його основні праці — «Протестантська етика і дух капіталізму», «Про категорії розуміючої соціології», «Економіка і суспільство».

Головний зміст соціології і соціальної філософії Вебера — концепція прогресуючої раціональності як визначального вектора історичного розвитку. Йдеться про постійну тенденцію до раціоналі-

зації всіх сфер життя західного суспільства. Це виражається в формуванні й розвитку раціональної економіки (економіка капіталістичного способу виробництва), раціональної релігії (протестантизм), раціонального управління (раціональна бюрократія) і т. ін. Раціоналізацію Вебер розглядав як подолання (модернізацію) традиційних, патріархальних форм життя. Він говорив про прогресуючу раціональність як неминучу долю Заходу.

Особливу увагу в своїх соціологічних дослідженнях Вебер приділяв виявленню факторів, що сприяють виникненню раціональної європейської культури, причин відсутності цього типу культури в інших частинах світу. Аналізуючи цю тему в роботі «Протестантська етика і дух капіталізму», він звернув увагу на роль релігії в процесі зародження й розвитку капіталізму. Поштовхом до дослідження питання послужив той факт, що в тогочасній Німеччині серед власників капіталу й підприємців, а також серед вищих кваліфікованих прошарків робітників помітно переважали протестанти, в той час як католики відігравали далеко не настільки значну роль у торгово-промисловій і фінансовій сферах. Розмірковуючи над цим фактом, Вебер дійшов висновку, що саме протестантська релігія дала первісний імпульс до формування того, що він назвав «духом капіталізму». Під цим поняттям філософ розумів специфічне світосприйняття, в основі якого лежить етика праці і засноване на ньому збагачення як головний зміст людського життя. Аналізуючи свого роду кодекс життєвих цінностей і правил капіталізму, Вебер резюмує: ідеалом цієї системи є «кредитоспроможна добropорядна людина, завдання якої — розглядати збільшення свого капіталу як самоціль. Суть справи полягає в тому, що тут проповідують не правила життєвої поведінки, а викладають своєрідну «етику», порушення якої розглядають не лише як дурість, але і як свого роду порушення обов'язку».

Він критикував уявлення історичного матеріалізму про те, що ідеологія капіталізму (дух капіталізму) виникає в результаті надбудовного відображення базисних економічних відносин. Первинний характер, за Вебером, носять не економічні відносини, а релігія, що обумовлює певні поведінкові установки людей. Саме сформована під впливом релігії спрямованість людей на специфічний тип пове-

дінки в сфері насамперед господарських відносин і сприяє, стверджував Вебер, формуванню та розвитку капіталістичної економіки. Те значення, що його Вебер надавав ролі релігії, вбачаючи в ній по суті основний рушійний фактор суспільного розвитку, свідчить про моністичний характер його підходу до дослідження закономірностей розвитку суспільства.

Його часто критикували за перебільшення ролі релігії і протестантської «господарської етики» в становленні західноєвропейського капіталізму. Однак не можна не визнати ту обставину, що такий підхід дозволив Веберові по-своєму концептуально відповісти на запитання про роль релігії як ідеологічного фактора в процесі становлення й розвитку західного капіталістичного суспільства.

Для сучасної вітчизняної соціології права, що досліджує фактори, які впливають на формування правової культури й правової свідомості населення, веберівський підхід до аналізу ролі релігії у формуванні економічних відносин і відповідних їм правових і політичних форм становить певний інтерес.

Антипозитивізм Вебера проявився не лише в орієнтації на моністичний підхід до дослідження закономірностей розвитку суспільства й відмові від позитивістської концепції множинності факторів суспільного розвитку, а й у тому, що свої антипозитивістські погляди він виклав у концепції розуміючої соціології і теорії соціальної дії.

Розуміюча соціологія у трактуванні Вебера заперечує пізнавальну цінність характерних для соціологічного натуралізму прямих аналогій між природою і суспільством. Вона виходить з того, що людина пізнає суспільство не як зовнішній спостерігач (натураліст), а через пізнання та розуміння самої себе. Тільки пізнаючи і розуміючи саму себе, людина може зрозуміти той зміст, що вкладають у своє поведіння інші люди, пізнаючи соціальну реальність.

Ідеї розуміючої соціології було сформульовано ще до Вебера, однак саме він увів у науковий обіг термін «розуміюча соціологія». У Вебера вона тісно пов'язана з його концепцією теорії соціальної дії. Розуміюча соціологія вивчає поведінку індивідів, які вкладають у свої дії певний зміст, виявляють і розуміють цей зміст. Таку дію індивіда, в якій закладено певний зміст і доступну розумінню інших

людей, Вебер називає соціальною дією. При цьому соціальною він вважав дію, зміст якої співвідноситься з поведінням інших людей.

З погляду соціології права особливий інтерес становить веберівська класифікація типів соціальної дії, у межах якої він виділяє:

— цілераціональну дію (властива ясність мети, раціонально співвіднесеної з осмисленими адекватними їй засобами і з можливими наслідками цієї дії);

— ціннісно-раціональну дію (дія, заснована на вірі в безумовну цінність самої дії як такої, коли людина бачить у цій дії свій обов'язок);

— афективну дію (дія, заснована на емоційному стані);

— традиційну дію (звичайне, повсякденне поведіння, засноване на звичці).

Відповідно до веберівського розуміння соціальної дії як осмисленої дії, орієнтованої на відповідну реакцію з боку інших людей, до типу соціальної дії належать лише дії раціональні і ціннісно-раціональні. З них найраціональнішою є цілераціональна дія, в якій ідею раціональності подано в чистому вигляді. У різних типах суспільств переважають різні види соціальної дії. При цьому раціоналізацію соціальної дії Вебер розглядав як основну тенденцію історичного розвитку.

Помітне місце у творчості Вебера займають дослідження з соціології політики, присвячені механізмам соціального визнання влади як законної (тобто механізмам легітимації влади). Багато аспектів цієї тематики (питання легітимації державної влади, особливості різних форм і способів організації і діяльності держави і т. ін.) належать і до предметної сфери соціології права. Проблема легітимності — ключова проблема будь-якої влади, в тому числі й у політичній сфері. Історія утвердження й падіння різних режимів влади показує, що криза влади завжди починається з кризи її легітимності. Втративши віру в легітимність влади, люди втрачають і мотивацію до підпорядкування їй.

Вебер виділяв три типи легітимації влади й відповідно три типи панування й підпорядкування: 1) нормативно-раціональний, 2) традиційний і 3) харизматичний.

При *нормативно-раціональному типі* легітимації влади люди підкоряються їй, виходячи з власних інтересів. При цьому йдеться про підпорядкування не особистостям, а законам, що є загальними як для керованих, так і для керуючих. Тому такий тип панування і підпорядкування М. Вебер ще називав легальним. Формою легітимації влади тут є демократичні вибори (влада легітимна тією мірою, за якої вибори носять законний, демократичний характер). Апарат управління складається зі спеціально навчених чиновників-бюрократів. Відповідно до веберівської концепції раціональної бюрократії, бюрократична організація історично прийшла на зміну патріархальній середньовічній адміністрації з її корупцією та протекціонізмом.

У системі раціональної бюрократії, що в ідеальному варіанті є свого роду машиною управління, справи здійснюють компетентні, безсторонні, неупереджені виконавці, незважаючи на суворе, відповідно до законодавства і процедур, діловодство. Тут усі рівні перед єдиним порядком, закріпленим у законі, все підпорядковано формально-правовим засадам. Така бюрократія однаково ефективно служить будь-якому політичному режиму. Цей тип легітимації влади, за змістом веберівської концепції, з погляду історії притаманний розвиненим капіталістичним країнам Західної Європи і США.

Традиційний тип легітимації влади обумовлений звичкою до підпорядкування, заснованою на вірі в священність і непорушність традиційного способу життя. Легітимність влади тут, здебільшого, заснована на спадкоємних правах. У чистому вигляді традиційний тип легітимації існує в патріархальній державі, що значною мірою відтворює модель родини. Інша форма традиційного панування — станова.

За патріархальної форми підпорядкування піддані перебувають у повній залежності від пана, а до керування можуть залучатися люди як з вищих, так і з нижчих верств суспільства на підставі особистої відданості панові. За станової форми — доступ до влади визначено головним чином місцем у становій ієрархії. У межах традиційної форми панування й підпорядкування відносини між владними та підвладними мають чисто особистісний характер у тому

змісті, що панування владних поширюється на особистість підвладних їм людей, а підвладні особисто (опосередковані, без опосередкування через правову форму, через загальний для пануючих і підвладних закон) підлеглі пануючим, позбавлені особистої незалежності. Тут відсутнє право як абстрактно-загальна форма суспільних відносин, у тому числі й у сфері організації та здійснення влади.

Харизматичний тип легітимації влади засновано на харизмі носія влади. Харизма (від гр. *charisma* — божественний дарунок) — надзвичайна здатність, властива певному індивіду, яка виділяє його серед інших (магічна сила, дар пророцтва, сила розуму, волі та ін.). Харизматики, за Вебером, — герої, засновники світових релігій, великі завойовники, творці держав, видатні політики. При всіх очевидних відмінностях між традиційним і харизматичним типами панування їм властиві й деякі істотні загальні риси, що відрізняють їх від раціонального типу легітимації влади. І в тому і в іншому випадку йдеться про авторитарний тип влади, а відносини між пануючими і підвладними носять особистісний характер (особиста відданість підлеглих, їхня особиста залежність тощо). Цю правду, якщо за традиційного типу влади відносини панування та підпорядкування спираються на звичку й традиції, то влада харизматична заснована на вірі в харизму, відданість владі тут має емоційно забарвлений характер.

Якщо виходити з критеріїв веберівської класифікації, то можна сказати, що в політичній історії Росії чітко виділяються два типи легітимації влади: традиційний (дореволюційна Росія) і харизматичний (більшовицька Росія на чолі з комуністичними вождями). Характеризуючи пострадянську Росію середини 90-х років ХХ ст., сучасні дослідники зазначають, що ситуація в країні «демонструє переплетення традиційних і харизматичних способів легітимації влади при крайній нерозвиненості раціональних обґрунтувань».

Веберівська типологія легітимації влади значима не лише для соціології політики, а й для соціології права і держави. Разом з тим специфіка юридико-соціологічних досліджень вимагає більш конкретизованих і профільованих з юридичного погляду типологій права і відповідних правових форм організації і діяльності держави, функціонування державної влади. У цьому відношенні для соціології

права безпосередній інтерес становить розроблена в межах юридичної загальної теорії типологія права і держави. В основі цієї типології лежить критерій рівня правової розвиненості різних (минулих і сучасних) систем позитивного права і держави, якщо специфічно розвиваються соціальні явища (нормативно-регулятивні та владно-організаційні інститути) з певними ступенями росту, що виражають реально досягнуту міру волі, рівності й справедливості в тих чи інших суспільствах. Ця типологія дозволяє на основі єдиної шкали показників розвитку права як принципу формальної рівності визначити ступінь правової і, відповідно, державно-правової розвиненості окремих суспільств, класифікувати їх за однотипними групами з позицій порівняльних юридико-соціологічних досліджень, проаналізувати стан і тенденції розвитку права і держави не лише в окремих країнах і регіонах, а й у світі в цілому.

Є. Ерліх (1862—1922) — австрійський правознавець. Його монографія «*Основи соціології права*», видана в 1913 р., позначила важливу віху — появу соціології права як окремої дисципліни. Головна думка цієї праці виражена в передмові до неї в такому програмному положенні: «У наш час, як і за всіх часів, центр ваги розвитку права не в законодавстві, не в науці права, не в судовій практиці, а в самому суспільстві». Поряд із розробкою теоретико-методологічних проблем соціології права він одним із перших серед юристів став проводити дослідження (в тому числі й опитування населення, вивчення ролі суду, судової практики і т. ін.), які нині називають конкретно-соціологічними).

Опитування населення Буковини (Австро-Угорщина) дали йому підставу стверджувати, що там реально діяло лише близько третини статей Австрійського цивільного укладення. Реально діюче право він називав «живим правом». «Живе право», вважав він, є результатом спонтанного процесу відображення права в суспільстві, а також діяльності окремих представників державної влади (суддів, адміністрації, чиновників). Це «живе право» знаходиться не в статтях закону, а в практичних (фактичних) відносинах. Воно відрізняється від сухих ієрогліфів закону так само, як стрімкий водний потік відрізняється від застійного ставка.

«Живе право» у трактуванні Ерліха — це внутрішній порядок людських союзів (держави, родини, корпорації і т. ін.). Щоб зрозуміти джерела, розвиток і сутність права, зазначав він, потрібно вивчити порядок, що існує в названих людських союзах. В зв'язку з цим значну увагу Ерліх приділяв дослідженню різного роду юридично значущих документів, які циркулюють у суспільстві і відбивають внутрішній порядок різних спільнот і союзів, — договорів оренди, шлюбних та іпотечних договорів, статутів торгових компаній, заповітів тощо.

Концепція «живого права» Ерліха дістала також назву концепції «вільного права» чи суддівського розсуду, оскільки судді, на думку Ерліха, повинні у своїх рішеннях орієнтуватися не на писане законодавство, а на «живе право», що бере свій початок у самому суспільстві, у фактичних суспільних відносинах.

Противники концепції «вільного права» і волі суддівського розсуду критикували Ерліха за розмивання законності, недооцінку ролі держави і її законотворчої діяльності, перебільшення ролі фактичних суспільних відносин. І ця критика багато в чому була справедливою. Адже, відкидаючи зведення права до закону, Ерліх і його послідовники, по суті, відкидали і сам закон, підмінюючи його фактичними соціальними нормами. Очевидно, що вільне праворозуміння несумісне із загальним для всіх законом і єдиною законністю. Таке нігілістичне ставлення до закону й інших актів державної правотворчості є істотним недоліком цієї концепції права.

Свою соціологію права, розроблену в межах юридичної науки, Ерліх вважав не юридичною дисципліною, а одним із напрямів прикладної соціології. Щоправда, і вся наука про право повинна бути, на його думку, не чим іншим, як частиною соціології. Заперечення самостійності юриспруденції він дуже непереконливо обґрунтовував посиланням на те, що право являє собою певний аспект суспільного буття. Очевидно, що за такого підходу соціологія, по суті, повинна була б містити в собі всі суспільні науки, втрачаючи свою власну предметну своєрідність.

Толкотт Парсонс (1902—1979) — американський соціолог-теоретик, засновник системно-функціональної школи в соціології і творець загальної теорії дії. У його працях значну увагу приділено

проблематиці права як соціального явища. Інтерес Парсонса до права було обумовлено його розумінням соціології як науки, що «вивчає структури і процеси, які мають відношення до інтеграції цих систем».

А право, як відомо, є одним із найважливіших факторів соціальної інтеграції, тобто фактором забезпечення єдності суспільства як цілісної системи.

Роль права як інструменту соціальної інтеграції Парсонс досліджував у ширшому контексті аналізу інтегративної функції усєї нормативної системи суспільства. «Ядром суспільства, як системи, — писав він, — є структурований нормативний порядок, за допомогою якого організується колективне життя популяції». При цьому Парсонс підкреслював, що хоча в усіх високорозвинених суспільствах основна частина нормативної системи має правовий статус, було б неправильно недооцінювати значення інших нормативних регуляторів, серед яких він виділяв мораль, що має, на його думку, своє коріння в релігії. «Фактична ефективність правових систем, — зазначав він, — багато в чому залежить від одержуваної ними моральної підтримки як систем, що володіють з погляду більшості людей, на яких поширюється їхня дія, «внутрішньо властивою» їм справедливістю». Через таку моральну підтримку і моральне обґрунтування права здійснюється, згідно Парсонсу, зв'язок між правовою і ціннісною системами суспільства.

Завдяки такому зв'язку між цінностями і нормами, з одного боку, забезпечується реальне здійснення ціннісних орієнтацій, а з іншого — стимулюється виконання нормативних вимог. Таке співзвуччя системи норм із соціальними цінностями Парсонс називав «легітимізацією нормативної системи». При цьому він зазначав, що «ціннісні передумови американського суспільства сформульовано в таких історичних документах, як Декларація незалежності, преамбула до Конституції і Біль про права».

Одним із важливих аспектів парсонівської соціології є теорія соціального контролю. Соціальний контроль Парсонс розглядав як процес, за допомогою якого зводяться до мінімуму розбіжності між системою нормативних очікувань суспільства й фактичною поведінкою людей. Таким чином, соціальний контроль виступає як най-

важливіший засіб забезпечення соціальної інтеграції. Роль правової системи як частини системи соціального контролю Парсонс вбачав у тому, що право шляхом установлення загальних норм задає ясні, видимі межі соціального контролю в суспільстві, чітко конкретизує цінності, змушує виконувати свої вказівки за допомогою сили.

Безсумнівний інтерес для соціології права становить і парсонсівський підхід до розробки питання про соціальну дію, найповніше викладений у його праці «До загальної теорії дії». Для розуміння теорії соціальної дії Парсонса слід мати на увазі, що в межах його концепції соціальна дія — це дія, регульована нормами і здійснювана в загальному контексті системи соціальних цінностей. Порядок суспільства обумовлений тим, що «соціальні діячі виконують очікувані від них ролі, розділяють запропоновані цінності й норми».

Спеціальну увагу Парсонс приділяв дослідженню конкретного механізму соціальної дії, в основі якого лежать суб'єктивні орієнтації індивіда. При цьому він виділяв мотиваційні і ціннісні орієнтації. Перші, згідно з Парсонсом, відображають особисті переваги індивіда — його знання, емоції, оцінки; другі — виражають пануючі в суспільстві уявлення про добро і зло, моральне й аморальне, схвалюване і не схвалюване.

Парсонс вніс помітний вклад у розвиток теорії соціалізації. Під соціалізацією він розумів процес засвоєння індивідом цінностей і норм суспільства, процес, за допомогою якого «цінності й норми передають і навіюють». При цьому він розглядав соціалізацію індивіда передусім як інтерналізацію ціннісно-нормативних очікувань суспільства. Підтримка, потрібна для існування соціуму нормативного порядку, забезпечується насамперед шляхом інтерналізації цінностей і норм суспільства його членами. Інтерналізація єдиних для суспільства цінностей і норм різними його членами є, за Парсонсом, головною умовою досягнення соціальної солідарності, тобто інтегруючого суспільства консенсусу з ключових питань громадського життя. Додатковим фактором, що підсилює соціалізацію, він вважав взаємозв'язок соціальних інтересів людей (особливо економічних і політичних). «Суспільство, — писав він, — не може підтримувати стабільність перед лицем різних потреб і напружень

доти, поки інтереси його громадян не зв'язані солідарністю, а також внутрішньою лояльністю і зобов'язаннями».

Розроблена Парсонсом соціологічна концепція суспільства як ціннісно-нормативна система становить значний інтерес для досліджень у межах соціології права сьогодення, проблем взаємодії права з іншими соціальними нормами і цінностями, аналізу місця та ролі норм права в соціо-нормативній і ціннісній системах суспільства.

§ 3. Теорія правового плюралізму Л. Петражицького. П. Сорокін

Лев Йосипович Петражицький (1867—1931) — виходець із дворянської родини. Закінчив юридичний факультет Київського університету, потім продовжив навчання в Німеччині. Після повернення в Росію він викладав у Київському університеті, згодом очолив кафедру енциклопедії права Петербурзького університету, замінивши на цій посаді М. М. Коркунова. Багато його учнів стали згодом відомими вченими в галузі соціології і соціології права (П. Сорокін, М. Тимашев, Ж. Гурвич, М. Кондратьєв та ін.). Як і інші представники соціологічного напрямку в теорії права, Л. Петражицький брав найактивнішу участь у політичному житті країни, будучи прибічником конституційної монархії. За своїми політичними поглядами він був помірним кадетом. Л. Петражицький входив до Центрального комітету партії кадетів і обирався від цієї партії депутатом першої Державної думи. Після розгону Думи Л. Петражицького разом з іншими депутатами, які підписали «Виборзьку відозву», засудили до трьох місяців тюремного ув'язнення і позбавили політичних прав. У 1921 р. він переїхав до Польщі, де очолив кафедру соціології Варшавського університету.

За своїми філософсько-методологічними орієнтаціями Л. Петражицький залишався в цілому в межах позитивістського підходу. Однак він істотно розсунув традиційні межі позитивістської методології і методів психологічного аналізу явищ громадського життя, а саме такого соціального явища, як право.

У своїй праці «Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності» Л. Петражицький трактує право як особливе психіч-

не явище, розуміючи під правом переживання імперативно-атрибутивного характеру. «Те, до чого ми себе вважаємо зобов'язаними, — писав він, — ми уявляємо як таке, що належить іншому... йде йому від нас так, що він може чекати на відповідне виконання з нашого боку». Наприклад, якщо одна людина виконала для іншої якусь роботу, попередньо домовившись про оплату, то їхні відносини набувають імперативно-атрибутивного характеру: одна з них почуває себе зобов'язаною сплатити відповідно до попередньої домовленості, а інша чекає на цю оплату як на щось їй належне. Подібного роду правові емоції Л. Петражицький називає інтуїтивним правом.

Аналізуючи співвідношення інтуїтивного права з позитивним правом, Л. Петражицький зазначає, що в ситуаціях розбіжності між інтуїтивним і позитивним правом інтуїтивне право фактично домінує при розв'язанні того чи іншого питання: у тих випадках, де інтуїтивно-правові думки сторін щодо їхніх взаємних обов'язків і прав збігаються за змістом, сторони, зазвичай, діють відповідно до вказівки їх інтуїтивно-правової совісті (навіть якщо їм відомо, що за позитивним правом вийшло б інше рішення). Там же, де справа із самого початку обговорюється і зважується за позитивним правом чи правом внаслідок розбіжності сторін, вона доходить до звертання до позитивного права, останнє набуває вирішального значення. Але й у цьому випадку, вважає Л. Петражицький, інтуїтивне право впливає на хід і результат справи, оскільки наголошує на тлумаченні й застосуванні позитивного права з позицій досягнення рішень, що погоджуються з вказівками інтуїтивно-правової совісті. Тут йдеться про вплив інтуїтивного права на правонаступника (наприклад, на суддю, який на основі свого правового відчуття, тобто свого інтуїтивного права, вирішує, чи можна застосовувати в тому чи іншому випадку аналогію закону і т. ін.). Крім того, інтуїтивне право, на думку Л. Петражицького, впливає і на законотворчий процес через правосвідомість законодавця.

З іншого боку, і позитивне право впливає на формування та розвиток інтуїтивного права людини через її виховання в дитинстві (у родині, школі) і наступну соціалізацію (тобто засвоєння нею норм і вимог суспільства, потрібних для життя в соціумі). Л. Петражиць-

кий приділяв багато уваги виховній ролі права. У зв'язку з цим він, зокрема, писав: «Граючи свій складний психічний концерт на різних струнах людської емоційної душі, змушуючи діяти одні емоційні схильності, придушуючи дію інших, наприклад, звірячих, злісних, взагалі антисоціальних, право неминуче веде до розвитку і зміцнення одних соціальних схильностей, до ослаблення й руйнування інших. Розумне право становить собою складну й могутню школу соціалізації народного характеру, пристосування його до розумного співжиття. Невдале право може поширювати деморалізацію, отруювати народну душу, в усякому разі протидіяти здоровому психічному прогресу».

У зв'язку з цим Л. Петражицький вважав, що у своїй правовій політиці законодавець повинен вивчати та враховувати в ході законотворчої діяльності різні форми сформованого та діючого в суспільстві інтуїтивного права, за допомогою офіційно встановлюваного (позитивного) права підтримувати прогресивні форми та протидіяти відсталим, консервативним формам і проявам інтуїтивного права.

Питирим Олександрович Сорокін (1889—1968) народився в родині бідного ремісника. В дитинстві вів бродячий спосіб життя, підробляв випадковими заробітками, однак при цьому зумів закінчити церковнопарафіальну школу. З п'ятнадцяти років — член партії есерів. У 1909 р. вступив до Санкт-Петербурзького психоневрологічного інституту (де незадовго до того була відкрита перша в Росії кафедра соціології), а потім перевівся на юридичний факультет університету. Його дипломна робота «Злочин і кара, подвиг і нагорода. Соціологічний етюд про основні форми суспільного поведіння і моралі» (1912—1913 рр.) була дуже схвально зустрінута науковою громадськістю. Активно брав участь у революції, якийсь час був особистим секретарем О.Ф. Керенського, редагував газету «Воля народу». У цей період він написав серію брошур, у тому числі: «Проблема соціальної рівності», «Форми правління», «Сутність соціалізму», «Кому і як обирати в Установчі збори?» та ін. Політичні погляди П. Сорокіна становили, за його власною оцінкою, різновид «соціальної ідеології, заснованої на етиці солідарності».

Більшовицький переворот П. Сорокін не сприйняв, але, визнавши фіаско есерівської програми, вийшов із партії есерів. Опублікований у газетах його відкритий лист із цього приводу привернув увагу й був прокоментований В. І. Леніним у відомій статті «Цінні визнання Питирима Сорокіна». У 1919 р. йому вдалося організувати й очолити як декану перший у Росії соціологічний факультет. У 1920 р. вийшла основна робота його російського періоду «Система соціології». У 1922 р. разом із великою групою видних представників суспільно-політичної думки було вислано із країни. Спочатку він влаштувався у Празі, а потім перебрався до США. Тут П. Сорокін швидко набув світової популярності й у 1930 р. очолив соціологічний факультет Гарвардського університету, яким керував до своєї відставки. У цей час було опубліковано найзначніші праці П. Сорокіна, що зробили його класиком соціологічної думки, — «Сучасні соціологічні теорії» (1928) і «Соціальна і культурна динаміка» в чотирьох томах (1937—1941). Розвиваючи свої ранні ідеї про соціальну солідарність і етику любові, він виступив із програмою порятунку людства на базі «альтруїстичної любові й поведінки», заснував у Гарварді Центр із вивчення творчого альтруїзму. У 1964 р. 75-річного П. Сорокіна було обрано головою Американської соціологічної асоціації.

У російський період життя П. Сорокіна його наукова діяльність тяжіла до сфери юриспруденції і була пов'язана насамперед із становленням російської школи соціології кримінального права і теоретичної кримінології. У своїй першій великій праці «Злочин і кара, подвиг і нагорода...» він висловив оригінальну ідею про доцільність доповнення кримінального права його прямою протилежністю — «нагородним правом». Усі правила людської поведінки (в тому числі й правові) поділяються, за П. Сорокіним, на дозволені, заборонені й рекомендовані. Під впливом змін соціального середовища ці правила (шаблони групової поведінки) змінюються. Однак тенденція до зміни правил поведінки нерівномірно поширюється на всіх членів групи, що викликає конфлікт шаблонів поведінки, і відповідно — конфлікт у середині групи. В результаті група або розпадається, або її єдність забезпечується за допомогою таких механізмів, як кара і нагорода.

Дуже цікавий аналіз П. Сорокіна динаміки застосування кар і нагород. На його думку, в нерозвинених, примітивних суспільствах покарання й нагороди мають інтенсивніший характер, ніж у суспільствах розвиненого типу. Це пояснюється тим, що в міру ускладнення соціального життя, розширення його різноманіття прискорюється зміна шаблонів поведінки. У процесі пристосування суспільства до прискореного темпу відновлення шаблонів поведінки, вироблені суспільством нормативи стають уже не настільки прямолинійними й однозначними, а гнучкішими, а тому й не потребують таких твердих санкцій і таких ефективних стимулів, як колись. Звідси П. Сорокін робив висновок про наявність історичної тенденції до прогресуючого падіння санкцій і зниження значущості нагород у регулюванні поведінки людей у суспільстві, що, на його думку, повинно зумовити повне зникнення таких форм впливу на поведінку людей, як кари і нагороди. Відповідно до таких поглядів на природу покарань і їхню роль у житті суспільства П. Сорокін рішуче й наполегливо виступав за скасування страти.

Аналізуючи з погляду соціології поняття злочину, він акцентував увагу на соціальних аспектах цього явища. При цьому в своєму трактуванні природи злочину Сорокін орієнтувався на психологічну школу права свого вчителя Л. Петражицького і вважав, що ознаки злочинності треба шукати в природі тих специфічних психічних переживань, наявність яких у душі індивіда обумовлює кваліфікацію ним відповідних поведінкових актів як злочинних. У зв'язку з цим він полемізував з Е. Дюркгеймом, який вважав, що вчинок злочинний у тих випадках, коли «він ображає сильні стани колективної свідомості», тобто деякі сукупні вірування й почуття того чи іншого співтовариства. Такий підхід, що ставить індивіда в повне підпорядкування колективній свідомості, на думку П. Сорокіна, неправильний. Індивід, який випереджає своє суспільство й відкидає його шаблони поведінки з вищої в моральному відношенні точки зору, не є злочинцем. Навпаки, шаблони поведінки, що нав'язує суспільство, він розглядає як злочинні, оскільки вони ображають індивідуальну свідомість.

П. Сорокін був автором одного з перших російських підручників із загальної теорії права. Критично аналізуючи у своєму підручни-

ку різні підходи до поняття права, він трактував право як чітко сформульовані та такі, що захищаються державою загальнообов'язкові правила поведінки, в яких воля однієї особи погоджується з волею іншої з метою розмежування й захисту інтересів людини. Таким чином, ідеї про право як форми розмежування й захисту інтересів доповнюються в Сорокіна дуже важливою характеристикою права як форми узгодження волі різних суб'єктів правового регулювання. Свобода особи, на думку П. Сорокіна, — це мета правового розвитку, а міра розкріпачення особистості, розширення її основних прав і волі — це критерій правового прогресу людства.

Характеризуючи соціальну роль права, Сорокін розглядав право як початок будь-якої суспільної групи. Усі соціальні утворення й інститути (родину, державу, церкву, партію, профспілки, школу, університет, організовану групу злочинців і т. ін.) він розглядав як соціально-практичну форму об'єктивації й уособлення правових норм і переконань усіх чи переважної більшості членів відповідного соціального утворення. Відчутний певний вплив на Сорокіна психологічної теорії права Л. Петражицького, відповідно до якої будь-яка група осіб (у тому числі й злочинці) має своє інтуїтивне (неофіційне) право, що визначає поведінку групи.

Значну увагу П. Сорокін приділив проблемі взаємодії права й моралі, що не втратило значення для юридичних досліджень сучасного права та його застосування.

Література до теми 2

1. *Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С.* Социологический словарь. — М., 2000.
2. *Бачинин В. А.* История философии и социологии права. — М., 2001.
3. *Безродний С. Ф., Ковальчук Т. К., Масний О. С.* Світова класична думка про державу і право. — К., 1999.
4. *Графский В. Г.* Всеобщая история права и государства. — М., 2000.
5. *Елсуков А. Н.* Краткий курс теоретической социологии: Учеб. пособие. — Минск, 1999.
6. *Жоль К. К.* Философия и социология права: Учеб. пособие. — К., 2000.

7. *Исаев И. А., Золотухина Н. М.* История политических и правовых учений России XI—XX вв. — М., 1995.
8. *История политических и правовых учений: Учебник для вузов.* — М., 1995.
9. *История политических и правовых учений: Учебник.* — М., 1997.
10. *Карбонье Ж.* Юридическая социология. — М., 1986.
11. *Кудрявцев В. И., Казимирчук В. П.* Современная социология права. — М., 1995.
12. *Кульчар К.* Основы социологии права. — М., 1981.
13. *Нерсесянц В. С.* Философия права. — М., 2000.
14. *Основы социологии: Учебное пособие.* — М., 2000.
15. *Піча В. М.* Соціологія: Загальний курс. — К., 2000.
16. *Погорілий О. І.* Соціологічна думка ХХ століття. — К., 1996.
17. *Радугин А. А., Радугин К. А.* Социология: Курс лекций. — М., 1996.
18. *Ручка А. О., Танчер В. В.* Очерки истории социологической мысли. — К., 1992.
19. *Ручка А. О., Танчер В. В.* Курс історії теоретичної соціології. — К., 1995.
20. *Социология: Конспект лекций в схемах.* — М., 1999.
21. *Соціологія: Матеріали до лекційного курсу.* — К., 1996.
22. *Філософія права: Навч. посібник.* — К., 2000.
23. *Юридическая социология: Учебник для вузов.* — М., 2000.

Історія вітчизняної соціології права

- § 1. *Розвиток соціології права в Україні в кінці XIX ст.*
- § 2. *Соціологія права в сучасних умовах розвитку України*

§ 1. Розвиток соціології права в Україні в кінці XIX століття

Історія вітчизняної соціології права багата оригінальними ідеями і концепціями, які в подальшому значно вплинули на її світовий розвиток. І хоча сам термін «соціологія права» набув легітимності лише в середині XX ст., це не означає, що дослідження права з погляду соціології не проводили вітчизняні мислителі до того часу. Особливо інтенсивно їх проводили в кінці XIX — на початку XX століття в період світоглядної та наукової кризи.

Розвиток вітчизняної соціології права відбувався в межах основних тенденцій світового соціологічного знання. На рубежі XIX—XX ст. особливо гостро постала проблема усвідомлення розбіжності між чинним і фактичним правом. Теоретичного обґрунтування вимагали й практична діяльність державних органів, і діяльність судів. Юридичний позитивізм, який виріс на ґрунті вчення про право Р. Єрінга та О. Конта, основне своє завдання вбачав у вивченні позитивного права. Він зумовив дослідження національного права в межах формально-догматичного підходу, в результаті чого відбувалася логічна обробка всього комплексу юридичних норм, що існують у суспільстві, а закон став розглядатися як вища форма права.

Світоглядні проблеми, що виникли на межі двох століть, вимагали теоретичного й методологічного їх осмислення, вони покликали до життя соціологічний напрям у дослідженні права. Представники цього напрямку правознавства виступали проти його нормати-

вістського розуміння, в межах якого право трактувалося як сукупність норм, встановлених державою. Вихідним моментом правових досліджень із погляду соціології визнавали фактичний суспільний лад, а державу і право проголошували залежними від соціальних явищ. Тому право і держава були предметом вивчення соціології — науки про суспільство.

Складність дослідження вітчизняної соціології права пов'язана передусім із проблемою ідентифікації належності ряду вчених до національної історії, культури і науки. Хрестоматійним став приклад життя і творчості М. В. Гоголя (народився в Україні, жив у Росії, писав твори російською мовою). Стосовно ж ідентифікації в історії соціології, то тут, на думку авторів навчального посібника «Соціологічна думка України», гостро відчувається проблема об'єктивних критеріїв. Адже однозначно не можна стверджувати належність мислителя до тієї чи іншої культури, взявши за основу лише місце творчої діяльності, мову та місце народження. Тому доцільнішим було б у плані ідентифікації творчості видатних мислителів розглядати їх творчу спадщину в історії кількох народів. В історії вітчизняної соціології права такими прикладами є творчість Є. Ерліха, Б. О. Кістяківського та багатьох інших.

На сьогодні немає і загально визнаної періодизації історії соціологічної думки в Україні. Прийнято виділяти два періоди в розвитку соціологічного знання: протосоціологічний та соціологічний або академічний. Ми зупинимося на творчості тих соціологів права, які працювали в межах академічного періоду, тобто післяконтівської доби розвитку соціології, коли соціологія виділилася у самостійну галузь наукового дослідження. Перш ніж перейти до викладу основних положень соціоправових концепцій вітчизняних мислителів, зробимо кілька зауважень. По-перше, наше дослідження є лише розвідкою в історію вітчизняної соціології права. В Україні, до цього, питання історії соціології права майже не розробляли. Виняток становлять дослідження соціологічної думки в її загальному вигляді через аналіз творчості окремих авторів, коротких історичних періодів. По суті, в науковій літературі немає фундаментальних розробок проблеми історії української соціології права. По-друге, проблема ідентифікації творчості мислителів пов'язана з об'єктивними

історико-політичними причинами. Передусім маємо на увазі те, що українські землі свого часу входили до складу різних країн — Австро-Угорщини, Польщі, Російської імперії. По-третє, наша спроба дослідити специфіку української соціології права не є вичерпною. Вона становить лише деяке наближення до подальшого ґрунтовного вивчення проблем закономірностей формування та специфіки вітчизняної соціології права, що потребує ґрунтовних текстувальних та архівних досліджень. За предмет дослідження ми взяли лише наукові доробки класиків української соціології права, наукова значущість яких не обмежується тільки національними рамками. Зокрема, творчість Є. Ерліха, Б. Кістяківського, С. Дністрянського була добре знана у світі, вона значно вплинула на формування світової соціології права, на розв'язання методологічних проблем соціальних наук, усього соціального знання загалом.

Логічним було б розпочати екскурс в історію вітчизняної соціології права насамперед із аналізу наукової спадщини Євгена Ерліха, якого вважають безпосереднім попередником соціології права в її сучасному вигляді. Він є автором таких програмних праць із соціології права, як «Основні положення соціології права» (1913) та «Право і життя» (1897).

Євген Ерліх (1862—1922) захоплювався науковою роботою, зокрема дослідженнями проблем загальної теорії права і римського права, завдяки своїм працям став відомим світовому науковому співтовариству. За працю «Мовчазне волевиявлення» (1893) Є. Ерліха удостоїли звання приват-доцента; за активну діяльність у сфері права йому в 1896 р. було присвоєно звання екстраординарного професора, а монографія «Примусове і непримусове право в цивільному кодексі Німецької імперії» (1899) стала підставою до присудження йому звання ординарного професора римського права. З 1900 р. Є. Ерліх жив і працював у Чернівцях в університеті Франца Йосифа, обіймаючи з 1901 р. посаду декана юридичного факультету, а з 1906 — ректора цього ж університету.

Вагомість та значущість Ерліха-правознавця визнана всією світовою науковою громадськістю. Зазначаючи про його вплив на американську соціологію права, голова гарвардської школи права Р. Паунд називав його працю «Основні положення соціології пра-

ва» «однією з найкращих книг покоління». Праці Є. Ерліха неодноразово перевидавали та перекладали багатьма мовами світу. В Україні ж донедавна його ім'я залишалося маловідомим. Довідникові видання переважно після перебудовного періоду містили невеличкі за обсягом статті з короткими біографічними даними Є. Ерліха та в надто лаконічній формі подавали основні положення його наукового доробку. Проаналізувати та реконструювати цілісну картину поглядів Є. Ерліха сьогодні надзвичайно складно, оскільки тривалий час його ім'я пов'язували з буржуазною правовою наукою, а його соціологічно-правову концепцію розглядали лише в критичному руслі. Це зумовлено й тим, що більшість праць Є. Ерліха побачила світ у Німеччині. Саме це дало підставу деяким дослідникам вважати його представником німецької науки, хоча саме німці на сьогодні є головними популяризаторами і дослідниками ерліхівської концепції. Українською мовою поки що не видано жодного твору Є. Ерліха, немає їх і мовою оригіналу у вітчизняних бібліотечних фондах. Мізерна ж кількість робіт, присвячених творчості Є. Ерліха, не дозволяє повною мірою розкрити специфіку його наукових пошуків.

Вперше ім'я Є. Ерліха в радянській юридичній літературі згадано в статті професора Б. Менеліса «Школа вільного права та її місце в буржуазно-юридичній науці» 1928 р. У межах критичного огляду основних правових теорій буржуазного права Б. Менеліс репрезентує концепцію Є. Ерліха як представника так званої «школи вільного права». Поняття «школи вільного права» було загальним поняттям для означення теоретичних досліджень права (соціологічних, природничо-правових, психологічних), які виступали проти доктрини юридичного позитивізму і набули поширення з кінця ХІХ ст. Після публікації статті Б. Менеліса ім'я Є. Ерліха надовго зникає із сторінок наукових видань, і лише в 70-х роках з'являються праці В. П. Марчука.

У своїх теоретичних розробках соціології права Є. Ерліх ґрунтувався на вченні історичної школи про «дух народу» як джерело права. Але разом із тим він критикував представників цієї школи за те, що вони не досліджували формування правових відносин, а займалися лише пошуками абстрактних правових положень. На

думку Є. Ерліха, правова наука мусить бути не лише історичною, але й соціологічною, що дозволило б розкрити сутність права. Саме тому на основі значного фактичного матеріалу він намагався повному теоретично обґрунтувати чинне право. Виступаючи проти обмеження правової науки дослідженням текстів законів та їх техніко-правового застосування, Є. Ерліх визнавав важливу роль дослідження звичаєвого права, судової практики, явищ господарського життя.

Заперечуючи формалістичний підхід до права та усвідомлюючи недостатність і наукову обмеженість юридичного позитивізму, який вбачав залежність правових норм від держави та не визнавав безпосереднього зв'язку права з суспільством у широкому розумінні, Є. Ерліх звернувся до емпіричних досліджень «живої сили», так званого «живого права» Буковини. Опитування населення Буковини дозволили йому стверджувати, що реально дієвими є лише третина статей Австрійського цивільного укладення. Наявність у повсякденному житті, крім права, інших регулятивів, які стали підґрунтям положення про те, що право є порядком «державного, суспільного, духовного і господарського життя, але в будь-якому разі не його єдиний порядок; йому приходять на допомогу ще інші порядки — рівноцінні, а може й ще впливовіші. Справді, життя повинне було б перетворитися в пекло, якби воно регулювалося лише правом».

Є. Ерліх обґрунтовує соціологічний підхід до розуміння права, наголошуючи на тому, що центр ваги розвитку права в його час, як і в усі інші часи, не може концентруватися в законодавстві, юриспруденції чи в судочинстві. Основним джерелом права є суспільство.

Основним завданням соціології права, за Ерліхом, є вивчення «живого права», яке трактується як сукупність неправових норм. У суспільстві відбувається постійний процес правотворення, який є «живим правом» («das lebende Recht») — істинним предметом соціології права. Є. Ерліх намагався соціологічно довести, що юридична форма (позитивне право), яка існує, не в змозі задовольнити потреби соціально-економічного життя. Використовуючи для аргументації своїх теоретичних положень численні приклади, він пе-

реконливо доводить, що сучасне йому позитивне право відстало від реальних життєвих відносин і не містить у собі норм для їх регулювання. Щоб повністю виконувати свою регулятивну функцію, позитивне право мусить включати в себе так зване «позадержавне право» («ausserstaatliche Recht»). Воно не протистоїть позитивному, а відрізняється від останнього лише своїм статусом. Є. Ерліх зауважує, що «неправильно думати, що правові приписи ґрунтуються винятково на правових нормах. Моральність, релігія, звичаї, пристойності, такт, так само, як і хороший тон і мода, регулюють не лише позаправові відносини; вони на кожному кроці проникають у сферу права. Жодний з правових союзів не може ґрунтуватися лише на правових нормах, останні мусять бути підкріплені позаправовими нормами».

«Живе право» не збігається з «правом книг», тому воно не може бути піддане кодифікації, оскільки «бажання все право якогось часу або народу укласти в параграфи законодавчого укладення взагалі так само розумно, як бажати потік помістити в ставок: те, що з цього вийде, більше не буде потоком, а лише мертвою водою, багато чого з нього і зовсім не поміститься там». Непотрібність і безнадійність кодифікації «позадержавного права» пов'язана насамперед із сферою дії кодексів, оскільки ця сфера «так віддалена від дійсності, що правові відносини, з якими вони (кодекси) повинні мати справу, так незрівнянно багатші, різноманітніші, мінливіші, що вже одна думка вичерпати їх в одному кодексі була б дивовижною».

Право здатне проявлятися у двох порядках: один порядок містить норми, які є результатом розв'язання суперечок (норми рішень), другий — це норми, за якими здійснюється повсякденне життя (організаційні норми, або суспільне право), яке виражається через суспільні сили. Заперечуючи поняття права, яке встановилося в традиційній юриспруденції, Є. Ерліх намагається розширити поняття права, адже дійсність права динамічна, вона перебуває у постійному русі і є результатом взаємодії всіх норм суспільного життя. Суспільне право він називає «живим правопорядком», який панує в житті, але не закріплюється в правових положеннях. «Живий правопорядок», викристалізовуючися в процесі суспільного жит-

тя, є справжнім регулятором суспільних відносин, оскільки здатний адекватно відповідати потребам життя.

Дослідивши зміст поняття права, Є. Ерліх звертається до проблеми джерел права, яка пов'язана з трактуванням ним самого суспільства. Визнаючи суспільство основним джерелом творення права, Є. Ерліх пропонує своє бачення суспільства, яке він розуміє як сукупність людських союзів, одні з яких самобутні або генетичні (рід, сім'я); інші ж — «нові» — магістрати, держава, релігійні общини, політичні партії. Якщо самобутні союзи зароджуються всередині самого людського суспільства та є виявом несвідомих людських поривів, то «нові» є усвідомленими, цілеспрямованими людськими творіннями.

До джерел права належать також правові факти: звичай (Uebung), панування (Herrschaft), володіння (Besitz) та волевиявлення (Willenserklärung). Звичаями називаються найстаріші й першопочаткові правові факти, яким властива організуюча функція в самобутніх союзах; панування є невід'ємною умовою основного порядку союзу, оскільки воно реалізується у відносинах «пануючий — пригнічений»; володіння — це теж відносина панування, тотожні пануванню над річчю, тобто фактична можливість розпоряджатися економічно цінними благами; а під правовим волевиявленням розуміють різні види договорів.

Є. Ерліх окреслює сферу дослідження, у межах якої за допомогою індукції можливе безпосереднє спостереження правового життя, та пропонує своєрідний алгоритм проведення соціолого-правових досліджень. Найціннішими для соціології є такі фактори правової дійсності, як факти права, суспільні сили та правові положення. Спостереження фактів права мусить бути опосередковане й безпосереднє. Перший вид передбачає спостереження в широкому розумінні, тобто соціологія права мусить мати широкий погляд на суспільні явища. Тим самим Є. Ерліх виступав проти національної замкненості науки про право, оскільки різниця в законодавстві не заперечує того факту, що устрій усіх цивілізованих народів є схожим, а відтак наука про право повинна бути інтернаціональною.

Але щоб виявити «живе право», потрібно зайнятися безпосереднім спостереженням, тобто брати до уваги фактичні рішення,

враховуючи конкретні ситуації. Для цього найдоцільніше використовувати як предмет аналізу правові документи, а не закони чи кодекси. В документах для пошуку «живого права» слід акцентувати увагу на їх всезагальній значущості, типовості, а також на стабільності їх змісту. Особливої уваги заслуговують соціально-економічні, законодавчі передумови створення документів, а повноту картини дослідження повинні доповнювати особливості юридичної обробки, відмінності за місцевістю, соціальним станом, народністю, релігійною належністю. Сукупність усіх вказаних чинників дозволить розкрити смисл правових документів.

Другим відправним моментом, від якого соціологія права мусить починати свої спостереження, є правові положення. Соціологія права завжди повинна мати на увазі, що наука про право є завжди історична й етнологічна. Поєднання соціологічного та історичного підходів у дослідженні права дозволяє стверджувати, що право в усіх народів проходить однакові ступені розвитку.

Третім відправним пунктом соціолого-правових досліджень є суспільні сили, які сприяють утворенню права. Відтак, соціологія права має на меті створення повної картини правового життя. Поставлене завдання може бути успішно виконане за умови віднайдення духовної сторони процесу правоутворення, яка сприяє втіленню суспільних сил у право, і яка є складовою частиною людського духу в правотворчості. Тому правові положення є втіленням суспільних сил і особистої роботи юристів. Юристи досконало мають знати життя, щоб оволодіти життєвими процесами.

Проголосивши предметом соціології права «живе право», Є. Ерліх все ж таки залишає відкритим питання про методи дослідження. Вказані прийоми психометричних вимірів та інтернаціональних порівнянь права лише повинні доповнювати та поглиблювати метод безпосереднього спостереження життя. Від соціології вимагається сконцентрувати увагу на дослідженні конкретного з урахуванням усіх специфічних та індивідуальних умов існування правових явищ.

Зазначимо, що під соціологією права Є. Ерліх розумів теоретичну юриспруденцію, тоді як прикладними соціальними науками він називав усі практичні напрями юриспруденції. Соціологія права

за своїм предметом відрізняється і від філософії права. Якщо соціологія права лише фіксує і спостерігає факти без подальшої їх оцінки, то філософія права займається розв'язанням питання — яким мусить бути право, тобто розглядає право з погляду належного.

Є. Ерліх обстоює правомірність використання соціологічного методу в застосуванні права. Суддя, відповідно до соціологічного методу, повинен використовувати «живе право», яке протиставляється чинному позитивному праву, тому він сам мусить відшукувати норму для вирішення справи. Оскільки особистість судді є гарантією правосуддя, він має «увібрати» в себе емпіричну та теоретичну «соціологію живого права». Проблеми правозастосування і правової техніки визначають завдання правознавства — підготувати живе право для потреб суду через посередництво його вивчення і дослідження.

Богдан Олександрович Кістяківський (1868—1920) народився в сім'ї майбутнього професора кримінального права Київського університету св. Володимира. Теоретично-наукова спадщина Б. Кістяківського складається з філософських праць у галузі методології суспільних наук, філософії та соціології права, історичних досліджень розвитку політичної думки. Біографія Б. Кістяківського тісно пов'язана зі складним періодом вітчизняної історії. Вона є свідченням зустрічей, співпраці, ідейних симпатій і протистоянь із видатними людьми, імена яких тривалий час замовчували або піддавали критиці. Він розпочав свою наукову роботу в університетах України під керівництвом таких професорів, як В. А. Антонович та Д. І. Багалій. Тісні зв'язки з лідерами галицької радикальної партії (І. Я. Франко та В. І. Павлик) і переслідування царатом українського національного та соціалістичного руху змусили його виїхати за кордон. Професійне оточення талановитого українця в галузі філософії, соціології та правознавства склали видатні західноєвропейські мислителі. Навчаючись на філософському факультеті Берлінського університету, Б. Кістяківський познайомився з Г. Зіммедем; у Страсбурзькому університеті під керівництвом В. Віндельбанда захистив докторську дисертацію; в Гельдельберзі він познайомився з Г. Еллінеком (спеціалістом із державного права). Німеччина стала місцем зустрічі Б. Кістяківського з багатьма діячами соціалістич-

ного та конституційно-демократичного руху Росії — П. Б. Струве, С. І. Живаго, П. І. Новгородцевим.

Б. Кістяківський став відомим після опублікування книги «Людина та суспільство», за якою незабаром з'явилися статті, які пізніше було об'єднано у вигляді окремих глав і розділів у працю «Соціальні науки і право» (1916) з підзаголовком «Нариси з методології соціальних наук і філософії права». Про цю працю в 1917 р. професор права Харківського університету А. Фатєєв писав: «Вперше в російській літературі з'являється методологічний трактат про право, позбавлений сухого схематизму та абстрактних формул».

Праця стала свідченням внутрішньої духовної еволюції дослідника та виразником його остаточних теоретичних інтересів та симпатій. Як стверджував сам Б. Кістяківський, цю працю «було задумано і попередні дослідження для неї було проведено під впливом тієї думки, що метод мусить бути плюралістичним, тобто, методів наукового дослідження і пізнання багато. Значна кількість методів відкривала шлях до розуміння соціального життя з його непримиренними суперечностями й нескінченним різноманіттям. Головним тут був засіб обійняти в науковому знанні, з одного боку, стихійність соціального життя, з іншого — участь у ній людини, з її свідомістю і творчістю. Якби здійснився першопочатковий план, то керовані винятково методологічними мотивами мислення, методологічні принципи панували б у цій книзі над предметом дослідження. Але за довгі роки, поки книга дозрівала, в міру заглиблення в поставлені тут питання, сам предмет дослідження все більше висувався на передній план і завойовував собі переважаюче значення. Зокрема, право, яке регулюється етичними питаннями, зайняло в цій книзі те першорядне місце, яке воно займає в житті культурних суспільств».

Методологічні проблеми, як предмет наукового інтересу, для Б. Кістяківського стали актуальними внаслідок глибокої кризи соціальних наук, яку вони, на його думку, переживали. До основних показників кризового стану соціальних наук дослідник відносить, по-перше, залежність соціальної науки від соціальної філософії, по-друге, панування психологізму (В. Зомбарт, Л. Петражицький). Утвердженню соціальних наук як самостійних сфер досліджень му-

силь сприяти розв'язання трьох основних проблем: 1) питання утворення соціально-наукових понять; 2) правильне застосування причинного пояснення соціальних явищ; 3) з'ясування ролі та значення норм у соціальному житті. Б. Кістяківський наслідує ідею В. Вільденбанда про методологію соціальних наук як самостійну галузь філософського знання та відстоює комплексний характер єдності соціологічних теорій, кожна з яких окремо не може дати вичерпного пояснення суспільних явищ.

Але поступово проблема статусу та легітимності соціальних наук конкретизується в проблемах предмета соціології та визначення специфічності соціальних явищ, зокрема права, влади тощо. Б. Кістяківський як соціальний мислитель сформувався під впливом викладача соціології, доцента Берлінського університету Г. Зіммеля, автора відомих праць «Про соціальну диференціацію» (1890) та «Вступ у науку про мораль» (1893). Філософські погляди Г. Зіммеля репрезентували один із варіантів соціофілософського усвідомлення лібералізму кінця XIX ст., який заперечував одну з основних настанов лібералізму XVII—XVIII ст., відмовляючися від визнання за волею особи та суверенітетом народу їх природного походження. Відтепер волю визнають соціальною сутністю людини, воля є переживанням, яке в своїй основі має культурні цінності. Коло проблем, викладених у праці «Про соціальну диференціацію», багато в чому зумовило сферу інтересів Б. Кістяківського. Основні ідеї цієї праці Г. Зіммеля охоплювали кілька рівнів соціологічних проблем: загальні — спосіб утворення предмета соціології, визначення предмета соціології через спілкування; конкретні, наприклад, проблема можливості застосування принципу економії сили для встановлення оптимальної диференціації соціальних форм. Спілкування, на думку Г. Зіммеля, є основним чинником утворення суспільства. Саме завдяки спілкуванню виникає право, мораль, релігія та мова.

Спочатку, обравши тему своєї докторської дисертації «Аналогія між особистістю та суспільством», Б. Кістяківський окреслив галузь праці як абстрактну, теоретичну або філософську соціологію. До сфери дослідження він включив філософію права та методологічний аналіз утворення соціологічних понять. Пізніше назва дисертації стала більш узагальненою — «Суспільство та індивід.

Методологічне дослідження». У соціальній сфері Б. Кістяківський виділяє три основні складові — суспільство, державу, людину.

Особливістю теоретичної позиції Б. Кістяківського є те, що він, як і Г. Зіммель, визнає під соціальною дійсністю «психологічну взаємодію між індивідами», саме тому об'єктом соціології є продукти цієї взаємодії, які можливі лише в суспільстві. Найважливішим таким продуктом визнають «однорідність у почуттях, бажаннях і думках». Якщо є однорідність психічних функцій, то з необхідністю виникають «групові диференціації», «колективна свідомість» і, як наслідок, їх особливі асоціації, тобто саме суспільство. Ця сторона соціального феномена підпадає під дію закону причинності, тоді як існує ще й інша сторона, здатна розвиватися телеологічно — норми, інститути, культура. Телеологічні елементи визнають вищим проявом та оформленням соціального зв'язку, «психологічної взаємодії».

На думку українського соціолога, суспільство є насамперед духовною єдністю. Суспільство як духовна єдність не протистоїть індивідам, а навпаки, воно є результатом творчої діяльності людей.

Найповніше вироблені Б. Кістяківським принципи пізнання соціальних явищ конкретизувалися у вченні про право. За своєю природою право належить до сфери цінностей. У праві найяскравіше й найповніше актуалізується соціально-належне, яке не є трансцендентним, тобто не знаходиться за межами людського життя, воно є складовою частиною історичного процесу. «Саме існування права в соціальному світі — це перемога належності над сліпою стихією суспільного життя, яка сама по собі підкорюється лише необхідності. Належність у соціальному житті має свого наймогутнішого і яскравого носія в праві».

Право є бінарним: воно — сфера чистої належності, зовнішня форма існування справедливості та свободи, але разом із тим право вкорінене в сфері соціальних відносин, а відтак є сумою норм. Бінарна природа права і породжує методологічний плюралізм у його дослідженні, який є лише засобом досягнення єдності знання, майбутнього монізму, що стане результатом «колективних зусиль нашого покоління».

У чому ж проявляється соціальний характер права? Б. Кістяківський під час дослідження соціальної сутності права був послідовником, з одного боку, тієї наукової традиції, яку встановили С. Муромцев, В. Пахман, І. Гольмстен, які шукали істинно наукового пізнання права, з іншого — він був прихильником тих завдань дослідження, які висунули Є. Цительман, Р. Ієрінг, Р. Штаммлер, але критикує їх побудови та істотно їх виправляє.

С. Муромцев у основу визначення поняття права поклав правовідносини, а не юридичні норми. «Фактичні інтереси» осіб, які використовують юридичні норми, є основними складовими фактичного суспільного правопорядку. Соціально-наукове вивчення права тісно пов'язане з питанням про соціологію як науку, що вивчає закони розвитку суспільства. Відповідно до цього С. Муромцев окреслює завдання правознавства: «правознавству належить вивчати закони розвитку тієї галузі соціальних явищ, яка відома під іменем права».

Визнаючи особливу роль російського правознавця С. Муромцева в теоретичному обґрунтуванні соціально-наукового вивчення права, Б. Кістяківський зазначає, що «в другій половині сімдесятих років С. Муромцев надзвичайно послідовно розробив струнку соціально-наукову теорію права». Соціологічне вивчення права як спроба відкрити загальні причини його походження і розвитку, протиставлялося догматичному напряму в його вивченні. Б. Кістяківський, як прихильник соціологічного дослідження права, акцентує увагу на проблемі загальноновизнаного положення про право як соціальний феномен. Багатозначність терміна «соціальний феномен», на його думку, призводить до того, що кожний вкладає в нього своє власне розуміння. Ні в кого не викликає сумніву твердження про те, що соціальна природа права зумовлена насамперед його існуванням у суспільстві. Але факт обумовленості правових норм суспільним життям не є специфічною характеристикою права, оскільки всі культурні явища обумовлені суспільством. Неправомірною є і думка про те, що право є частиною цілого. Пізнати сутність права можна лише проаналізувавши каузальні й телеологічні співвідношення, які визначають цю сутність. Сутність права визначають два види каузальних відношень: 1) між соціальними явищами; 2) між

психічними явищами. Серед основних телеологічних обумовленостей виділяють три, які заслуговують на увагу: 1) у праві діє розум, тому воно завжди прагне до свого логічного завершення; 2) справедливість як соціально-етичний принцип і 3) свобода.

Соціально-наукове вивчення права передбачає визнання основним моментом права його втілення в правових відносинах. Такий підхід передбачає дослідження права, яке живе в народі, правопорядок, який існує в житті та не тотожний правопорядку, вираженому в правових кодексах, оскільки «писане право складається із загальних, абстрактних, безликих і схематичних постанов; навпаки, в житті все одиничне, конкретне та індивідуальне. Крім того, життя таке багате, багатостороннє й різноманітне, що воно не може цілковито підкоритися контролю законів та органів, які спостерігають за його виконанням». Самостійність правопорядку, який існує в житті, виявляється в тому, що правове життя є безперервним рухом, мінливим, з правовідносинами, які виникають і зникають, тоді як писане право є нерухомим, зміни в якому можливі внаслідок складної роботи громіздкої законодавчої машини. Правове життя значно ширше та багатше писаного права, тому воно здатне ухилитися від чинного писаного права.

Вивчення права як соціального явища має як теоретичне, так і практичне значення: теоретичне — передбачає досягнення найповнішого знання права, практичне ж — дозволяє законодавцеві знімати напруження між життєвим і законодавчим правопорядком.

Залишаючися вірним своєму методологічному плюралізму, Б. Кістяківський дає розгорнуту характеристику найпоширеніших у сучасній йому науці розумінь права. Існує чотири поняття права, які пов'язані з уособленою сферою правових явищ. На перше місце висувається державно-організаційне або державно-наказове поняття права, яке можна визначити як сукупність норм, що захищає і гарантує держава: «право є те, що держава наказала вважати правом». Друге місце в своєму систематичному порядку Б. Кістяківський відводить соціологічному поняттю права. Його легітимність здійснюється при вивченні права з соціально-наукових позицій, у межах яких право розглядають залежним від національно-побутових, економічних відносин. Завдяки взаємодії права з іншими соці-

альними відносинами відбувається його модифікація та розвиток. Соціологічне поняття права значно ширше від державно-організаційного, воно включає в себе і звичаєве, і державне, і міжнародне право, оскільки право з соціологічної точки зору — це «сукупність правових відносин, які здійснюються в житті, в якому виробляються і кристалізуються правові норми». Разом із тим Б. Кістяківський не заперечує обмеженості соціологічного розуміння права, оскільки воно не охоплює «умисний і свідомо-доцільний елемент правового життя, який особливо дорогий кожному юристові». Наступною теоретичною позицією в розумінні права Б. Кістяківський виділяє його психологічне поняття, засновником якого був Л. Петражицький. І завершує цю своєрідну ієрархію нормативним поняттям права. Право в межах нормативного розуміння трактується як сукупність норм, що містять у собі ідеї про належне, які визначають зовнішні взаємини людей між собою. Проаналізувавши основні теоретичні поняття права, автор вказує на те, що кожне поняття ніби анатомує право, умовно поділяє його на частини, хоча в реальності право є одним цілим.

Теорія права Б. Кістяківського вибудовується на визнанні способу свідомої діяльності людини, який і є її основою. Відповідно до такого погляду, право визнають найзначнішим і найповнішим виразником культури суспільства, воно є його духовним елементом, який вбирає в себе свідомі індивідуальні зусилля.

Поставивши питання про фундаментальні засади права в суспільстві, Б. Кістяківський тим самим порушив питання про методи вивчення права як основного виразника суспільної культури, розробив методи аналізу соціокультурної реальності права та правових відносин.

На особливу увагу заслуговує вчення Б. Кістяківського про історичну реальність як певну відповідність рівня розвитку культури суспільства та правосвідомості окремих соціальних груп. На думку науковця, правові явища заглиблені в цю реальність, а тому прогностичне значення для побудови правової держави має історичний рівень розвитку правосвідомості. Тому цілком закономірним є звернення Б. Кістяківського до аналізу рівня правосвідомості російської інтелігенції. Маючи за вихідну тезу своїх досліджень положен-

ня про те, що правосвідомість певних прошарків суспільства складає єдність, він прийшов до висновків: інтелігенцію, бюрократію і простий народ у Росії об'єднує сприйняття права у вигляді писаного закону як примусу з боку держави, тобто як встановлену зовнішнім чином регламентацію дій. Виходячи з цього, цілком закономірним для російської інтелігенції є застосування етичних оцінок до законотворчості, продиктованих політичними уявленнями про соціальну справедливість. Росії не притаманно визнання самостійними суспільними цінностями права та закону, як це є в країнах Західної Європи. На думку Б. Кістяківського, з кризою суспільних наук пов'язано й кризу правосвідомості, а через неї — кризу юриспруденції. Оскільки нові суспільні форми (законодавчі принципи) ведуть до краху старих юридичних теорій, виникнення тих або інших юридичних теорій нерозривно пов'язане з характером відповідних культурних історичних епох, тобто їхньою правосвідомістю.

Досліджуючи право в системі соціальної культури, Б. Кістяківський використовував критичний метод, вироблений філософією культури. Оскільки життя та створені народом організації визначаються внутрішньою свідомістю про право і не-право, то критика наукових понять і понять науки про право, зокрема, не повинна обмежуватися застосуванням лише формальної логіки, але й мусять доповнюватися аналізом цих понять як форм виявленої зовні правової свідомості народу, його буття. Під правовою реальністю розуміють і соціальну дійсність, і фіксовані норми, і закони. Тому право в своєму бутті проявляється в усій багатоманітності форм існування людини й суспільства.

Станіслав Северинович Дністрянський (1870—1935) народився в Тернополі. На формування Дністрянського-правознавця вплинули ідеї професора Антона Менгера та політика Еміля Штайнбаха. Якщо А. Менгер був відомий тим, що написав критику цивільного закону для німецької держави під заголовком «Das burgerliche Recht und besitzlosen Volksklassen», то Е. Штайнбах звернув увагу на соціально-економічний аспект права.

Умовно в творчості С. Дністрянського можна виділити три періоди:

1) період університетської роботи, переважно у Львівському університеті (1898 — 1917 рр.);

2) період політично-наукової роботи — активна робота у Віденському парламенті;

3) період науково-реформаційної роботи — з 1919 р. бере активну участь у створенні Українського вільного університету, його декан, проректор, ректор. З 1928 р. — штатний академік НУАН.

Найцікавішим для нас є період, який характеризується плідною роботою С. Дністрянського в галузі цивільного права та теорії права. Серед праць цього періоду — «Трилітній річенець з § 1487», «Полагада шкоди з економічного соціального огляду», габілітаційна праця «Das Wesendes des Werklieferungsvertrages» і багато інших. Звернімося до праці, в якій найповніше подано соціолого-правові погляди С. Дністрянського, та яку було опубліковано українською мовою під назвою «Звичаєве право та соціальні зв'язки». Ця праця є програмною для С. Дністрянського, присвячена методологічним проблемам права. Це була його спроба створити нову теорію права через розгляд звичаєвого права, вибудованого на генетичних підставах соціальних зв'язків. Пізніше ці методологічні положення дістали подальшу розробку в статті, написаній з нагоди столітніх роковин австрійського цивільного закону від 1911 р. Через 22 роки після опублікування «Звичаєвого права та соціальних зв'язків» у праці «Погляд на теорії права і держави» С. Дністрянський зазначав, що причиною написання «Звичаєвого права...» була потреба критичного осмислення безкритичності та односторонності пануючої теорії приватного права, «яка, не оглядаючися на висновки інших наук, не зуміла зберегти головних вимог суспільного життя в тісних межах своєї доктрини». Визнаючи висхідним моментом своїх досліджень поняття «соціальних зв'язків», до яких він відносить родину, рід, плем'я, С. Дністрянський вказує на те, що причиною виникнення цих зв'язків є економічні чинники внаслідок задоволення людьми своїх потреб. Економічні причини «впливають пізніше на улагодження соціальних відносин, бо спільна користь вимагає спільної жертви, та коли первісні зв'язки постали для збереження спільних потреб, то й зовсім природно, з необхідністю мало настати підпорядкування одиниці спільним економічним цілям зв'язку».

Для успішного функціонування соціального зв'язку потрібні норми, які виникають із внутрішнього переконання про взаємну залежність людей у процесі задоволення своїх потреб. Формою реалізації норм є звичай. С. Дністрянський, слідом за Г. Єллінеком, виділяє соціальну та індивідуальну етику. Кожний суспільний зв'язок наділений своїм окремим соціальним життям, у межах якого «працює» соціальна етика, правила якої можуть «вживатися» в «тіло і в кров» соціального зв'язку, члени якого в подальшому керуються ними. Особа належить до різних соціальних зв'язків, виконує в них різні обов'язки та керується в них різними правилами. Ідеї С. Дністрянського про включеність людини в різні соціальні утворення та виконання специфічних лише для цього утворення правил поведінки передували виникненню теорії ролей і статусу індивіда.

Під впливом теорії етичного мінімуму Г. Єллінека С. Дністрянський визнає етичний характер норм, з якими тісно пов'язані звичай і звичка. Звичай не тотожний звичці, хоча зв'язок між ними тісний і безпосередній, все ж вони є різними сторонами соціальних явищ — фактичної та теоретичної. До соціально-етичних норм С. Дністрянський відносить і правові норми. Відмовляючи державі в первинності щодо права, С. Дністрянський визнає її соціальним зв'язком найвищого типу, який використовує адміністративний апарат і фізичний примус.

Головну мету науки про право С. Дністрянський вбачає в дослідженні людського суспільного життя, адже «право твориться й сьогорні самостійно в усіх суспільних зв'язках; вони мають свою організацію та свої органи управи — себто свою автономію». Для досягнення поставленої мети слід користуватися науковим методом, «який би звертав увагу на суспільне життя, яке воно було, яке воно є, яке має бути; воно є дисципліною реального життя і реальних змагань до суспільного порядку, воно тепер обіймає реальне впорядкування суспільного життя в минулому, в теперішньому та в майбутньому».

Основними характеристиками наукового, правничого методу він вважає:

1) метод повинен досліджувати порядок суспільного життя;

2) першою реальною основою дослідження мусять бути життєві події в суспільстві;

3) віднаходження законів впорядкованого життя повинно базуватися на реальних основах;

4) науку про право цікавить людина як член суспільства, але не її внутрішні процеси, а зовнішні дії, які проявляються в суспільному житті, а відтак їх (вчинки) можна проаналізувати з правового погляду.

Правничий метод мусить бути доповнений генетико-історичним методом, оскільки наука про право повинна досліджувати сутність права в історії розвитку народів. Наука не повинна обмежуватися ні постановами римського права, ні постановами будь-якого іншого позитивного права.

На особливу увагу заслуговує вчення С. Дністрянського про соціальні форми права. Визнаючи джерелом права суспільні зв'язки, С. Дністрянський не погоджується із загальноприйнятим трактуванням законів звичаєвого та юридичного права як джерел права, а пропонує вважати їх соціальними формами, адже «за джерело права може бути по суті лише те, з чого право випливає, з чого воно постає, а що право є соціальний витвір *par excellence*, то джерелом права являється тільки сама суспільність, яка його витворює, а не закон, звичаєве право чи так зване право юристів», а «суспільні зв'язки, від родини почавши та на державі скінчивши, є основами права. Це живі суспільні твори, що живуть своїм питомим суспільним життям».

Отже, джерелами права є соціальні зв'язки, в яких звичаєве право, закони та право юристів є формами права, оскільки вони народжуються із суспільних відносин людей. Закон як форма права здатний виконувати посередницькі функції між державою і суспільством, державою та індивідом. Значення закону для суспільного життя полягає в тому, що йому властиво виконувати функцію обмеження, встановлення меж поведінкових актів індивіда. Всі форми права поєднують у собі формальне й матеріальне значення як основні свої сутнісні характеристики. Історико-генетичне дослідження права, що його провів С. Дністрянський у праці «Соціальні форми права», доводить, що історія права є двоєдиним феноменом

формально-матеріального виміру законів. Формальне значення характеризує нормативні й державні приписи за формою, тоді як матеріальне значення закон пов'язує із суспільною метою. С. Дністрянський підтверджує свої теоретичні положення за допомогою змістовного історичного матеріалу. Римський період у розвитку права характеризується наявністю закону як сполучника між державою та індивідом. У середні віки закон чітко окреслює сфери діяльності суспільних зв'язків та індивіда в державі. У нові часи в період до Французької революції він був межею абсолютизму проти держави, а в пореволюційний період став мірилом соціальної свободи індивіда в державі. В радянському ж праві закон трактується як найвища форма правового життя суспільства в державі.

Формальне значення закону, яке охоплює всі правові норми держави, що мають державно-примусову форму, доповнюється формальним значенням звичаєвого права, яке трактується як норми всіх суспільних зв'язків, крім держави. Матеріальне ж значення звичаєвого права полягає в його стихійності, в культурній силі народу в процесі творення права. В історії права умовно можна виділити три види відношень між державою і звичаєвим правом: держава здатна підпорядковувати собі звичаєве право (римська система); держава підпорядковується звичаєвому праву (германська система); держава впорядковує звичаєве право, залишаючи йому самостійну сферу існування (новітня правова система).

Формальним значенням права юристів є форма, в якій вони зберігають, доповнюють чи виправляють законне або звичаєве право, а в матеріальному значенні — це новий зміст, який впроваджується юристами до права в інтересах суспільства. Право юристів відрізняється від законного та звичаєвого права тим, що воно не є безпосереднім продуктом ані держави, ані інших суспільних зв'язків, а перебуває між ними, одночасно використовуючи їх як основні підвалини свого існування.

Микита Юхимович Шаповал (1882—1932) — фундатор і перший керівник Українського соціологічного інституту в Празі, засновник вітчизняної соціологічної думки, член Української Центральної Ради, секретар і міністр уряду Української Народної Республіки, доктор соціології, професор, народився в селі Сріблянка

Бахтутського повіту Катеринославського повіту в сім'ї безземельного селянина.

М. Шаповал розглядає соціологію як практичну науку, оскільки соціологія — це наука про суспільство, тобто про людську поведінку та суспільні взаємовідносини. Предметом спеціального аналізу в соціології М. Шаповала є характеристика складних соціальних чинників, здатних детермінувати діяльність індивіда чи групи. Соціальні чинники діляться на дві групи. До першої групи належать соціальні форми, а до другої — соціальні витвори. Якщо під соціальними формами М. Шаповал розуміє різні людські скупчення (гурти, скупини, верстви, агрегати, громади, суспільство тощо), то під соціальними витворами розуміють способи взаємозв'язку скупчень, їх діяльність і продукти цієї діяльності (мова, наука, вірування, література, виховання, організація, техніка, господарство, право, мораль тощо).

Аналізуючи систему загальної соціологічної теорії М. Шаповала через призму соціолого-правового ракурсу, ми звернемося до характеристики права як одного з соціальних витворів. Під соціальними витворами М. Шаповал розуміє «витворені історично-соціальні комплекси (сполучення людей у певному історично-змінному укладі або ситуаціях), які у своїй діяльності дають певні результати, що їх ми й називаємо соціальними витворами». Питання класифікації соціальних витворів М. Шаповал залишає відкритим, він лише вказує на те, що складність класифікації залежить від того, що соціальні витвори є складними явищами. Він дотримується позиції професора Е. Халупного, який в основу своєї класифікаційної концепції поклав рефлекси. М. Шаповал виділяє дві групи рефлексів — свідомість і рух, які виражаються в мові й техніці; рефлексами свідомості є думки, а рефлексами руху — вчинки. Кожному соціальному витвору властиві ці рефлексивні ознаки, і право не є винятком.

Двоїста природа витворів проявляється і в існуванні позитивних і негативних їх компонентів. Останні об'єднуються загальним поняттям — соціальна патологія. У праві соціальна патологія проявляється в насиллі; у моралі — в жорстокості.

Для М. Шаповала є очевидною соціальна природа права. Він зауважує, що «право є соціальний витвір і чинник, але ще не цілком установлено, як воно витворюється і як чинить». Незаперечним лише є той факт, що людина завжди була соціальною істотою. Тому зрозуміло, що суспільна взаємодія є споконвічною, і вона споконвічно потребує регулювання відносин між людьми для мирного співіснування.

Право є витвором суспільного життя, воно здатне фіксувати людський досвід про нього. Право залежить від досвіду: зміна, зростання, занепад досвіду спричиняє зміну, зростання, занепад права. Право як феномен не може бути «вічним» чи «об'єктивним». Існує лише людське, суб'єктивне, змінне право: «кожна людина у взаєминах із людьми щохвилини творить право. Навіть діти, граючися, творять своє дитяче право. Кожна людська організована скупина творить норми для взаємовідносин між членами (внутрішнє право) і для взаємовідносин до інших людей і скупин (зовнішнє право)». Фіксація права шляхом письма або друком є не що інше, як умовні позначення суб'єктивного права.

Право як регулятивна система виконує певні функції. Під час розробки проблеми функцій права на М. Шаповала вплинули ідеї Л. Петражицького та П. Сорокіна. Першою функцією права є мотиваційна функція, яка об'єднує дві підфункції: а) організаційну і б) дистрибутивну. Друга функція права — це право як муштрована сила — право вимуштровує людей, обертаючи їх у безвольні автомати. Третя функція — соціально-відбірна.

Одним із найважливіших принципів соціальної науки є розкриття причинних зв'язків між соціальними явищами й процесами. В своїй соціологічній концепції М. Шаповал аналізує основні причини, які він називає чинниками. Відкидаючи думку про існування основного фактора суспільного життя, дослідник виділяє чотири групи чинників, які безпосередньо або опосередковано впливають на суспільне життя:

- 1) космічні чинники (тепло, клімат, вода тощо);
- 2) біологічні чинники (інстинктивні та свідомі спонуки людської діяльності), так звані внутрішні чинники й зовнішні — фауна і флора;
- 3) психічні чинники (ідеї, знання, вірування, почуття, веління);

4) соціальні чинники (поділ праці, витвори людської діяльності).

Соціологічний підхід у розгляді правових проблем дістав розвиток уже в перші роки існування радянської юридичної науки, в межах якої право трактувалося як суспільний інститут. Але після 1934 р., коли в радянському правознавстві утверджується нормативізм і право офіційно визначається як сукупність норм, воно перестає сприйматися як жива практика, як людська діяльність. Сутність права звелася до пошуків найбільш вдалої дефініції права.

У 60—70-і рр. ХХ ст. збільшився інтерес до соціальної проблематики права, який обумовлювався відродженням інтересу до соціології загалом. Але в подальшому це починання не дістало повноцінного розвитку.

До 70—80-х рр. ХХ ст. в радянському правознавстві та марксистсько-ленінській філософії панувало догматичне вузьконормативістське розуміння права як сукупності норм, встановлених або санкціонованих державою, які тримаються на примусі тієї ж держави. І лише починаючи з 70-х рр., відбувається розширення вузьконормативістського підходу за рахунок віднесення до правових питань проблеми прав і свобод людини, правосвідомості, намічаються спроби відмовитися від ототожнення права з державними приписами. Завдяки появі нових робіт із правової тематики пробиває собі дорогу плюралізм у підходах до розуміння права. Поруч із нормативістським розумінням формується морально-правова теорія (право як система загальнообов'язкових, усвідомлених суспільством, понять про право та обов'язки) та соціологічна — правом є суспільні відносини.

Поворотним моментом в активізації процесу «соціологізації» теорії права можна вважати появу перекладних праць видатних зарубіжних соціологів права, серед яких найвагомішою була «Юридична соціологія» Ж. Карбоньє.

§ 2. Соціологія права в сучасних умовах розвитку України

Для сучасного українського правознавства, основним постулатом якого є визнання того, що здійснення права відбувається в соціальному контексті, і того, що розуміння права можливе лише в

контексті соціального, право трактується не як статичний набір норм, а як процес, як соціальна дія людей. Воно «живе» в судах, адміністративних та інших органах, реалізуючись у ході здійснення, застосування і створення соціальних норм з юридичною силою дії, які забезпечуються правовою санкцією політично організованого суспільства. Соціальні норми не функціонують автоматично, їх дієвість залежить від використання та інтерпретації людьми. Класичний, в особі О. Конта, Е. Дюркгейма, М. Вебера і П. Сорокіна, та новітній (Т. Парсонс, Р. Мертон, Н. Луман) соціологізм свого часу привабив правознавців і філософів полемікою з аналітичними настановами попередньої філософії права, критикою теорії суспільного договору, яка поєднувалася з визнанням звичаєвого права як історично висхідного порядку; розумінням права як функції координації суспільства, доповнюючи взаємодію економічних і політичних сил, які впливають на формування права, а також впливом духовних сил — моралі, релігії.

Під впливом соціологізму сьогодні все менше зусиль концентрується на проблемі визначення сутності права. Право вже не розглядають як автономну сферу норм і абстрактних уявлень про належне, а розуміють як інтегровану частину соціокультурної реальності. Щоправда, дискусії з цієї проблеми тривають і єдиного погляду до цього часу ще не вироблено. Відмінності в розумінні сутності права виявляються як у національному аспекті (англосаксонський реалізм вважає правом судові рішення щодо кожного конкретного випадку, яке надалі стає прецедентом; скандинавський позитивізм розглядає право інституційно орієнтованою дією), так і залежно від належності до тієї чи іншої філософської школи (екзистенціалісти стверджують, що право безпосередньо пов'язане з мінливими умовами людського існування; неотомісти правом вважають справедливе рішення суду, яке є адекватним соціальній ситуації).

Сьогодні перед вітчизняною соціологією права стоять конкретні теоретико-практичні завдання, найголовнішими з-поміж яких виділяють:

1) дослідження права як важливого елемента соціальної системи, виявлення його взаємодії з іншими соціальними структурами.

Перед соціологією права постає двоєдине завдання: а) виявити специфіку та закономірності виникнення потреби в правовому регулюванні і б) як можливе здійснення функцій права;

2) обґрунтування зв'язку між правом і суспільством, вивчення соціальних функцій права та комплексних трансформацій юридичних норм у поведінку людей;

3) проблема міждисциплінарного статусу соціології права (соціологія права спирається одночасно і на соціологію, і на теорію права). Проблема демаркації соціології права пов'язана з такими науками, як теорія права, філософія права та політологія права, які сьогодні переживають «друге народження». Хоча в реальному процесі пізнання правових явищ практично неможливо досягти чіткого розмежування цих взаємопов'язаних наук, все ж таки спостерігається їх інтеграція та взаємопроникність.

Сучасний стан розвитку національного правознавства тісно пов'язаний з процесом інтенсифікації та розширення досліджень із соціології права. Ще сто років тому американський соціолог Л. Уорт зазначав: «Кожний законодавець повинен бути соціологом».

Література до теми 3

1. Безродний С. Ф., Ковальчук Т. К., Масний О. С. Світова класична думка про державу і право. — К., 1999.
2. Депенчук Л. Богдан Кістяківський. — К., 1995.
3. Дністрянський С. С. Звичаєве право і соціальні зв'язки // Часопис правничий і економічний. — Львів, 1902.
4. Дністрянський С. С. Погляд на теорії права та держави. — Львів, 1925.
5. Дністрянський С. С. Соціальні форми права // Записки соціально-економічного відділу ВУАН, 1924.
6. Жоль К. К. Философия и социология права: Учеб. пособие. — К., 2000.
7. Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології від античності до початку ХХ ст. — К., 1993.
8. История политических и правовых учений: Учебник для вузов. — М., 1995.
9. Кистяковский Б. А. В защиту права // Вехи. — М., 1909.

10. Кистяковский Б. А. Право как социальное явление // Социс. — 1990. — № 3.
11. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. — М., 1916.
12. Кистяковский Б. А. Философия и социология права. — СПб., 1998.
13. Марчук В. П. «Свободное право» в буржуазной юриспруденции. Критика концепций Е. Эрлиха. — К., 1997.
14. Марчук В. П. Євген Ерліх: сторінки життя і творчості // Ерліховський збірник. — Чернівці, 1994.
15. Марчук В. П., Прозорова Н. С., Хірсін В. В. Критика сучасних теорій права. — К., 1981. — С. 18.
16. Менелис Б. Н. «Школа свободного права» и ее место в буржуазно-юридической науке // Вестник Коммунистической академии. — 1928. — Книга XXVIII (4). — С. 199—232.
17. Муромцев С. А. Определение и основное разделение права. — М., 1879. — С. 14, 164
18. Піча В. М. Соціологія: Загальний курс. — К., 2000.
19. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття. — К., 1996.
20. Ручка А. О., Ганчер В. В. Очерки истории социологической мысли. — К., 1992.
21. Ручка А. О., Ганчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. — К., 1995.
22. Социология: наука об обществе: Учеб. пособие. — Харьков, 1996.
23. Соціологічна думка України: Навч. посібник / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. — К., 1996.
24. Соціологія: Матеріали до лекційного курсу. — К., 1996.
25. Фатеев А. Русский методолог теории права. — Харьков: Типография и Литография — М. Зильберберг и С-вья, 1917. — С. 30.
26. Шаповал М. Ю. Загальна соціологія. — К., 1996.
27. Шульженко Ф. П., Наум М. Ю. Історія вчень про державу і право. — К., 1997.
28. Erlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. — Munchen, 1913.

Соціологія законодавства

§ 1. Етапи соціологічного забезпечення законодавства

§ 2. Проблеми ефективності законодавства

§ 1. Етапи соціологічного забезпечення законодавства

Біля витоків законодавчої соціології стоять Г. Спенсер («Гріхи законодавців») і Ж. Карбоньє («Юридична соціологія»), які вважали, що соціологи можуть сприяти покращенню функціонування законодавчих норм. Г. Спенсер підкреслював, що бід, завданих невігласами-законодавцями, набагато більше, ніж їх завдали невігласи-лікарі.

Про те, що законодавці можуть помилитися, приймаючи закон, свідчить практика відміни, виправлення вже прийнятих законів і практика «мертвих» законів, тобто таких, які прийняті, але не працюють. Створювати закони для цілого народу — це наука і мистецтво одночасно і ними потрібно володіти. Законодавець не має права приступати до роботи за відсутності знань про ті соціальні процеси, в які він втручається. Він мусить розуміти структуру суспільства, його функціонування, постійно вивчати причинно-наслідкові зв'язки між людьми, знати, що кожний закон, спрямований на зміну людської поведінки, поступово змінює і саму природу людини. Нормативний акт може завдати людям багато лиха.

Соціологію законодавства можна визначити як комплекс теоретичних і емпіричних досліджень у межах соціології права, спрямованих на соціологічне забезпечення законодавства.

Прийнято виділяти соціологію передзаконодавчу, законодавчу і післязаконодавчу.

Висхідним пунктом взаємодії законодавчого органу і соціологів у процесі соціологічного забезпечення законотворчості повинна стати робота з прогнозування потреби в правовому регулюванні. Перш

за все в цьому випадку варто звернути увагу на дослідження ефективності чинного законодавства, яке могло б стати важливим джерелом інформації про необхідність змін правового регулювання.

Іншим напрямом використання соціологічного підходу до законотворчості є прогнозування потреби в правовому регулюванні.

Значний інтерес для законодавця становить вивчення процесів фактичної нормативної саморегуляції. Однією з важливих особливостей сучасної соціально-правової практики є наявність значних прогалин у законодавчому регулюванні, які заповнюються в процесі нормативної саморегуляції суспільства згідно з принципом «дозволяється все, що не забороняється законом». Це було помітним явищем в перші роки становлення української державності, пов'язаного з серйозними соціально-економічними трансформаціями.

Особливого розвитку набула так звана «тіньова» нормотворчість — це емпірично-інтуїтивний процес створення соціальних відносин, які не врегульовано або соціально невиправдано врегульовано чинним законодавством.

Головні причини її розвитку — незадовільне функціонування офіційних норм, прогалини в праві, те, що спочатку право народжується неофіційно, в практичних відносинах людей, в можливості існування неправових елементів у правотворчій діяльності.

В умовах кризового стану суспільства виникають неофіційні правила поведінки, якими керуються значні групи населення. В чому ж проявляється «тіньова» нормотворчість? В одних випадках — в установленні власних «корисних» для певного кола чи групи людей нормативів у межах певного виробництва, населеного пункту, в інших — у створенні структур, не передбачених законом. Але набагато більше можна навести прикладів іншого роду. «Тіньова» нормотворчість створює цілу систему правил поведінки за принципом: «Ти мені, я — тобі».

Вітчизняні соціологи все частіше доходять висновку, що в основі «тіньової» нормотворчості лежить фактичне право, тобто те право, яке народжується емпірично в процесі функціонування суспільства. Дослідження засвідчили, що в суспільстві поряд з полем юридичних функціонує поле фактичних прав, яке реалізується че-

рез право керівної особи. Всебічне вивчення останніх під силу здійснити насамперед соціологам. Річ у тім, що функція керівництва дає індивідові можливість неофіційно привласнювати багато із неписаних прав.

Критерієм, на підставі якого можна виявити і систематизувати фактичні права керівників, є їх початковий привілей — «виняткове право вирішувати долю індивіда чи невеличкої групи людей». Реалізація цього привілею відбувається шляхом постійного привласнення «неписаних» прав у кожному акті взаємодії індивідів.

Соціологічні дослідження такої саморегуляції могли б стати дієвим інструментарієм програмування потреби в правовому регулюванні. Тут формується низка питань:

— в якій мірі ті чи інші соціальні потреби відбито в нормативній формі?

— яка суспільна корисність і регулятивна роль цих фактичних норм, як вони вписуються в систему соціальних цінностей, що прийняті в суспільстві;

— як вони співвідносяться з нормами чинного законодавства;

— наскільки вони відповідають прогресивним тенденціям розвитку суспільства.

Інформація про тенденції можливого розвитку процесів саморегулювання є надзвичайно важливою для законодавця.

Значення соціологічних досліджень, скерованих на програмування потреби в правовому регулюванні для обґрунтування концепції правової новели, значною мірою залежить від того, наскільки вони будуть зорієнтовані на ті завдання, які виникають на наступному етапі соціологічного забезпечення законотворчості при розробці концепції правової норми.

Формування концепції правової новели передбачає вирішення складного комплексу проблем соціального і правового характеру, серед яких спеціалісти звертають увагу на такі:

— формування цілей, які передбачається досягти за допомогою нормативного акту, який планується;

— обґрунтування необхідності видання цього акту;

— програмування позитивних і негативних наслідків його дії;

— розробка найважливіших положень його змісту;

— обґрунтування механізмів забезпечення його ефективності;

— з'ясування того, як співвідносяться акт, що планується, з чинним законодавством.

Не важко помітити, що майже всі перераховані напрями роботи потребують соціологічного забезпечення. В загальному плані можна сказати, що мета соціологічних досліджень тут полягає в тому, щоб на концептуальному рівні знайти оптимальне поєднання соціального і правового, вписати правову норму в соціальний контекст, забезпечити відповідність правової форми соціальним реаліям. У кінцевому підсумку йдеться про необхідність закласти в закон передумови для його визнання суспільством.

У наш час законодавець, що намагається вирішити ту чи іншу соціальну проблему, як правило, потрапляє в епіцентр зіткнень протидіючих соціальних інтересів, що претендують на законодавче визнання і закріплення. Ці інтереси виявляють себе в діяльності лобістських груп в парламенті та за його межами — в активності політичних партій, в позапарламентських формах впливу на законодавця, аж до прямого тиску на нього з боку «вулиці».

На жаль, можна констатувати, що прийняття законодавчих рішень на користь приватних інтересів (під тиском ультиматумів, лобіювання тощо) є в наш час скоріше правилом, а не винятком. Проблема полягає в тому, що на нинішньому етапі розвитку українського суспільства не існує такої соціальної групи, задоволеній інтерес якої (коли ігноруються інтереси інших груп населення) міг би забезпечувати стабільність суспільства та ефективну дію законів. Йдеться про досягнення консенсусу між різними соціальними інтересами. Такий консенсус можливий лише на загальнозначимій правовій основі. Тому завданням законодавця є пошук правової моделі узгодження різних соціальних інтересів. Така модель узгодження інтересів дає можливість виявити правоутворюючий інтерес.

Правоутворюючий інтерес становить певну теоретичну конструкцію вираження і захисту різних інтересів. В цьому розумінні це певна теоретична абстракція, яка кожного разу повинна бути творчим винаходом законодавця.

Лише після окреслення простору правоутворюючого інтересу, в межах якого одні правомірні соціальні інтереси не суперечать іншим, і закріплення такого інтересу в законі, надання йому таким чином легального характеру і державної підтримки, законодавець може забезпечити нормальний розвиток суспільних відносин у відповідній сфері суспільного життя. З погляду законодавчої соціології, концепція правової норми — це, власне, правова модель узгодження різних соціальних інтересів на ґрунті пошуку правоутворюючого інтересу, що концентрує в собі загальну волю і є формою реалізації всіх соціальних інтересів, що брали участь в його формуванні.

Варто зазначити, що подібне узгодження можливе далеко не завжди. Звичайно, демократія передбачає досягнення компромісу між різними соціально-політичними силами, які є часто непримиримими. Але не завжди враховується та обставина, що не між всякими позиціями і не з кожного питання може бути досягнуто компромісу. (В суспільстві завжди є економічні та політичні групи, верстви, що домінують). Це можливо лише в тих ситуаціях, коли або конфлікт інтересів не має принципового характеру, або вдається відшукати вирішення проблеми на боці третього принципу, що знімає головну гостроту суперечностей і дає можливість вирішити проблему правовими засобами.

Коли говорять про колізію інтересів, то мають на увазі, перш за все, ті суперечності між інтересами різних груп і верств суспільства, які проявляються (або можуть проявлятися) в соціальних, національних та інших конфліктах. Але для законодавця не менш важливим є ситуація, коли стикаються інтереси одного і того самого суб'єкта. Тут завдання законодавчої соціології полягає у визначенні шкали соціальних пріоритетів і виявлення тих інтересів, які преважують в громадській думці та заради забезпечення яких вона готова поступитися іншими інтересами.

Річ не в тім, щоб законодавець отримував від соціолога лише перелік пріоритетів населення. Адже ресурси для задоволення різних соціальних інтересів обмежені, один інтерес зазвичай може бути задоволений лише за рахунок іншого. І законодавець, здійснюючи вибір,

повинен орієнтуватися на правоутворюючий інтерес. Саме в цьому випадку соціологія може надати допомогу, проводячи дослідження, що скеровані на виявлення вибору населення, тобто на виявлення домінуючих у суспільстві пріоритетних інтересів.

Одним із таких інструментів визначення структури соціальних інтересів є опитування громадської думки. З великою часткою впевненості можна констатувати, що не зважаючи на досить значну кількість опитувань громадської думки, які проводяться останнім часом (в тому числі з проблем, пов'язаних з оновленням і вдосконаленням законодавства) практично нічого не зроблено для того, щоб дослідження громадської думки посіли належне місце в системі наукового забезпечення законодавства. Ці дослідження проводяться з ініціативи самих науково-дослідницьких закладів і соціологічних центрів або на замовлення зацікавлених організацій, а не за дорученням законодавчих органів.

Інформація про проведені соціологічні дослідження надходить до законодавця випадково, найчастіше із засобів масової інформації. Не налагоджено контроль за якістю і достовірністю такої інформації. Засоби масової інформації досить часто ігнорують найелементарніші вимоги, якими треба керуватися при оприлюдненні результатів опитувань громадської думки. При цьому тенденційність і заполітизованість багатьох повідомлень і публікацій така, що спеціалісти іноді говорять про соціологічне лобіювання.

Коли ж органи влади проявляють інтерес до соціологічного обґрунтування своїх законодавчих рішень, то, на жаль, досить часто цей інтерес зумовлений не бажанням отримати якийсь нове знання про соціологічні передумови, соціальні механізми і соціальні наслідки дії законодавства, а потребою використати інтерес науки для легітимізації позиції, що випливає із співвідношення політичних сил у депутатському корпусі.

Принципове вирішення питання організації досліджень громадської думки в системі соціологічного забезпечення законотворчості надасть можливість значною мірою зменшити вплив на депутатів ненадійної, недостовірної інформації, отриманої некомпетентними, недобросовісними дослідниками.

У соціологічній науці існує кілька поглядів щодо ролі інформації про стан громадської думки в механізмі прийняття законодавчих рішень. Наприклад, відомий французький фахівець у галузі соціології права Ж. Карбоньє вважає, що займатись законодавчою роботою треба у відповідності з громадською думкою і що «опитування громадської думки, що проведене в масштабах держави, рівнозначне виявленню тієї загальної волі, яка покликана створювати закон». Але таку позицію критикують як соціологи, так і юристи.

Річ не лише в тім, що для того, щоб побачити загальну волю за судженнями і оцінками громадської думки, треба вміти відрізнити істинне і хибне в громадській думці. Відомо, що громадська думка має складну структуру і що в ній окрім думки більшості має місце ціла низка інших, нерідко досить значущих пропозицій. Тому питання можна сформулювати таким чином: чи є позиція, яка домінує в громадській думці, тією загальною волею, на яку і мусить орієнтуватися законодавець? А з юридичного погляду питання набуває ще більшої конкретності: чи висловлює більшість у громадській думці загальну волю, яка може стати основою закону?

Ця проблема набуває особливої актуальності в нашому суспільстві, для якого притаманне розмежування громадської думки майже з усіх важливих проблем суспільного життя.

Але ця обставина не означає неможливості сформулювати ту загальну волю, яку має бути закладено в основу закону.

Російські дослідники (В. М. Сиріх) вказують і на іншу позицію з цього питання, яка дістала найбільше поширення в середовищі спеціалістів, які займаються інтелектуальним обслуговуванням владних структур. Вона полягає в тому, що в періоди соціальної нестабільності, коли громадська думка збуджена і нестійка, вивчати її треба лише для того, щоб враховувати як обмежувальний фактор, який треба знати, щоб переконувати, виховувати і нейтралізувати соціальні вибухи. Прибічники цього погляду вважають, що в такі моменти «більш важливим є наявність компетентних людей, що здатні приймати кваліфіковані рішення. Ця точка зору також не є бездоганною, адже її прогалини справедливо нагадують про ті часи,

коли владу здійснювали «компетентні» люди, які займалися «переконанням і вихованням громадян» замість того, щоб рахуватися з їх позиціями. Реалізація такого принципу не гарантує від повернення до колишніх методів «переконання і виховання». Замість того, щоб пізнавати й адекватно виражати в законі очікування та інтереси суспільства, йому знову хочуть нав'язати чужі уявлення. Але де гарантія, що і цього разу не буде зроблено помилку, і чи будуть реалізовані такого роду рішення без колишніх репресивних механізмів, що забезпечують їх дію. Сутність проблеми саме в тому і полягає, що якою б не була збудженою і нестійкою громадська думка, за нею завжди стоять об'єктивні потреби суспільного життя. Якщо за змінними і зовні суперечливими висловлюваннями і оцінками громадської думки дослідником вдасться побачити пульсацію життєвих інтересів, їх колізії, збіги і переплетення, виявити найбільш значимі ціннісно-нормативні орієнтації населення, то вони отримають інформацію, яка необхідна для створення законів, що відповідатимуть потребам суспільного розвитку. Саме в цьому і полягає основне завдання досліджень громадської думки в процесі соціологічного (взагалі наукового) забезпечення законотворчості — бути індикатором тих соціальних потреб та інтересів, які повинен знати і враховувати законодавець.

Якщо дослідження громадської думки використовують як індикатор соціальних інтересів у процесі соціологічного обґрунтування концепції нормативного акту, особливо гостро постає проблема компетентності громадської думки, яка є значною для будь-якого дослідження, що здійснюється в межах соціологічного забезпечення законотворчості. Адже саме на цьому етапі дослідники стикаються з необхідністю виявлення найбільш глибоких і суперечливих питань, які потребують принципового теоретичного вирішення. В наш час ця проблема набуває особливої гостроти, адже за останнє десятиліття в масовій свідомості українців відбулася справжня революція. Населення отримало майже необмежений доступ до інформації, що довгі роки була під офіційною забороною, врешті-решт змінився соціально-політичний курс держави. Виникли нові соціальні групи зі своїми цінностями, орієнтаціями і уявленнями. Це і багато інших

факторів привело до зростання байдужості щодо правових і політичних проблем, недовіри до державних і правоохоронних органів. Все це різко зменшує можливість прямо з'ясувати позицію громадської думки з питань, що вимагають спеціальної наукової компетенції. Соціологам загальновідомо, що з методологічного погляду проблеми загального характеру, що відірвані від безпосереднього чуттєвого досвіду мас, не повинні виноситись на обговорення громадської думки і це ще раз акцентує увагу на необхідності серйозної теоретичної підготовки для її дослідження, в тому числі й у межах законодавчої соціології.

Після того, як проект закону завершений, соціологічні дослідження можуть надати допомогу законодавцеві у з'ясуванні ставлення різних верств населення до цього проекту. І тут окрім використання опитування громадської думки, як дехто вважає, корисним було б згадати практику всенародних обговорень законопроектів. У сучасних умовах політичного плюралізму всенародне обговорення могло б стати своєрідною суспільною експертизою законопроектів і закласти передумови для соціальної легітимізації майбутніх законів.

Зрозуміло, що такий спосіб отримання інформації про громадську думку, як всенародне обговорення, має ті самі недоліки, що і звичайне вивчення громадської думки на основі листів і звернень громадян, яке дає можливість, як правило, фіксувати позицію лише найбільш активної частини населення, або тих, чий інтерес ущемлено. Крім того, саме по собі з'ясоване в процесі обговорення співвідношення позицій «за» і «проти» тих чи інших концептуальних ідей або конкретних статей законопроекту може досить суттєво відрізнятись від реального стану речей. Адже текст закону — це не соціологічна анкета, яка спеціально орієнтована на рівень сприйняття респондентів і виключає можливість подвійного тлумачення відповідей. А впевненості в тому, що населення розуміє зміст того правового акту, який воно оцінює, немає і тому неможливо адекватно виявити реальну позицію населення. Тому і результати всенародних обговорень, які проводились, скоріше за все, були досить залежними від реальності.

Разом з тим, як додаткове джерело інформації про громадську думку всенародні обговорення можуть мати важливе пізнавальне значення, коли роботу з їх узагальнення та аналізу результатів буде поставлено на солідне наукове підґрунтя.

Підключення соціологів до вивчення, обробки та інтерпретації надзвичайно багатого емпіричного матеріалу, накопиченого в процесі всенародних обговорень законопроектів, надасть більш якісну інформацію, ніж та, яку законодавець отримує за традиційного підсумовування таких обговорень. Наприклад, застосування контент-аналізу листів і звернень громадян надало б можливість не тільки виявити позиції «за» і «проти» з приводу різних положень законопроекту, а і з'ясувати ту міру розуміння проблеми, яка міститься за цими оцінками, визначити інтенсивність альтернативних думок, міру активності прибічників різних поглядів тощо. Але і в тих випадках, коли проект стає законом, роботу із соціологічного забезпечення законотворчості не можна вважати завершеною.

Подальше завдання полягає в соціологічному відслідковуванні за практикою реалізації закону і ефективністю його дії, що могло б за належної організації досліджень стати важливим джерелом зворотного зв'язку між законодавцем і врегульованими суспільними відносинами.

Правознавець Ю. А. Тихомиров пропонував встановити строк дії нових нормативних актів з тим, щоб зобов'язати законодавця розглядати питання про долю нормативного акту з погляду його відповідності суспільним відносинам, що розвиваються.

Окрім вивчення громадської думки з приводу законопроекту, що готується, важливим напрямом соціологічного забезпечення цієї стадії законотворчості повинна стати і юридико-соціологічна експертиза законопроекту. Завдання такої експертизи полягає в оцінці соціальної обґрунтованості запропонованих норм, прогнозуванні їх соціальних наслідків і ефективності їх дії. Таку експертизу доцільно було б проводити при підготовці законодавчих актів, що мають особливу соціальну значимість. У таку експертну групу можуть входити вказані фахівці в галузі загальної соціології та соціології права.

Якщо було здійснено попередню роботу із соціологічного забезпечення підготовки законопроекту, експерти мають, перш за все, оцінити її результати.

До соціологічної експертизи повинні залучатися організації та особи, які не брали раніше безпосередньої участі в соціологічному забезпеченні цього проекту.

Прийняття закону і введення його в дію не означає завершення роботи із соціологічного забезпечення законотворчості. Наступний етап — вивчення ефективності прийнятого закону.

§ 2. Проблеми ефективності законодавства

Ефективність закону є найважливішим показником його соціальної корисності та необхідності. Вона залежить від певних об'єктивних і суб'єктивних умов, що стосуються як самого права, так і сфери його реалізації. Характер взаємозв'язку правової норми з різними сторонами суспільного життя і визначає ті умови, які забезпечують ефективність її дії. Ці умови можна розглядати з різних поглядів, проаналізувати в різних аспектах.

Ефективність дії закону визначається взаємодією таких трьох факторів. По-перше, змістом самої правової норми; по-друге, діяльністю правозастосовних органів; по-третє, характером правосвідомості та поведінкою громадян, які дотримуються чи порушують вимоги правової норми.

Умови, що стосуються самої правової норми, можна позначити як досконалість законодавства, під якою розуміють відповідність правових норм тим загальним і конкретним соціально-економічним, ідеологічним, культурно-психологічним і організаційним умовам, в яких вони діятимуть.

Головним критерієм досконалості законодавства є правильне опосередкування ним соціально-економічних і політичних закономірностей суспільного розвитку. Надуманий за змістом закон, який не відображає об'єктивних обставин, реальних соціальних потреб, приречений залишитися мертвонародженим, оскільки не зможе впливати на суспільні відносини та поведінку людей.

Однак для вирішення практичних потреб підвищення ефективності законодавства цей висновок необхідно конкретизувати. В правовій нормі має бути опосередковано цілі суспільного розвитку. В основі розвитку соціально-економічних процесів — об'єктивні матеріальні і духовні потреби суспільства та особистості. Ці потреби, які проходять через стадію мотивації, проявляються як інтереси. Своєю чергою, інтереси відбиваються в цілеспрямованій діяльності людей, груп, колективів і всього суспільства. Реальною є лише та мета, яка ґрунтується на глибокому проникненні в сутність суспільних процесів (в ідеалі — законів), своєчасне виявлення і формування таких цілей є важливим завданням суб'єктів законотворчості.

Відповідність вибраних правових засобів меті — необхідна передумова ефективності правових норм. Неправильний вибір засобів виключає або знижує ефективність правового регулювання, оскільки тільки нерозривна єдність потреби, засобів і дії утворює зміст мети. Саме в засобі своєї реалізації та чи інша мета отримує визначеність і конкретність.

Другу групу умов ефективності дії правових норм становлять фактори вдосконалення правозастосовної діяльності. Зрозуміло, що найдосконаліший закон, розрахований на правильне застосування державними органами, виявиться неефективним, якщо практика його застосування не відповідатиме необхідним вимогам. Досконалість закону і досконалість практики його застосування тісно пов'язані між собою.

Саме існування процесу застосування юридичних норм зумовлено необхідністю забезпечити ефективність впливу права на суспільні відносини. Але в процесі правозастосування можливе спотворення змісту норм права, помилки, підміна вимог правових приписів на розгляд посадових осіб; можливі ситуації, коли на практиці та чи інша норма права взагалі не застосовується або застосовується обмежено. Якщо вимоги правових норм у процесі їх реалізації порушуються, знижується ефективність правового регулювання. Головною умовою підвищення ефективності правових приписів у цій сфері є подальше зміцнення законності в усіх ланках державного

апарату, боротьба з фактами порушення права, неправильного його застосування, протиставлення законності та доцільності тощо.

До третьої групи умов, що забезпечують ефективність дії норм права, належить високий рівень суспільної, групової та індивідуальної правосвідомості осіб, які реалізують правові приписи. Рівень знання законів, схвалення їх громадянами, розвиненість навичок правової поведінки перебувають у тісній взаємодії з досконалістю закону і досконалістю практики його застосування. Недосконалий закон не дістає схвалення в суспільній правосвідомості, те саме варто сказати і про юридичну практику, якщо вона слабує на серйозні дефекти. Разом із тим низький рівень суспільної правосвідомості може звести нанівець дію найдосконалішого закону. Виходячи з цього, правова норма, щоб бути ефективною, повинна конструюватися з урахуванням існуючого рівня правосвідомості населення. Але це зовсім не означає, що правову норму треба підганяти під ті чи інші дефекти правосвідомості, це лише висуває додаткові вимоги до механізму застосування закону, вказує на необхідність дотримання норми такими засобами, які б компенсували виявлені дефекти правосвідомості. Вивчення ефективності правових норм має соціально-юридичний характер, через те такого роду методика дослідження повинна будуватися з урахуванням теорії і методів як соціології, так і правознавства.

Процес вивчення ефективності норм права пов'язаний з вирішенням багатьох проблем. У загальному вигляді їх можна поділити на дві основні групи. До першої групи належать проблеми, що стосуються самого поняття ефективності дії правових норм, її критеріїв, умов тощо. Їх вирішення дає можливість відповісти на питання, що саме варто виміряти в конкретних дослідженнях ефективності. Але цього ще не досить, щоб відповісти на питання чи є та чи інша норма ефективною. Адже для отримання такої інформації важливо також знати, як, яким чином здійснювати вимірювання ефективності, щоб забезпечити надійні результати. Інакше кажучи, необхідно вирішити досить широке коло питань, пов'язаних з розробкою засобів і прийомів вимірювання ефективності, тобто методики такого вимірювання. І тут відкриваються широкі можливості для творчого співробітництва соціологів і юристів.

В зв'язку з вищесказаним наведемо тезу про те, що найважливішим елементом наукового обґрунтування будь-якого правового рішення є надійний і точний прогноз тих змін у суспільному житті, які очікуються від його прийняття. Тож прогнозування ефективності правових норм, тобто отримання знань про майбутні результати дії нормативно-правових приписів і актів в цілому, повинно посісти провідне місце не тільки в сучасній теорії правотворчості, а й у законотворчій практиці. Це також надає широкі можливості для співробітництва соціології і правознавства, оскільки для прогнозування ефективності дії норми права стає необхідним глибокий аналіз умов, в яких функціонуватиме норма, — рівня правосвідомості й правової культури громадян та інших суб'єктів права, стану боротьби з правопорушеннями, стану економічного життя, стану культури, потреб і інтересів суб'єктів права тощо.

Широке коло правових і соціологічних явищ, які належить вивчати в процесі прогнозування ефективності дії норм права, зумовлює застосування розвиненої системи методів дослідження. З цього випливає, що актуальним завданням соціології права є розробка як загальної методології, так і окремих конкретних методик прогнозування ефективності правових норм і нормативних актів в цілому, що дозволяє забезпечити досить високий рівень їх наукового обґрунтування.

Соціологічні дослідження створюють необхідну емпіричну базу для висновків про ефективність тієї чи іншої норми.

На думку французького соціолога права Ж. Карбоньє, неефективність правової норми з погляду соціології є більш цікавим феноменом, ніж її ефективність. Річ у тім, що неефективність застосування закону вказує на наявність прихованих причин і факторів, що мають соціальне походження, які в першу чергу і цікавлять соціолога. Соціологія розглядає проблему ефективності правових норм в аспекті їх соціальної реалізації, тобто перетворення в реальні суспільні відносини. Через те ефективність якоїсь конкретної норми не може вивчатись соціологами ізольовано поза контекстом проблеми ефективності права в цілому в конкретному суспільстві.

Те саме підкреслював і угорський соціолог права К. Кульчар, коли стверджував, що «ефективність права — це ефективність не якоїсь окремої норми, а всієї правової системи». Коли в суспільстві в силу причин, як говорять соціологи, соціетального характеру малоефективною є вся правова система, то відповідно малоефективною є і дія конкретної норми.

Ефективність права в цьому широкому соціетальному контексті тісно пов'язана з мірою збалансованості групових та індивідуальних інтересів і може розглядатися, як вважає В. Р. Лапаєва, як здатність існуючої правової системи ефективно розв'язувати конфлікти, що назрівають, і тим самим знижувати загальний рівень конфліктності соціальних відносин. Адже право — це перш за все найважливіший засіб об'єктивного, загальносправедливого для конфлікуючих сторін розв'язання соціальних конфліктів, засіб забезпечення стабільності суспільної системи, існування її як єдиного цілого.

Оцінка ефективності закону за критерієм показників конфліктності була б з соціологічного погляду найбільш адекватною, оскільки дозволяла б розглядати дію тієї чи іншої норми безпосередньо в соціальному контексті.

Література до теми 4

1. Аберкромби П., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь. — М., 2000.
2. Гаврилов О. А. Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование. — М., 1993.
3. Гвоздецький В. Д. Право, свобода, закон // Науковий вісник НАВСУ. — 1999. — № 4. — С. 3—12.
4. Карбонье Ж. Юридическая социология. — М., 1986.
5. Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества. — М., 1991.
6. Кернер Х. Ю. Криминология: Словарь-справочник. — М., 1998.
7. Козловський А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес // Право України. — 2000. — № 2. — С. 49—52.
8. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. — М., 1995.
9. Кульчар К. Основы социологии права. — М., 1981.

10. Лапаєва В. В. Обнародование результатов исследования общественного мнения как объект правового регулирования // Социол. исследования. — 1998. — № 8.

11. Лапаєва В. В. Общественное мнение и законодательство // Социол. исследования. — 1997. — № 9.

12. Лапаєва В. В. Социологическое обеспечение правотворчества // Советское государство и право. — 1989. — № 10.

13. Мейхью А. Социология права // Американская социология. — М., 1972.

14. Нерсесянц В. С. Философия права. — М., 2000.

15. Павленок П. Д. Краткий словарь по социологии. — М., 2000.

16. Спенсер Г. Грехи законодателей // Социол. исследования. — 1992. — № 2.

17. Юридическая социология: Учебник для вузов. — М., 2000.

- § 1. Соціальні функції права
- § 2. Механізм соціальної дії права
- § 3. Фактори реалізації права
- § 4. Механізм переконання і примусу

§ 1. Соціальні функції права

Поняття «функція» досить різноманітне і навіть суперечливе. У науковій літературі є декілька його визначень. Наприклад, у сучасних соціологічних дослідженнях це поняття трактують як вираження залежності при взаємодії між двома чи більше перемінними факторами; як сукупність процесів, що відбуваються в межах об'єкта дослідження (наприклад, функціонування органів юстиції); як бажаний результат якоїсь соціальної дії, процесу, явища, сукупність усіх, як очікуваних, так і побічних, наслідків дії, процесу чи явища тощо.

У теорії права виділяють його регулятивну й охоронну функції. Очевидно, не можна заперечувати можливість такої класифікації функцій, оскільки вона важлива для пізнання специфіки регулюючого впливу окремих правових норм, інститутів і цілих галузей права на суспільне життя. Вона виходить із власних властивостей права й дозволяє дати юридичну характеристику його дії. Але ця кваліфікація недостатня для розуміння і розкриття соціального призначення права, його активно-творчої ролі в перетворенні суспільства. Функцію можна розглядати і як зовнішній прояв властивостей якогось об'єкта в цій державній системі. Іншими словами, функції виражають напрям зворотного впливу права на суспільство, а показником їхньої реалізації служать економічні, соціальні, політичні, ідеологічні та інші наслідки, що настають у результаті дії права.

Зазначимо, що класифікація функцій права на регулятивну й охоронну відповідала тому періоду в розвитку правової науки, коли

вона займалася дослідженням переважно внутрішньоправових проблем. Однак у останні роки юридична наука вийшла за межі нормативної теорії права, стала більшою мірою досліджувати питання соціальної дії права, його реального впливу на суспільні відносини. За цих умов виявилася явна вузькість колишнього підходу до розуміння функцій права. Потреба в глибокому пізнанні функцій права змусила перейти від їх формальної класифікації до змістовної.

Тезу про зв'язок правових функцій із функціями держави розглядали дуже часто, але досить однобоко. Підкреслювали положення про те, що «право є ніщо без апарату, здатного примушувати до дотримання норм права», але співвідношення права та держави завжди трактували на користь останньої.

В останні роки набула поширення думка, що характеристика права лише як форми державної діяльності применшує його соціальну цінність і принижує роль у житті суспільства. Право з його специфічними властивостями впливу на поведінку людей (нормативність, обов'язковість, відповідність розпоряджень) прямо й безпосередньо впливає на різні сфери людської діяльності, сприяє досягненню соціально корисних цілей, що можуть бути отримані внаслідок саме нормативно-правового регулювання. До цього слід додати, що право мусить виконувати роль організуючого фактора стосовно не лише громадян, але й самої держави, її органів і посадових осіб. Це впливає з провідного принципу правової держави: взаємної відповідальності держави та громадянина. Усе це дає підставу стверджувати, що право, маючи тісний зв'язок із державою, становить собою соціальну цінність і виконує в суспільстві самостійні функції.

При характеристиці складу й класифікації функцій права потрібно виходити з таких положень:

— право як надбудовне явище в кінцевому підсумку детерміноване матеріальними умовами життя суспільства і зі зміною цих умов перетворюються його функції. У цьому змісті функції права похідні від системи суспільних відносин, хоча й залежать від специфічних властивостей і змісту самого права;

— право — продукт свідомої діяльності людей, спрямованої на забезпечення й охорону особистості, соціальних груп, досягнення загальних цілей соціального розвитку. В цьому змісті правове регу-

лювання суспільних відносин так чи інакше пов'язане з розв'язанням завдань, що їх ставить перед ним життя на певному етапі історичного розвитку;

— право є одним із елементів соціальної системи, що впливає на всі її складові частини.

Ось чому функції права потрібно розглядати в системі соціального керування нерозривно з економічними, власне соціальними, політичними та ідеологічними факторами розвитку суспільства. Об'єктивним критерієм класифікації функцій права служать основні види суспільних відносин, що визначають структуру суспільства. Право має самостійне значення в житті суспільства й виконує свої функції методами і засобами, що відповідають його властивостям і місцю в суспільній структурі.

Вивчення функцій правової системи є одним із напрямів аналізу їх соціальної дії. Такий підхід ґрунтується на тому, що:

— вивчення найважливіших функцій правової системи по суті є вивчення закономірних зв'язків галузей права і правових інститутів із регульованими ними суспільними відносинами;

— дослідження функцій права є переважно якісним аналізом його соціальної дії (фактичного результату);

— функції правової системи потрібно досліджувати в цілому, а не лише стосовно окремих галузей та інститутів;

— вивчення функцій права усуває елемент суб'єктивізму, пов'язаного з оцінкою результатів дії правових норм порівняно з їх цілями.

Слід взяти до уваги, що навіть соціальне керування в цілому навряд чи можна характеризувати лише як цілеспрямовану діяльність. Слід говорити про динамічне співвідношення систем прийняття рішень та інших видів суспільних дій, які можна назвати незапланованими, стихійними. Останнє має відношення і до правового регулювання. Правові норми — це не разове управлінське рішення, а розпорядження, що діє протягом тривалого періоду та впливає на мотивацію людських вчинків. І прийняття правової норми — це не лише, а часом і не стільки засіб досягнення конкретної мети, скільки зміна соціальної ситуації, у якій діють люди. Тому оцінка ефективності права з погляду досягнення мети має обмеже-

ний характер. Обмеженість оцінки ефективності правових норм деякою мірою врівноважують дослідження реальних функцій права, його галузей та інститутів, включаючи не тільки позитивні, а й небажані наслідки дії норми.

Провідною, основною і визначальною є функція інтеграції, взаємодії соціальних утворень. Правова система шляхом взаємодії із суміжними соціальними системами — економічною, політичною, моральною та ін. — мусить діяти для досягнення основної мети — забезпечувати й захищати інтереси людини, а тим самим — і всього суспільства. Вона організовує, стимулює поведінку та діяльність людей таким чином, щоб люди були солідарні з прогресивними загальнолюдськими демократичними нормами.

Усі інші функції є допоміжними, додатковими стосовно цієї основної і провідної функції права. Така постановка питання відповідає сучасним соціально-економічним і політичним реаліям, оскільки дозволяє розв'язати пріоритетне завдання досягнення юридичного консенсусу як адекватного розуміння змісту й цінності правових розпоряджень усіма членами суспільства. Тим самим право забезпечує включеність усіх індивідів у єдину систему соціальної організації.

Правова система повинна служити інструментом інтеграції елементів політичної системи, зміцненню зв'язків між ними, бути юридичною основою діяльності громадських організацій, функціонування трудових колективів, базою безпосередньої демократії. Саме з цих позицій слід оцінювати соціальну значущість і ефективність правової форми, перевагу того чи іншого методу регулювання даного комплексу суспільних відносин. Це означає, що правова система може успішно виконувати в суспільстві завдання не лише щодо зміцнення пануючого правопорядку, але й ефективно забезпечувати інші важливі завдання, зокрема функції соціальної взаємодії і забезпечення контролю за поведінкою людей. У кінцевому підсумку реальне наповнення її функцій суспільно корисним змістом залежить від соціально-економічної формації, від того, інтереси яких прошарків населення захищають за допомогою права.

Джерело розвитку правової системи можливе лише в самому суспільстві, здатному використовувати право для перетворення сус-

пільних відносин і розвитку самоврядування. При цьому суспільна система й продуковані нею правові гарантії повинні сприяти розквіту, а не придушенню особистої діяльності, надавати кожному право вибору професії завдяки розумно спрямованому вихованню, високому рівню культури й освіченості. Шкода, що за багато років і десятиліть у нашій країні цього не було здійснено.

Регулятивна функція правової системи полягає в наділенні суб'єктів правовідносин певною сумою прав і обов'язків як стосовно один одного, так і щодо держави та її органів. Регулятивний вплив правових норм становить істотну особливість правового впливу.

Разом з тим перебільшене значення регулятивної функції панувало в певний період, а саме в епоху адміністративно-командної системи, коли держава практично втручалася і регулювала всі сфери суспільного й духовного життя, включаючи ідеологію і культуру. Причому це робили за допомогою примусу в усіх його сферах, хоча в лозунговому вигляді на перше місце ставили переконання.

Тим часом характеристика регулятивної ролі права шим не обмежується, вона припускає не лише закріплення, але й розвиток і охорону фактичних суспільних відносин, що складаються, стимулювання нових форм власності, розподілу й обміну тощо. Регулювання припускає й упорядкування того, що вже склалося, було перевірено на практиці й дістало суспільне визнання як соціальна цінність. З цього погляду можна стверджувати, що регулятивний вплив права підкріплюється охоронним.

Зазначимо, що правова система забезпечує регулювання не лише за допомогою встановлення обов'язків, заборон і дозволів, а й шляхом створення позитивних стимулів для суспільно корисної діяльності, розвитку цивільно-правової активності. З цих позицій можна стверджувати, що в регулятивній функції права дістає найповніше втілення єдине організуюче начало, властиве політичним рішенням, прийнятим державою та її органами, які здійснюються в правовій формі.

Основу регулювання становить законодавча діяльність держави. Але яким би розгалуженим і всеохоплюючим не було чинне законодавство, воно ніколи не зможе охопити всього розмаїття суспільних відносин. Щодо регулювання в різних сферах людської

діяльності завжди виникатимуть «білі плями», колізії і неясності. Тому найважливішу роль у здійсненні регулятивної функції виконує правозастосовна система; нормоустановча діяльність не завершує проблему регулювання, а лише формує її основні принципи, створює загальні умови й передумови для конкретного регламентування.

В остаточному вигляді правове регулювання виражається в тому масиві конкретних рішень, відповідальність за які беруть на себе посадові особи та органи, що здійснюють застосування права. Правові та соціально-правові дослідження засвідчили, що цей бік функціонування правової системи був у нас раніше гіпердеформований. Відомчі інструкції не лише кількісно перевершували законотворчість, а й часто підмінювали за змістом, а то й відкидали закон.

Комунікативна функція правової системи становить особливий інтерес. Одне з основних понять сучасної суспільної науки — поняття інформаційно-причинного зв'язку, що має велике значення й у плані управління суспільним розвитком. Відомо, що соціальна життєдіяльність індивідів органічно пов'язана з одержанням, сприйняттям, засвоєнням (переробкою), збереженням і використанням соціальної інформації. Правова інформація є одним із різновидів соціальної інформації, що має наказовий характер. За допомогою юридичних норм до відома учасників суспільних відносин доводять позицію держави про потрібну, дозволена чи заборонена поведінку. У такий спосіб громадян інформують про засоби та способи досягнення бажаних результатів у своїй діяльності — особистій чи суспільній, про наслідки порушення правових розпоряджень. Докладніше на цих питаннях зупинимось далі.

Охоронна функція, як і регулятивна, спирається на весь комплекс правових норм, оскільки встановлення правил поведінки, в тому числі й позитивної, передбачає також вимоги до учасників суспільних відносин діяти відповідно до цих правил. Однак охоронний аспект у багатьох правових нормах опосередковано не виявляється, оскільки його завдання полягає не в тому, щоб заборонити, а в тому, щоб вказати варіанти дій, здійснення яких дозволено в загальних інтересах. Основне призначення охоронної функції — запобігти правопорушенням. Цій меті служать правові засоби, які забороняють

здійснювати дії, що порушують права громадян, громадських організацій і в цілому держави. Юридичні умови для розвитку нормальних суспільних відносин створюються насамперед самим фактом видання норм, що застерігають від здійснення караних вчинків шляхом попередження настання несприятливих наслідків. Основною характерною рисою охоронних правовідносин є те, що в їх межах застосовують примусові заходи, реалізують юридичну відповідальність.

Попри те, що в основі дії охоронної функції лежить примус, її зміст цим не вичерпується. Охоронна функція забезпечує також відновлення порушеного права в межах закону й у межах можливо. Тому змістовне значення санкцій не обмежується карою у вигляді кримінального чи адміністративного покарання. Йдеться також про систему правовідновних дій, до яких примушують безпосереднього винуватця збитку — громадянина, посадову особу чи організацію, і про систему допоміжних заходів, які держава та її органи здійснюють із власної ініціативи. Наприклад, у сфері кримінально-процесуальних відносин охоронна функція права виражена в трьох типах реалізації відповідальності: у вигляді правозабезпечуючої, правоохоронної та правоустановчої, до яких належить, зокрема, скасування незаконного вироку, відшкодування матеріального та морального збитку, відновлення справедливості тощо. Кримінально-процесуальні норми забезпечують форму застосування кримінального (матеріального) закону.

Залежно від характеру суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, норми поділяють на три види: зобов'язувальні, заборонні, правонаділяючі. Цей поділ правових норм за формою і характером їхнього впливу на поведінку суб'єктів правовідносин обумовлено історично.

§ 2. Механізм соціальної дії права

Під механізмом соціальної дії права, зазначає В. В. Лапаєва, «ми розуміємо механізм взаємодії правових та інших соціальних факторів». Йдеться, як далі пояснює автор, про соціальне середовище дії права.

При цьому слід уявити соціальну дію як процес і як систему, виявити її елементи, показати характер взаємодії, динаміку, тобто охарактеризувати механізм соціальної дії права.

У науці достатньо розроблено проблему механізму правового регулювання. У ньому виділяють основні елементи: юридичні норми, правовідносини та акти реалізації прав і обов'язків. У цьому випадку юридичний механізм дії права, його соціальний аспект лише мають на увазі. Якщо ж вважати, що суб'єктивні права можуть реалізовуватися не лише в правовідносинах, а й у правових зв'язках, то й у цьому випадку юридична модель механізму правового регулювання може бути подана у вигляді взаємозв'язку двох елементів: юридичних норм і правових зв'язків (у тому числі й правовідносин).

Зазначимо, що визнання правового регулювання юридичної норми як вихідного елементу механізму певною мірою перешкоджає аналізу процесу дії, особливо його соціологічному поясненню, якщо, наприклад, врахувати, що механізм може й не спрацювати за заданою схемою. Може не виникнути юридичний факт, норма може виявитися мертвнонародженою, економічно й соціально не обумовленою, в результаті на її основі можуть і не виникнути правовідносини чи об'єктивна норма може не реалізуватися в суб'єктивному праві тощо. Але для попередження можливих відхилень потрібно пояснити їхні причини. На нашу думку, в цьому чималому допамогу може надати соціологічний підхід до права.

У науковій літературі висловлювали справедливе розуміння того, що соціальний аспект механізму дії права припускає дослідження насамперед соціальних обставин, що перебувають поза самим механізмом, але детермінують його, і на них цей механізм має зворотньо впливати, а також соціальних факторів і процесів, включених у сам механізм дії права, що також визначає його юридичну та соціальну дієвість.

Разом із тим було запропоновано й структуру механізму дії права, яка включає управлінські соціальні системи (механізм державного й соціального управління, норми права); соціальні фактори (соціально-економічні, політико-ідеологічні, соціально-демографічні, ситуаційні); ретранслюючі системи (інформаційні, норма-

тивно-ціннісні, соціально-психологічні); регульовані соціальні системи (особистість, група, колектив, суспільство) і, як результат, правомірна й соціально активна поведінка.

Зазначимо, що взаємодія вказаних елементів, точніше факторних блоків, аж ніяк не є гарантією того, що юридичні розпорядження на всіх рівнях будуть переведені в правомірну й соціально активну поведінку. Навряд чи механізм дії права можна обмежити лише таким варіантом функціонування.

З урахуванням сказаного, важливо з'ясувати форми правового впливу, його засоби, стадії соціальної дії права.

Форми правового впливу. Специфічною формою такого впливу є правове регулювання суспільних відносин шляхом надання прав і покладання обов'язків на суб'єктів. Ця форма правового впливу вивчена найдетальніше. Чи може соціологія права від неї абстрагуватися? Навряд. Можна навіть стверджувати, що саме від характеру специфічно юридичного впливу багато в чому залежить характер інших форм.

Психологічний вплив юридичної норми. Соціологія права повинна вбачати в суб'єктах права конкретні особистості, які володіють відповідним психологічним статусом.

Вступ особистості в правове спілкування передбачає поєднання її інтересів з інтересами інших людей, а також формування ставлення особистості до діючих юридичних норм. Це ставлення не зводиться до простого пристосування до них як до ординарного акту, а є складним відношенням дії та впливу існуючих норм, їхнього сприйняття, відторгнення, виконання, ігнорування, порушення тощо.

Слід визнати, що в умовах прогресивних правових систем, а такими, очевидно, слід вважати системи, в яких видані державою юридичні норми максимально відповідають об'єктивним соціально-економічним потребам, ці норми можуть самореалізовуватися (втілюватися без наказу держави) у суб'єктивному праві.

Якщо в психологічному статусі особистості переважає апатія щодо правових вимог, то це веде до конформного виду правомірної поведінки. З формально-юридичного погляду це нормально, оскільки поведінка суб'єкта відповідає вимогам юридичних норм. З со-

ціологічних позицій це не така поведінка, оскільки відповідність її нормам має формальний характер.

Зіткнення психологічної установки особи з вимогами юридичних норм є безпосередньою передумовою правопорушення, хоча формально це також правомірна поведінка. В цьому випадку йдеться про так зване маргінальне протистояння. Але тут існує грань між правом і антиправом, тобто накладення на негативну психологічну установку щодо права негативної діяльності, що свідчить про протиправну поведінку, правопорушення, яке мусить передбачати юридичну відповідальність.

Теоретичний аналіз різних видів ставлення особистості до права та її правових позицій має велике значення і для конкретної соціології.

Результатом психологічного впливу права стає формування образу права, тобто «узагальненої, емоційно забарвленої форми відображення правової дійсності у вигляді комплексу уявлень про закони, методи їхнього втілення в життя і про органи юстиції». Образ права — своєрідний заіпок конкретизованої правосвідомості. Зрозуміло, що на його формування впливають закони, діяльність правоохоронних органів тощо. Але навряд чи цим можна обмежитися. Звичайно, оскільки йдеться про психологічний вплив права, що характеризує в певному ракурсі механізм його соціальної дії, то вже передбачено оформлення останнього в законах і юридичних нормах.

Отже, безпосередньо образ права формується саме під впливом самих законів і практики втілення їх у життя. Але, з одного боку, закони, якщо вони є втіленням права, а не сваволі, мусять бути відображенням об'єктивних правових потреб суспільства, а з іншого — діяльність із застосування законів не може не випробувати на собі впливу неправових, але пов'язаних із правом, факторів. Їх потрібно враховувати при характеристиці формування образу права. У цьому разі особливо підкреслимо, що категорію «образ права» не можна трактувати формально. На формування психологічної установки особистості щодо права значно впливає соціальна група, а також суспільство в цілому. Слід враховувати, що дія групи й суспільства означає не просто дзеркальне відображення й сприйняття особис-

тістю відповідних правових позицій соціальної групи чи суспільства в цілому. Це опосередковано власним соціально-правовим досвідом особистості, що набуває у такий спосіб особистісного забарвлення.

У цілому ж суспільна психологічна установка, тобто стан суспільної свідомості, в правовій сфері характеризується через категорію «правовий клімат».

Етична форма дії права. Якщо правова норма має свою об'єктивну матеріальну підставу, якщо вона справді є адекватною мірою соціальної волі, а об'єктивні правові потреби суспільства адекватно відображаються в юридичних нормах, то можна припустити, що ці норми тією самою мірою відображають вимоги соціальної справедливості, межі якої в кінцевому підсумку детерміновано на кожному етапі соціально-економічного й правового розвитку суспільства. Якщо правова норма справедлива, вона одночасно й моральна, відповідає рівню соціального розвитку та етичним вимогам соціуму в цілому.

Моральний потенціал норми, її справедливість, тобто адекватне, а не лімітоване і не перебільшене відображення реальних соціальних можливостей, створює передумову успішної соціальної дії права. У свою чергу, лише справедливі, морально виправдані та морально насичені норми права можуть відповідно вплинути на сферу морального життя суспільства.

У цьому разі наявний однозначний взаємозв'язок між моральною та психологічною формою соціального впливу права. Формування відповідного ставлення до права (позитивного, негативного, байдужого), тобто формування особистісних, групових чи суспільних правових позицій, пов'язано з тією інформацією, що виходить із правових норм.

Інформаційна форма соціальної дії права, зокрема її раціональний аспект, — це інформація про власний зміст права, правила поведінки, що містяться в нормах об'єктивного права, про характер суб'єктивних прав, у яких ці норми опосередковуються, про специфіку правовідносин і правових зв'язків. Зазначимо, що в дослідженнях інформаційного аспекту права увагу максимально звернено на раціональну інформацію, яка міститься в юридичних нормах. Зро-

зуміти такий інтерес до позитивної правової інформації можна. Правові дослідження в цьому аспекті здійснюють у межах кібернетичного підходу, що припускає використання електронно-обчислювальної техніки. Найпростіший шлях до впровадження ЕОМ у правову сферу — це закладення в пам'ять машини текстів законів, тобто формалізація і кодування позитивної правової інформації.

Однак навряд чи подальший розвиток науково-технічної революції дозволить зупинитися на рівні використання ЕОМ у праві лише як сховищ формалізованих норм. Не виключено, що в перспективі з'явиться можливість використання також і аналітичної функції штучного інтелекту в сфері права. У цьому випадку воно вже обмежуватиметься розумінням правової інформації лише як сукупності зведень про чинні юридичні норми. Але якщо навіть не вникати у галузь юридичної фантастики, ширше розуміння правової інформації буде потрібним. Скажімо, практично будь-яка взаємодія права з іншими соціальними факторами, явищами та процесами громадського життя породжує відповідний потік інформації. Чому приділяють цьому таку увагу? Річ у тім, що саме від повноти інформаційних даних про соціальний розвиток права значною мірою залежить подальший розвиток правової системи. Іншими словами, від повноти соціальної інформації залежить динаміка власне правової сфери. Від того, якою мірою суспільству буде відомо про ефективність соціальної дії права і, навпаки, про те, наскільки великі збої в її дії, залежатимуть і відповідні акції суспільства, організовані з метою коригування функціонування правової системи. І навряд чи ці акції будуть адекватними реальним правовим потребам суспільства, якщо правова інформація обмежуватиметься нормами, що містяться в формальних юридичних джерелах.

Засіб соціально-правового впливу в цьому випадку розглядають як структурний аспект механізму соціальної дії права. При цьому з'ясовують, яким шляхом, за допомогою яких засобів правові вимоги трансформуються в соціальну поведінку на всіх рівнях їх дії — суспільства, колективу, малої соціальної групи, особистості.

Насамперед зазначимо, що оскільки право живе, воно не може не сигналізувати про свою дію. При цьому мають на увазі два основні види інформаційних сигналів у праві. По-перше, це сигнали

про об'єктивність юридичних норм, тобто про їхню відповідність правовим потребам суспільства. Суть цієї інформації полягає в тому, що коли вона є, це свідчить про дію права. При цьому існують два можливих варіанти: або воно діє в силу своєї адекватності соціально-економічним потребам і реальним соціальним умовам, або дія штучна, ініційована за тими чи іншими наказами державної влади. У будь-якому випадку це інформація «для науки» — її аналіз дозволяє виробити відповідні практичні рекомендації з удосконалення законотворчого і правозастосовного процесу. Але цей вид інформації переважно лише побічно впливає на соціальну дію. Безпосереднє відношення до останнього має другий вид інформаційних сигналів — сигналів раціонального характеру, тобто про право в юридичному значенні, про зміст юридичних норм. Отже, інформаційні сигнали є одним з елементів механізму соціальної дії права.

Одним із джерел правової інформації є норми. Однак це зовсім не означає, що самі по собі норми забезпечують функціонування механізму. Для того, щоб він діяв, потрібні відповідні соціальні умови, що дозволяють цій нормі втілитися в суб'єктивному праві. Лише тоді настає можливість включення в механізм наступного елемента — юридичних фактів. Це юридичний засіб перекладу абстракцій юридичних норм, соціально здатних втілитися в суб'єктивному праві правовідносин.

Але в цьому випадку знову виникає ймовірність подальшого функціонування механізму соціальної дії права в двох напрямках — як власне соціальної дії і як соціальної протидії. Вибір того чи іншого напряму значною мірою залежить від самого суб'єкта правового спілкування. Отже, саме особистість, людина є в кінцевому підсумку головною, центральною ланкою в механізмі соціальної дії права. Разом із тим діалектика взаємодії особистості з різними соціальними факторами в процесі її діяльності в правовій сфері є досить складною і неоднозначною.

Суб'єкт під впливом інформаційного й психологічного впливу права вже певною мірою (раціонально і психологічно) підготовлений до діяльності в правовій сфері. При цьому негативна психологічна установка, будучи «накладеною» на юридичний факт, може обумовити таке функціонування механізму соціальної дії права, яке

можна назвати антиправовим, тобто викликати правопорушення. Зрозуміло, не сама соціально деформована свідомість безпосередньо тягне за собою протиправну діяльність суб'єкта.

Дефекти правосвідомості, негативна психологічна установка особистості мають глибшу суть, аналіз вимагає з'ясування цієї залежності. Крім того, не можна забувати про соціальні умови. Під час соціологічного аналізу дії елемент механізму набуває виняткового значення. Його роль аж ніяк не обмежує можливість опосередкування юридичних норм в імперативних правах. Навіть за наявності юридичного факту і відповідної психологічної установки особистості соціальні умови можуть поставити особу в таке становище, за якого вона не зможе реалізувати свою негативну установку. Не можна також залишати поза увагою те, що, вступаючи в правовідносини на основі втілених у суб'єктивних правах юридичних норм, особистість не може так чи інакше не відчувати морального та правового регулювання.

Опосередкування абстрактної норми в суб'єктивних правах уже свідчить про реалізацію права, про те, що воно соціально діє. При цьому залежно від сфери правового регулювання, реалізація може завершитися вже на рівні правових зв'язків (конституційні права, право власності). В інших випадках правовий зв'язок, що виникає за опосередкування юридичних норм у суб'єктивних правах, може бути лише етапом у соціальній дії права, на якому його характер ще не може розкритися цілком, оскільки самі особливості відносин, що потрапляють у сферу права, допускають наявність, як мінімум, двох суб'єктів, а отже, потрібен наступний етап — реалізація права в правовідносинах.

Соціальна дія права на рівні правовідносин допускає взаємодію суб'єктів, які володіють правами й обов'язками. Правовідносини — це конкретний правовий зв'язок суб'єктів. Саме суб'єктів, а не просто конкретного суб'єктивного права одного суб'єкта та конкретного юридичного обов'язку іншого. Зрозуміло, що в практичних цілях під час спеціального юридичного аналізу галузевого правового матеріалу потрібно здійснювати саме таке розмежування на права та обов'язки.

У ширшому (соціологічному) плані, очевидно, слід мати на увазі, що правовідносини — це складний зв'язок суб'єктів, особистостей (фізичних і юридичних осіб), а не просто їхні права та обов'язки. І це твердження не суперечить відомому положенню: «немає прав без обов'язків, немає обов'язків без прав». У цьому випадку передбачено лише те, що суб'єкт, вступаючи в правовий зв'язок, у тому числі й правовідносини з іншим суб'єктом чи юридичною особою, пов'язує своє конкретне право з кореспондуючими йому обов'язками, не абстрагується від інших своїх прав і обов'язків.

Стадії соціальної дії права. З викладеного випливає висновок про те, що у функціонуванні соціального механізму права можна виділити принаймні дві основні стадії: формування соціальних передумов і власне дія права. Причому перехід від першої стадії до другої можливий лише за наявності системи щонайменше трьох взаємозалежних факторів: юридичного факту (формальна підстава), що відповідає соціальним умовам (соціальна підстава), що відповідає психологічному орієнтуванню особистості (суб'єктивна підстава).

Коротко охарактеризуємо цей механізм в цілому. Існує залежність між правом як результатом правогенезу та дією права. Саме існування права виявляється в його дії. З точки зору соціології безглуздо говорити про бездіяльне право, оскільки тоді воно вже не право, а юридична фікція. Діяти ж воно може лише в тому разі, якщо в своєму юридичному вираженні в формі задоволення відповідатиме об'єктивно дозрілим потребам суспільства в праві, правовій природі соціальних відносин. Наявність права припускає і наявність інформації про право. Крім того, вони тісно пов'язані між собою щодо системи соціальних умов, які відіграють значну роль у забезпеченні функціонування соціально-правового механізму. У правовій державі вищим принципом стає «безумовне підпорядкування усього і всіх закону». Але дуже важливо, щоб сам закон був реальним втіленням правових основ, мав таку специфічну юридичну форму, в яку втілюється справді правовий зміст суспільних відносин і в якій адекватно відображається суверенна воля народу, об'єктивні потреби суспільства. Підведення чіткої правової основи як

під правозастосовну діяльність, так і під законотворчість, повинно бути справді демократичним процесом. Саме це дасть гарантію проти волюнтаризму влади в ході нормотворчої і правозастосовної діяльності.

§ 3. Фактори реалізації права

Реалізація права — явище складне. Воно включає велику кількість формальних (офіційних) і неформальних зв'язків і відносин. Різні ланки правозастосовної підсистеми, посадові особи зобов'язані дотримуватися вимог закону й водночас суб'єктивно оцінювати стан правопорядку, виробляти свої позиції з питань застосування закону, висловлювати думки й впливати на думки інших осіб, приймати рішення з конкретних справ, змінювати поточну практику, виступати з пропозиціями щодо удосконалення законодавства тощо. Весь цей складний механізм матеріально-правових, процесуальних, організаційних, технічних, психологічних та інших зв'язків і відносин утворює правозастосовну діяльність, досконалість якої є однією з важливих умов ефективності дії норми.

Завдання соціології правореалізації у зв'язку з цим полягає в тому, щоб установити ці фактори, визначити ступінь їхнього впливу на правозастосовну та іншу діяльність, що реалізує право.

Проаналізуємо механізм реалізації (застосування) права докладніше. В узагальненій формі він може бути поданий як здійснення в певній правовій формі інтересів, потреб, відносин суб'єкта правозастосування в ході досягнення цілей, передбачених законодавцем.

Вихідними елементами правореалізації є два феномени: юридична норма та соціальна ситуація, до якої вона безпосередньо належить. Зрозуміло, що не виникає питання про правореалізацію, якщо норма існує, але немає самого факту, який дістає юридичне значення (наприклад, кримінальний кодекс не діє, доки не вчинено злочин). Але одна ситуація без обрання відповідної правової норми породити правозастосовну активність також не може.

Наявність же двох компонентів — норми й соціальної ситуації — складає ланцюжок організаційних (якщо йдеться про установу) і психологічних (якщо діють посадова особа чи громадянин) подій:

оцінка ситуації, аналіз норми, зіставлення розпоряджень норми з інтересами та мотивами суб'єкта, прогнозування наслідків застосування (і незастосування) норми, нарешті, прийняття рішення. У ході розвитку цього ланцюжка подій і діють зазначені соціальні фактори: особливості ситуації, інтереси, мотиви, характерні риси особистості суб'єкта, прогнозовані соціальні наслідки тощо.

Усі елементи (ланки) розглянутого ланцюжка можуть значно модифікуватися залежно від дуже багатьох обставин. У тому плані, що нас цікавить, вкажемо лише на два з них.

Перший — юридичний різновид норми. Якщо дотримуватися відомого тричленного розподілу, то очевидна специфіка соціального механізму їх дії буде в тому, чий інтереси дістануть відображення: громадянина, державного органу, соціальної групи, суспільства в цілому. Звідси можливі колізії при правозастосуванні і, як наслідок, розбіжність засобів, що використовує держава для ефективної дії цих норм: стимулювання, правове забезпечення, примус, погроза покаранням, застосування його тощо.

Другий — потреба в проміжних актах права правозастосовного характеру. При цьому, з одного боку, забезпечується повніша й надійніша реалізація вихідної юридичної норми (принаймні така ідеальна мета правозастосовних проміжних дій), а з іншого — виникають різні перешкоди у виконанні вимог норми (в усякому разі, така правозастосовна практика).

Не можна не враховувати також особливостей різних галузей права. Соціологія правореалізації, як і будь-якого іншого соціального процесу, цілком конкретна: в цій галузі знань вивчають не теоретичну модель усіх уявних подій, а реальну життєву практику. А вона різна: чи йдеться, наприклад, про застосування Закону про державне підприємство (об'єднання), чи законодавства про охорону природи, цивільного чи кримінального законодавства, чи норм матеріального або процесуального права.

Вихідний пункт реалізації права — наявність норми, розрахованої на застосування певної ситуації для досягнення соціальних цілей. При цьому не можна не розрізняти мету, яку переслідують держава і суспільство при конструюванні цієї правової норми, та мету, якої прагне досягти суб'єкт (громадянин, організація, поса-

дова особа). Обидві ці мети збігаються лише в ідеальному випадку. Ступінь досягнення під час реалізації норми тих цілей, що були поставлені при її створенні, є показником ефективності дії норми. Свого часу було висунуто положення, що «поняття ефективності правових норм може визначатися як співвідношення між фактичним результатом їх дії і соціальними цілями, для досягнення яких ці норми було прийнято». Це конструктивне положення.

Чи сприяє реалізація зазначених норм досягненню цих цілей? Адже не можна вважати інтереси конкретної особистості чимось другорядним і, тим більше, припускати їхній повний збіг із загальнодержавними інтересами. Вони можуть не збігатися і навіть суперечити одне одному, якщо, наприклад, суб'єкт вступає в конфлікт із законом.

Так чи інакше, якщо вивчати ступінь досягнення цілей норми, поставлених законодавцем, то стає очевидним, що він визначається багатьма факторами, які іноді важко виділити, а ще важче — визначити міру їхнього впливу на кінцевий результат.

Для класифікації умов ефективності дії права велике значення має використання системного підходу. Правові норми слід розглядати як частину (елемент) складної соціальної системи, що містить не лише правову надбудову в цілому (в тому числі й правові установи, правосвідомість і т. ін.), а й суспільні відносини неправового характеру, культуру, ідеологію, державні установи, громадські організації тощо. Кожен елемент соціальної системи, що має те чи інше значення для нормального функціонування права, в цьому сенсі може бути витлумачений як певна умова ефективності права. Однак зрозуміло, що ступінь значимості кожного елемента нерівноцінний: серед них може бути важливіший і менш важливий щодо певної історичної обставини та змісту конкретної правової норми, умов її застосування і реалізації.

Останніми роками намітилося два основних підходи до класифікації факторів, що впливають на ефективність норм, відповідно до визначення умов їхньої ефективності.

Один підхід пов'язано з виділенням у зовнішньому середовищі, в якому діє право, основних об'єктивних і суб'єктивних властивос-

тей, явищ і процесів, у взаємодії з якими правова норма впливає на поведінку громадян і різних соціальних груп.

Йдеться, наприклад, про такі групи умов ефективності правових норм: а) макросоціальні умови (реальні можливості суспільства, стан суспільної свідомості й т. ін.); б) умови, пов'язані з функціонуванням політичної і правової системи; в) мікросоціальні умови (малі групи, трудові колективи та ін.); г) особистісні умови суб'єкта, який реалізує право.

Є й інша основа класифікації умов ефективності дії правової норми. У цьому випадку їх поділяють відповідно до елементів механізму дії права. З цього погляду умови ефективності дії норми будуть належати, по-перше, до самої норми, по-друге, до діяльності правозастосовних органів і їх посадових осіб; по-третє, до особливостей правосвідомості та поведінки громадян, які дотримуються чи порушують вимоги правової норми.

У середині 80-х рр. група співробітників Інституту держави і права (Москва) під керівництвом професора О. М. Васильєва провела соціологічні дослідження процесу застосування норм різних галузей системи права (державного, цивільного, господарського, екологічного й ін.). Дослідники вивчали реальний шлях від норми (закону, указу) до кінцевого результату — фактичної поведінки суб'єкта, заради якого було прийнято цю норму.

Шлях цей виявився тривалим і складним. Стало очевидним, що в середньому від видання норми до перших фактів її застосування в кінцевій ланці (громадянином, організацією, посадовою особою) проходить близько року. Цей час витрачають на те, щоб довести первинну норму до відома суб'єктів правозастосування, на прийняття актів, що конкретизують переважно відомчі інструкції, на видання актів виконавчого характеру (судові рішення, розпорядження органів влади й управління тощо.)

Автори дослідження сформулювали низку загальних умов ефективності правозастосовного процесу. До них належать якість вихідної норми, наявність потрібних ресурсів для її застосування (матеріальних, кадрових, організаційних), оптимальність юридичного механізму застосування норми, що передбачає відповідальність за невиконання норми.

§ 4. Механізм переконання і примусу

За реалізації права використовують не лише «природні» фактори поведінки — інтереси, потреби людей, а й додаткові, зовнішні — засоби впливу, які мають стимулювати соціально-корисну поведінку і запобігати суспільно шкідливим вчинкам. Соціально-правові дослідження ще здавна було спрямовано на те, щоб визначити ефективність виховних, стимулюючих, попереджувальних і примусових заходів впливу в інтересах дотримання вимог права. В таблиці наведено дані дослідження кримінолога М. М. Ісаєва, який у 1924 році вивчав фактори, що впливають на дотримання громадянами кримінально-правових заборон. Ось отримані ним дані про причини, що утримували опитаних осіб (понад 300) від вчинення злочину.

Пояснення опитаних	чоловіки, %	жінки, %
1. Совість не дозволила	24,3	36,0
2. Страх покарання	19,6	20,0
3. Ніяково перед людьми	3,8	4,0
4. З відрази до вчинку	30,8	28,0
5. З принципових розумінь	19,6	12,0
6. З нерішучості	1,9	—

Як бачимо, не один лише страх покарання утримував цих осіб від здійснення злочинів. Можна виділити три групи мотивів, що впливають на поведінку опитаних: 1) принципово негативне ставлення до злочину (куди, на нашу думку, належать пункти 1, 4, 5. Цей мотив виражено в цілому в 75—80 % відповідей; 2) негативна оцінка злочину оточуючими (пункт 3) — близько 4 %; 3) страх перед покаранням — близько 20 %.

Дослідження, подібні тим, що проводив М. М. Ісаєв, проводили й пізніше. Однак останніми роками під час вивчення правосвідомості різних категорій осіб було отримано дані, які свідчать про те, що розподіл мотивів поведінки з урахуванням загальнопревентивної дії права є досить стійким. Про це свідчать, наприклад, дані про мотиви, що утримували підлітків від злочинів. Більшість із них

вважала такими мотивами моральні підстави (буде заповідано неприємності батькам і вихователям — 33,8 %; утратять довіру друзів — 27,9 % опитаних). Побоювання несприятливих юридичних наслідків, у тому числі й санкцій, утримували від злочинів лише 12,29 % опитаних.

Опитування дорослого населення показало, що на першому місці серед стримуючих факторів у громадян перебуває згода із законом, далі — острах утратити довіру близьких, друзів, знайомих, а в кінці переліку — острах покарання й усвідомлення невідповідності злочину.

Лише 9 % міських жителів однієї молоді промислової області посилалися на страх перед покаранням як на головний мотив, що утримує від злочину. У селі цей відсоток виявився ще вищим.

До подібних висновків привело вивчення правових позицій понад 4000 осіб дорослого населення, проведене співробітниками Інституту держави і права в ряді регіонів України та за її межами (див. дані дослідження).

Правова позиція	Робітники, %	Колгоспники, %	Фахівці, %
Принципова	42,4	40,1	47,9
Острах санкції	21,5	24,7	20,0
Звичка (стереотип)	21,2	22,0	24,2
Інші причини	5,6	6,2	4,8
Важко відповісти	9,6	7,2	3,4

Та обставина, що переважним мотивом стримування від вчинення правопорушень є не побоювання санкції, а принципово позитивне ставлення до закону, згода з вимогами норм, дуже показова з погляду характеристики рівня моральної свідомості населення.

Численні конкретні соціально-психологічні та правові дослідження показують, що уявлення про суворість відповідальності має неабияке попереджувальне значення. З наведених вище даних видно, що для певного прошарку громадян страх перед законом відіграє стримуючу роль. Саме в цих межах і слід розглядати питання про значення суворості майбутнього покарання.

І. І. Карпець наводить результати проведеного опитування понад 200 громадян у віці від 25 років. Вони свідчать про те, що багато громадян неправильно уявляють собі характер санкцій карного закону. А це, безперечно, негативно позначається на його силі. Наприклад, 40 % опитаних не знали, що максимальний строк позбавлення волі — 15 років. Інші ж стверджували, що максимальні строки покарання становлять 20 і 25 років, однак у силу «заліків робочих днів» вони не відбуваються і покарання є нереальним. На основі подібних уявлень у деяких прошарках населення створюється дуже своєрідна психологічна атмосфера майже повної безкарності злочинців. «Ця обставина, — пише автор, — по-перше, знижує загальнопопереджувальне значення покарання; по-друге, стимулює нестійких людей у критичних для них ситуаціях йти на правопорушення; по-третє, породжує необґрунтовані вимоги «посилити», «підсилити» покарання.

За даними О. І. Марцева, з 147 обстежених ним злочинців 90 в момент здійснення злочину не боялися покарання, ставилися до нього байдуже. Однак після засудження й направлення в місця позбавлення волі страх покарання у багатьох посилювався. Це свідчить про те, що загальнопревентивний вплив кримінально-правових норм був недостатнім, неадекватним справжній суворості юридичних наслідків злочину.

Особливо наочно це спостерігається щодо підлітків. За даними К. Е. Ігошева, 28,7 % з числа опитаних ним неповнолітніх правопорушників заявили, що не знали про кримінальну відповідальність за вчинені ними діяння, а 4,1 % «чули, але не вірили». Багато хто сказав, що про відповідальність вони знали («посадять на п'ятнадцять днів, «покарають у школі», «посварять на роботі» і ін.), але не думали про кримінальне покарання. Близько 9 % підлітків і 5 % юнаків указали на неправильні уявлення про кримінальну відповідальність як на одну з головних причин здійснення ними злочинів.

З усіх цих даних можна зробити висновок, що характер юридичних наслідків вчинку, в тому числі й ступінь суворості покарання, належить до числа факторів, які у ряді випадків суттєво впливають на вибір варіантів поведінки. Зрозуміло, значення цього фактора щодо різних типів особистості різне. Людина з високим рівнем

моральної свідомості не має потреби в зважуванні «вигод» від злочину чи «ризиків» зі суворою санкцією; вона вже в силу своїх моральних переконань не вчинить діяння, забороненого законом. З іншого боку, деякі небезпечні злочинці здатні вчинити тяжкий злочин, незважаючи на знання закону й сувору санкцію, що їм загрожує.

Принципова позиція, однак, мусить бути незмінною: головне в загальнопревентивному впливі права — це розуміння його цінності, потрібності, обов'язковості для ефективного функціонування соціалізованого суспільства, а це пов'язано із загальним підвищенням морально правової культури та правосвідомості громадян. Страх не може бути методом виховання. Виховання страхом, погрозами — це минуле людського суспільства, найгрубіший спосіб впливу на людей. В міру розвитку нашого суспільства покарання все більше вбиратиме в себе риси не стільки карального заходу, скільки виховного. Це стосується й інших видів санкцій правоохоронної системи.

Особливо важливо за призначення та відбування покарання забезпечити реалізацію принципу справедливості. Щодо юридичної відповідальності цей принцип виявляється в таких її властивостях, як диференціація та індивідуалізація, що передбачають призначення покарання відповідно до тяжкості вчиненого правопорушення, з урахуванням особливостей особистості винного.

Дотримання міри в сполученні суворості й м'якості призначуваного покарання — складне завдання. Неправильне рішення послаблює не лише загальне, а й спеціально-превентивне значення відповідальності. Надмірно суворі покарання породжують почуття несправедливості, послаблюють прагнення стати на шлях чесного трудового життя. Випадки рецидиву після тривалих строків позбавлення волі зустрічаються набагато частіше, ніж після виправних робіт чи інших покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства. З іншого боку, надто м'яка міра покарання може бути сприйнята засудженим як «прощення» і теж виявиться неефективною.

Соціально-правові дослідження показують, що значення санкції реалізується головним чином через її позитивний зміст, що забезпечує потрібну соціалізацію особистості. Якщо цього немає, то мети

покарання досягають рідко. У ході досліджень виявлено, що після відбування одного року позбавлення волі припинили підтримувати зв'язок зі своїми колишніми трудовими колективами 86 % засуджених, а після трьох років — 97 %. У таких осіб рецидив виявився згодом значно вищим, ніж у засуджених, які зберегли колишні зв'язки. Подібну ж негативну роль відіграє і розрив стосунків із родиною. Дослідження показало, що з кількості засуджених, які розірвали шлюб під час відбування покарання, вчинили нові злочини 24 %, а з тих, хто підтримував нормальні стосунки з родиною, — лише 7 %.

Деякі види покарань, що ще є в кримінальному кодексі, майже позбавлені виховних основ, їх роль у виправленні засуджених є надто незначною. До таких видів належить, наприклад, заслання. Рецидив після його застосування складає близько 25 %, що майже втричі перевищує рівень рецидиву після відбування виправних робіт. Автори, які вивчали цю міру покарання, зазначають про її дуже слабкий виховний потенціал. Не випадково й судді застосовують заслання вкрай рідко: особи, яким заслання призначалося як основне чи додаткове покарання, складають всього 0,2 % від загальної кількості засуджених.

Ці приклади ще раз підтверджують, що зміст примусового впливу права полягає не в тому, щоб позбавити правопорушника тих чи інших благ, а щоб використати суворі засоби для його виправлення і перевиховання. І лише тією мірою, якою застосовувані засоби здатні сприяти процесові виправлення, вони можуть бути ефективними.

Останнім часом почали знову лунати думки про потребу посилення репресій, підвищення санкцій. Мотивують це головним чином зростанням злочинності.

Насамперед задамо собі запитання: чи є в нашому сучасному суспільстві соціальні групи, взагалі не зацікавлені в установленні міцного суспільного порядку, убезпеченого від злочинності й корупції? Вони зводяться, з одного боку, до «діячів» тіншової економіки, карних злочинців, а з іншого, — до нечисленних екстремістськи налаштованих груп, у тому числі й націоналістичного спрямування. І тих, і інших до прихильників реформ віднести, звичайно, не можна. Та й до консервативних сил, що скептично ставляться до подій, які відбуваються, вони також, мабуть, не належать.

Насправді серед найширших верств населення лунає постійна вимога — зміцнити організованість і порядок, забезпечити стабільність і надійність повсякденних умов буття, захистити від економічного безладу, насильства, обману, принижень гідності особистості. Це природний прояв процесів демократизації, зростання політичної, моральної і правової свідомості людей. Зрозуміло, що виконання такої вимоги тісно пов'язано з установленням чітких рамок поведінки, в тому числі й заборон і відповідальності.

Особливість ситуації полягає в тому, що розподіл між прогресивними та консервативними силами в цьому випадку визначається не самим по собі прагненням до порядку, а проходить усередині цієї позиції і залежить від того, якими методами обидві сторони мають намір цю мету здійснити. Та й розуміння самого поняття «порядку» різне, якщо не протилежне. Вибір тут, взагалі ж досить ясний: або будувати правову державу, або державу з командно-адміністративною системою. Іноді виражаються навіть ясніше: «Потрібна сильна рука». Це, як відомо, означає: закони можна відкласти.

Юридичні відомства, включаючи ті, що готують законопроекти, ще не повною мірою усвідомили цю альтернативу й пов'язану з нею небезпеку — підірвати процес демократизації, скотитися до порушень законності минулих років, а тим самим — зупинити й демократичні процеси. Інакше не було б прагнення ухвалювати нормативні, особливо відомчі, акти з питань, що припускають широке, гласне обговорення і нормальну законодавчу процедуру; не було б і спроб розширеного тлумачення законів. Особливо неприпустимим є те, що подекуди відроджуються спроби використовувати методи, здавалося б, уже назавжди засуджені нашим суспільством: порушення процесуальних норм попереднього розслідування, затягування термінів розгляду справ обвинувачуваних, спрощення судочинства тощо.

Наше суспільство, як і будь-яке інше, не застраховане від безладу, протиріч, злочинів, конфліктів. Але якщо закон чітко визначає розумні правові межі людських вчинків, коли створено й суворо дотримуються демократичні процедури, то і будь-який конфлікт може бути відвернено мирними й законними засобами. Це важливіше усунути його причини — об'єктивні та суб'єктивні.

Поступальний хід реформ найтісніше пов'язано з подальшою демократизацією відносин між людьми, розширенням і зміцненням гарантій забезпечення і захисту передусім прав та інтересів особи як важливої умови успішного розвитку реформи.

Література до теми 5

1. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь. — М., 2000.
2. Гревцов Ю. И. Правовые отношения и осуществление права. — Л., 1987.
3. Карбонье Ж. Юридическая социология. — М., 1986.
4. Кернер Х. Ю. Криминология: Словарь-справочник. — М., 1998.
5. Кравченко А. И. Социология: Хрестоматия для студентов вузов. Екатеринбург, 1998.
6. Криминология: Учебник для юридических вузов. — М., 1999.
7. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. — М., 1995.
8. Кульчар К. Основы социологии права. — М., 1981.
9. Курганов С. И., Кравченко А. И. Социология для юристов: Учеб. пособие. — М., 2000.
10. Нерсесянц В. С. Философия права. — М., 2000.
11. Павленок П. Д. Краткий словарь по социологии. — М., 2000.
12. Румянцев О. Г., Додонов В. Н. Юридический энциклопедический словарь. — М., 1997.

Особливості правової соціалізації особистості

- § 1. *Поняття соціалізації. Соціально-психологічні механізми та інститути соціалізації*
- § 2. *Основні концепції соціалізації*
- § 3. *Особливості правової соціалізації*

§ 1. Поняття соціалізації. Соціально-психологічні механізми та інститути соціалізації

Соціалізація — процес інтеграції особистості в соціальні групи, організації та інститути шляхом накопичення знань про оточуюче соціальне середовище, формування системи цінностей особистості, засвоєння загальноприйнятих взірців поведінки. Зауважимо, що наша життєдіяльність обмежена певною кількістю соціальних груп, організацій та інститутів. Тому твердження, що ми живемо в такому-то суспільстві й взаємодіємо з ним, — досить абстрактне. Наша взаємодія із суспільством в цілому відбувається опосередковано через групи належності. Тому ми засвоюємо системи цінностей й норм поведінки суспільства вже трансформованими відповідно до інтересів групи, передусім тієї, яка стала референтною (особливо значущою). Та й знання про оточуюче соціальне середовище ми дістаємо одразу ж з конкретним емоційним забарвленням. Будь-яке соціальне явище ми пізнаємо не просто як абстрактний факт, а з оцінкою відповідності цього явища інтересам нашої референтної групи в даний момент. Причому як референтна може виступати й конкретна особа, яка належить до іншої групи.

У наведеному нами визначенні чітко виділено три основні феномени соціалізації: накопичення знань про суспільство, формування системи цінностей, засвоєння загальноприйнятих норм поведінки. Крім того, ми навели ще один, на нашу думку, базовий

феномен соціалізації — засвоєння інтересів групи, до якої належить людина.

Останньому феномену процесу соціалізації в межах нашої теми ми повинні приділити окрему увагу, оскільки мусимо розглянути не просто соціалізацію особистості, а її правову соціалізацію. Загальновідомо, що право — це санкціонована державою загальнообов'язкова система приписів, які діють у часі та просторі.

Ми погоджуємося з авторами, які стверджують, що права, політична, економічна й інші соціалізації проходять за законами загальної соціалізації. Особливість полягає лише в специфічності самих суспільних відносин і системи ціннісних орієнтацій, що їх засвоює людина. Отже, розглядати питання правової соціалізації, не знаючи азів загальної теорії соціалізації, неможливо. Тому ми пропонуємо розглянути загальні закономірності соціалізації, а в останньому питанні — підкреслити специфіку правової соціалізації.

Соціологи взяли за аксіому твердження, що процес соціалізації починається від народження і триває до смерті. Однак кожному з нас зрозуміло, що протягом життя насиченість і сутність процесу соціалізації є досить неоднорідними. Саме тому існує потреба провести періодизацію процесу соціалізації. Проблемами процесу соціалізації займалася значна кількість вчених-суспільствознавців, тому в соціології є різні періодизації процесу соціалізації. Ми пропонуємо узагальнену, що поєднує найпоширеніші.

Виділяють такі *стадії соціалізації*.

Стадія первинної соціалізації, або стадія від народження до підліткового віку. На цій стадії дитина засвоює соціальний досвід некритично, пристосовується, адаптується, копіює, наслідує.

Стадія індивідуалізації. На цій стадії у дитини з'являється бажання виділитися серед інших. Дуже часто реалізація цього бажання лежить у площині критичного ставлення до прийнятих норм поведінки, особливо в підлітковому віці, коли ще не дістала завершення система цінностей особи. Лише в юнацькому віці (18—25 років) можна говорити про завершення формування в загальних рисах системи цінностей.

Стадія інтеграції. Ця стадія характеризується виникненням у особи нагальної потреби знайти своє місце в системі суспільного

розподілу праці. За віковими межами стадія інтеграції охоплює найбільший проміжок часу життя людини — від початку самостійного життя і до смерті. Тому за суттю процесів, що відбуваються на цій стадії, доречно поділити стадію інтеграції на два етапи: трудової соціалізації та посттрудоваї соціалізації.

Етап трудової соціалізації охоплює період зрілості людини, коли вона є суб'єктом суспільних відносин, активно відтворюючи соціальний досвід шляхом активної реорганізації та розвитку природного й соціального середовища.

Етап посттрудоваї соціалізації охоплює період життя людини, коли вона за своїми фізичними можливостями не здатна брати активну участь у виробничому процесі, спрямовує свою енергію на відтворення соціального досвіду шляхом передавання його молодим поколінням.

Із викладеного зрозуміло, що найбільш насиченими в плані накопичення соціального досвіду та формування системи цінностей є ранні стадії соціалізації. На стадії інтеграції особа лише адаптує окремі елементи вже сформованої системи цінностей до швидкоплинних суспільних відносин. Тому, розглядаючи питання інститутів соціалізації, ми повинні приділити увагу тим із них, які роблять вагомий внесок у формування особи на ранніх стадіях соціалізації.

Інститути соціалізації

Протягом усієї історії існування людства провідним інститутом соціалізації особи була, є і залишається **сім'я**. Як відомо, основною функцією сім'ї є відтворення нових членів суспільства як на біологічному, так і на соціальному рівні. При цьому народна мудрість свідчить, що з двох компонентів відтворення перевага надається саме соціальному — «батько й мати не ті, хто породили, а ті, хто виховали». Унікальність інституту сім'ї полягає в тому, що батьки — перші люди, кого зустрічає в цьому світі дитина. Протягом тривалого періоду суспільство сприймається дитиною опосередковано, через батьківську сім'ю. В сім'ї соціалізація відбувається в умовах доброзичливості, довіри та високого рівня емоційної комунікабельності.

Наступним історично найдавнішим інститутом соціалізації виступають **групи дозвіллевої та виробничої діяльності**. При цьому

для дітей і підлітків інститутом соціалізації насамперед є група дозвіллевої діяльності, оскільки, як правило, вони не включені у виробничі процеси. Проблема дозвілля молоді присвячено не одну наукову працю. Адаже від спрямованості дозвіллевої діяльності дитини значною мірою залежить те, яку особу отримає суспільство в результаті соціалізації. Народне прислів'я попереджає: «З ким поведешся, того й наберешся». Сьогодні, в умовах значної руйнації системи закладів культури, дозвілля молоді проходить у межах однієї групи дозвілля, що утворилася за територіальним принципом. Діяльність таких груп дуже часто має протиправний, а в багатьох випадках навіть злочинний характер. Щодо старшого покоління, то, як правило, окремі представники групи виробничої діяльності (трудоваї колектив) складають базу групи дозвіллевої діяльності особи.

Якщо перші два інститути соціалізації особи супроводжують людину з моменту виникнення людства, то наступні два з'явилися порівняно недавно. Наприклад, система загальної середньої освіти склалася за часів СРСР. Сьогодні соціологи цей інститут умовно називають *школою*. Умовно тому, що під «школою» розуміють не лише безпосередньо середні школи, а й дитячі установи дошкільної підготовки, а також професійні училища та технікуми. В стінах цих закладів дитина перебуває в середньому третю частину активного періоду доби. Саме цей інститут, як елемент державної структури, найбільше піддається адміністративному впливові. За умови наявності соціально доцільної загальнодержавної політики формування громадянина з активною життєвою позицією інститут соціалізації — школа — спроможний ефективно проводити правову соціалізацію особи.

Наймолодшим інститутом соціалізації особи є **засоби масової інформації** (передусім електронні). Можливості цього інституту до кінця ще не вивчено, та й вивчити їх остаточно просто неможливо, оскільки вони дуже швидко прогресують. Починаючи з 60-х років, у передових державах Заходу і насамперед у США активно досліджують вплив телебачення, а на межі XX—XXI ст. і Internet, на поведінку особи. Ці дослідження чітко встановили коефіцієнт кореляції (взаємозв'язку) між екранним насиллям і насиллям у реальному житті. При цьому не можна стверджувати, що електронні

ЗМІ є абсолютним злом. Вони лише засіб передачі інформації, а контроль за змістом цієї інформації повинно забезпечувати суспільство.

Отже, основними інститутами соціалізації можна назвати: сім'ю, групи виробничої та дозвіллевої діяльності, «школу», електронні засоби масової інформації.

Видатний австрійський психолог, засновник психоаналізу З. Фрейд активно досліджував процес соціалізації. Зокрема, базисом його теорії психоаналізу стали положення щодо психологічних механізмів соціалізації. Він виділив такі механізми соціалізації: імітацію, ідентифікацію, відчуття сорому та вини. Ці положення стали наріжним каменем положень соціально-психологічних механізмів соціалізації. У сучасній науці виділяють такі основні соціально-психологічні механізми соціалізації:

1. *Ідентифікацію* — визначення особою своєї належності до певної соціальної групи, що полегшує процес засвоєння різноманітних інтересів, норм, відношень, форм поведінки, властивих цій групі.

2. *Імітацію* — свідоме чи несвідоме відтворення зразків поведінки людей, яке є набуттям життєвого досвіду попередніх поколінь.

3. *Навіювання* — несвідоме відтворення особою внутрішнього досвіду, думок, почуттів і психічних станів осіб із найближчого соціального оточення.

4. *Соціальну фасілітацію (полегшення)* — форми поведінки суб'єктів взаємодії, які полегшують опонентам виконання соціальної ролі в процесі цієї взаємодії.

5. *Конформність* — такий стан особи, коли вона, не погоджуючися з приписами існуючих у суспільстві нормативних систем, поводить себе відповідно до цих приписів, щоб не вступати в конфлікт із суспільством.

§ 2. Основні концепції соціалізації

Теорії навчання. Навчанням соціологи називають більш або менш постійну модифікацію поведінки, обумовлену набуттям досвіду дій у тому чи іншому середовищі. Саме в навчанні людська

істота, реагуючи на своє середовище, значною мірою видозмінює свою поведінку.

Навчання відбувається протягом усього життя — у сім'ї, серед однолітків, у школі, на роботі, а також у багатьох інших сферах життєдіяльності. Цей процес здебільшого робить поведінку людини достатньо гнучкою для досягнення певних результатів. Крім того, це означає, що набуті в процесі навчання навички, у випадку, якщо вони не відповідають вимогам соціального середовища, можуть бути замінені шляхом нового навчання.

Виділяють такі два основні напрями навчання:

- 1) шляхом вправ, тренувань, тобто поведінковим навчанням;
- 2) шляхом спостереження за поведінкою інших осіб, тобто за допомогою так званого спостережницького навчання.

Біхевіористи стверджують, що людина навчається безпосередньо через переживання окремих подій і через діяння та бачення наслідків своїх дій. У таких процесах вона встановлює зв'язок між двома або кількома подіями. Наприклад, у дитини формується асоціація між увімкненою праскою та болючим відчуттям опіку, або між непідготовленими уроками та двійкою і навпаки — добре виконаною домашньою роботою та п'ятіркою.

Процеси, в яких встановлюються такі зв'язки, в англійській мові дістали назву conditioning (ми називатимемо ці процеси тренуванням). Переважною формою такого навчання у людей є тренування — навчання, за якого поведінка змінюється через вплив на неї його наслідків. Цей вид навчання дістав назву дієвого тренування тому, що при цьому людина вдається до активного впливу на середовище, щоб отримати бажане або уникнути неприємного.

Процес, у якому одна подія збільшує ймовірність здійснення іншої події, називають підкріпленням (санкціонуванням). Взагалі, підкріплення пов'язане із задоволеністю, комфортом, винагородою або із зняттям якоїсь неприємності, незручності чи неспокою. Як свідчать дослідження, значна частина людського життя структурується підкріпленнями.

Інший, також поширений шлях набуття досвіду — спостережницьке навчання, тобто процеси, під час яких людина навчається

через взаємодію з іншими людьми в конкретному соціальному контексті.

Якщо б дитина навчалася лише шляхом особистого досвіду — через винагороду або покарання наслідків своєї поведінки — то значною є вірогідність того, що вона б не доживала до дорослого віку. Наприклад, оволодіння навичками поведінки з відкритим вогнем, електричним обладнанням на рівні емпіричного досвіду значно підвищили б і без того досить високий рівень дитячого травматизму та смертності.

Однак спостерегаючи за іншими людьми, а також спілкуючися з ними, людина навчається новим способам дій без того, щоб спочатку випробувати ці способи дії самостійно. Саме такий процес набуття досвіду дістав назву спостережницького навчання. Це навчання новим способам дій без попереднього їх випробування.

Підґрунтям спостережницького навчання є здатність людини використовувати знаки для розуміння свого середовища та для поведінки в ньому. Вербальні та ментальні (тобто словесні й розумові) знаки дозволяють нам уявляти події, аналізувати усвідомлений досвід, спілкуватися з іншими людьми, проектувати, конструювати, уявляти будь-які дії та виконувати заплановане.

Безперечно, стимули та підкріплення значно впливають на поведінку людини, однак спочатку вона уявляє собі їх розумово за допомогою знаків. Саме з їх допомогою людина має можливість зрозуміти зв'язок між двома або кількома подіями. Наприклад, сама людина здебільшого не пов'язує перші алергічні реакції свого організму з впливом певного подразника. Це допомагає зробити лікар чи інші, досвідченіші люди. Після цього людина намагається уникнути контактів зі своїм алергеном. Тобто, в цьому аспекті навчання відбулося.

Теорії розвитку особистості. Процеси, що лежать в основі тренування та спостережницького навчання, є однаковими для дитини й дорослого. Але цього не можна сказати про всі аспекти їх поведінки. Досить чіткі зміни в поведінці, що відбуваються зі зміною певних фаз життя, змушують вважати, що в різному віці вступають у дію суттєво різні процеси. Спираючись на подібні погляди, деякі вчені запропонували стадійний підхід до розвитку особистості.

Стадійна концепція припускає, що хід розвитку може бути поділено на якісно різні фази. Найпоширенішими теоріями стадійного розвитку є теорія розумового розвитку відомого швейцарського психолога Жана Піаже та теорія морального розвитку американського психолога Лоуренса Кольберга.

Згідно з теорією Жана Піаже, нормальна дитина проходить чотири стадії когнітивного розвитку, тобто розвитку мислення. Кожна з них визначається наявністю меж тих навичок, яким на цій стадії можна навчити дитину. Діти проходять ці стадії у певній послідовності, хоча й з різною швидкістю та неоднаковими результатами.

Першу стадію — від народження приблизно до двох років — називають сенсорно-моторною. На цій стадії у дитини розвивається здібність координувати свою моторну активність зі своїми сприйняттями, а також здібність протягом тривалого часу втримувати в пам'яті образи об'єктів оточуючого світу. Наприклад, немовля спочатку зазвичай кричить, коли мати йде від нього так, що воно її не бачить. Але вже приблизно через півроку немовля без страху залишається, коли навіть усі виходять із приміщення.

Другу стадію — від двох до шести або семи років — називають передопераційною. На цій стадії діти навчаються розрізняти знаки та їх значення, з'являється мовлення, вони починають малювати, малюнки репрезентують певні речі. Однак на цій стадії діти ще не можуть відтворювати таку послідовність дій, яка потрібна для розв'язання інших проблем.

Третя стадія — від 6—7 до 11—12 років — отримала назву стадії конкретних операцій. На цій стадії діти навчаються виконувати певні завдання суто розумово, «в своїй думці», або, як кажуть психологи, ментально. Вони усвідомлюють ідеї збереження маси, кількості речовини, виміру довжини, площини та об'єму.

Остання, четверта стадія — приблизно від 12 до 15 років або до дорослості — це стадія формальних операцій. На цій стадії стає можливим абстрактне мислення та створення гіпотез. Індивід навчається обдумувати кілька альтернативних рішень проблеми, робити дедуктивні висновки, думати про майбутнє, формулювати осо-

бисті цінності та ідеали. Подальший розумовий розвиток удосконалює здібності та навички, сформовані на цій стадії.

Теорія морального розвитку Кольберга. Ідеї стадійного розвитку гарвардський психолог Лоуренс Кольберг застосував для аналізу морального розвитку дитини — її здібностей розрізняти, що є добре і що погане. Вивчення моральних суджень дітей, підлітків та дорослих привело Кольберга до виділення трьох рівнів розвитку розуміння ними правил суспільства та соціальних експектацій. Перший рівень — передконвенційний, властивий більшості дітей віком до 9 років, деяким підліткам і багатьом кримінальним злочинцям. На цьому рівні моральні правила та очікування (експектації) є для особи зовнішніми й вона їх виконує, щоб запобігти покаранню або отримати винагороду.

Другий рівень — конвенційний — є типовим для більшості підлітків і дорослих. На цьому рівні правила навколишнього суспільства стають компонентами особистості. Людина підпорядковується соціальним правилам, щоб дістати схвалення інших людей, оскільки вважає своїм «обов'язком» підпорядковуватися соціальним нормам.

Третього рівня — постконвенційного — досягає, за даними Кольберга, менш ніж 5 відсотків американців. На цьому рівні людина розрізняє свої погляди та правила й очікування інших людей. І замість того, щоб сліпо сприймати правила суспільства, вона дотримується узагальнених моральних принципів, якими керується у своїй поведінці. Виходячи з таких принципів, людина оцінює конкретні закони суспільства як справедливі, обґрунтовані чи несправедливі, необґрунтовані. Ці етичні принципи можуть містити такі абстрактні поняття, як людська рівність, те, що називають «золотим правилом поведінки» («Не чинити іншому того, чого не бажаєш, щоб чинили тобі»), як повага до гідності кожної людської істоти.

Самість. Як відомо, малі діти розмовляють із ляльками, стільцями, деревами та безліччю інших речей і позначають їх знаками, надаючи їм ім'я. Але важливіше те, що на якомусь етапі вони навчаються застосовувати знаки для позначення і самих себе, називаючи

себе ім'ям, як називають їх інші люди; дитина тим самим створює в своїй свідомості особливий об'єкт своїх ставлень — *самість*.

Самість — це індивідуально усвідомлене переживання людиною своєї особистої ідентичності, що є окремою від усіх інших людей і речей. Інакше кажучи, *самість* — це усвідомлене людиною своє «я», уявлення, яке ви маєте про себе як окрему істоту, здатну думати, відчувати й діяти.

В українській мові люди визначають існування *самості*, коли вживають дієслова з часткою *ся* (*сь*): наприклад, *оберігатися* (тобто — *оберігати себе*), а також у таких висловах, як «задоволений собою», «незадоволений собою», «контролювати себе», «перевіряти себе», «ненавиджу себе» тощо. Тобто людина взаємодіє не лише з іншими людьми, вона взаємодіє також і сама з собою. Через *самість* ми здатні спостерігати нашу власну поведінку, реагувати на неї та спрямовувати її тим чи іншим чином.

Поява та поступовий розвиток *самості* є центральним процесом у всьому комплексі процесів соціалізації. *Самість* не надається біологічно, а виникає в ході соціальної взаємодії. Орієнтуючись щодо інших людей, ми складаємо про них певну думку та очікуємо, що вони говоритимуть та робитимуть. Але при цьому ми маємо скласти певну думку і про себе, визначити, як інші люди реагують на наші дії, та зрозуміти, що ми збираємося робити далі.

Значний внесок у розуміння цих процесів зробили відомі американські соціологи Чарльз Хортон Кулі та Джордж Герберт Мід.

Концепція дзеркальної самості Чарльза Хортон Кулі. На початку ХХ ст. Чарльз Хортон Кулі (1864—1929) використав метафору «дзеркало» для того, щоб описати, як у соціальному контексті виникає наша свідомість. Він дав назву «дзеркальної самості» поняттю про себе, яке формується в людини, коли вона уявляє себе з погляду інших людей, тобто дивиться на себе так, як, їй здається, вони її бачать.

Кулі поділяв процес формування дзеркальної самості на *три етапи*.

Перший етап (уявлення про власний вигляд). На цьому етапі людина уявляє собі, який вигляд вона має на людях, як її люди сприй-

мають. Насамперед ті, ставлення яких до неї особливо важливе, переважно це члени сім'ї та друзі.

Другий етап (тлумачення реакцій інших людей) — людина уявляє собі, як інші люди оцінюють її вигляд. Хтось, наприклад, може дотримуватися думки, що повних людей інші люди найчастіше сприймають як непривабливих.

Третій етап (розвиток поняття про себе). Наприклад, людина може соромитися того, що вона «товста». Дзеркальна самість є суб'єктивним утворенням, яке не обов'язково відповідає дійсності. Людина може помилятися щодо того, як її сприймають інші. Водночас залежність формування самості від взаємодії з іншими людьми не означає, що наше розуміння самих себе радикально змінюється щоразу, коли ми беремо до уваги нову особу або нову ситуацію.

Соціологи розрізняють «самість-поняття» (себе-поняття) та «самість-образ» (себе-образ).

«Самість-образ» — це ментальне (розумове) бачення індивідом самого себе, яке є порівняно тимчасовим, воно змінюється, коли індивід переходить від однієї ситуації до іншої. Саме тому «себе-образ» ще називають ситуативною самістю, або ситуативним «я».

«Самість-поняття» — це усвідомлення себе крізь час — «справжнє я», або «я сам, яким я насправді є».

Відображення «себе-образів» у пам'яті — перелік позитивних і негативних ситуативних самостей — зазвичай акумулюється в часі та робить свій внесок у побудову щодо стабільного «себе-поняття».

Концепція Джорджа Герберта Міда. Подальшу розробку концепція Чарльза Хортона Кулі дістала в працях Джорджа Герберта Міда (1863—1931), який зробив до неї досить вагомий внесок.

З погляду Міда, є два аспекти людської самості: «я» — суб'єктивний аспект та «мене» або об'єктивний аспект. Наприклад, обмірковуючи, чи поскаржитися викладачеві на надто велике та складне завдання, студент може сказати собі: «Якщо я поскаржуся, викладач вважатиме мене ледачим і безпорадним. Краще я цього не робитиму». В цьому прикладі студент уявляє собі ставлення викладача. Роблячи це, студент розумово сприймає роль викладача та дивиться на себе як на об'єкт «мене». Водночас він виступає як суб'єкт,

або «я», який вирішує, що краще не скаржитися. Використання займенників «я» та «мене» в цьому прикладі ілюструє суб'єктивний та об'єктивний виміри самості. Те, що стосується очікування інших людей щодо студента, є його «мене». Його реакція на ці експектації — це його «я».

Коли людина визначає напрямок своїх дій, вона припускає двоїстий підхід — від «я» та від «мене». І поведінка людини є результатом внутрішнього потягу та взаємодії між двома постатями самості. Звичайно, перед тим, як розпочати дію, «я» бере до уваги «мене», але іноді поведінка буває спонтанною, імпульсивною та непередбаченою. Тобто «мене» не завжди стримує імпульсивне «я».

У цілому концепція Міда щодо самості виходить із того, що «я» рухає поведінку людини, тоді як «мене» — спрямовує її. Водночас Мід стверджував, що ключовою умовою розвитку самості є здібність користуватися мовою. Проводячи внутрішню розмову, звертаючись до себе самої та відповідаючи самій собі, людина викликає в собі такі ж почуття, як і в інших людей. Вона, наприклад, часто запитує себе: «Якщо я хочу, щоб ця особа відреагувала таким-то чином, що для цього потрібно? Що спонукало б мене діяти таким чином?».

Інакше кажучи, для Міда мислення — це внутрішня розмова, в якій знаки, особливо мовні, дозволяють людині відтворювати зовнішній світ у своєму внутрішньому світі.

Згідно з Мідом, діти, зазвичай, проходять три стадії розвитку самості: стадію імітації, стадію гри (в когось) та стадію ігор (за правилами).

На першій стадії — імітації — діти віком до трьох років імітують людей з їх оточення без розуміння того, що вони роблять. Наприклад, дитина може робити вигляд, що вона мов би «читає» книжку, хоча читати ще не вміє. На цій стадії вона ще не виконує ролі, але готується сприймати стани інших людей і діяти так, як діють вони. Тому ця стадія є також підготовчою до сприйняття соціальних ролей.

На другій стадії — «гра в когось», так би мовити, акторська гра, — діти грають у «дочку-матір», «лікаря та пацієнтів», «вчителя та учнів», «поліцейських та розбійників» тощо, тобто діти на-

магаються брати на себе певні соціальні ролі. Під час такої гри вони вперше навчаються бачити навколишній світ з погляду, що не є їх власним.

Особливо часто дитина сприймає ролі людини, яка є центральною у її житті. У соціології така людина називається «значуща інша». У нормальних сім'ях «значуща інша» для дітей на цій стадії є, зазвичай, мати або батько. Наприклад, дівчинка намагається поводитися зі своєю лялькою саме так, як поводить мати з нею самою.

Третя стадія — ігри за правилами. Вона починається з раннього шкільного віку, коли діти починають брати участь у спортивних та інших іграх, що організуються за певними правилами. В колективних іграх діти мусять абстрагувати узагальнену роль, виходячи з конкретних ролей окремих учасників. Уявлення про них поширюються, щоб охопити всіх людей однією ситуацією — тобто «командою». Інакше кажучи, діти формують образ «узагальненого іншого». Вони доходять до бачення своєї поведінки з погляду досить великої групи. Це готує їх до бачення своєї поведінки з погляду тих чи інших соціальних груп і спільнот. І думати про свою поведінку таким чином — означає взаємодіяти в думці з самим собою з погляду певної спільноти людей.

«Узагальнений інший» — це той механізм, через який індивід стає суспільством у мініатюрі. До складу такої особистості входять домінуючі ставлення його до суспільства. Соціальні психологи та соціологи називають цей процес інтерналізацією. У цьому процесі зовнішній соціальний контроль стає внутрішнім самоконтролем. Без цих інтерналізованих ставлень неможлива ані самість людини, ані спільне життя людей.

З погляду концепції, що її розробив Мід, особистість є структурою тих статусів і ролей, які, коли інтерналізуються, стають самістю людини. Тобто інгредієнти, з яких формується самість, — це основні компоненти соціальної структури.

Водночас саме суспільство постійно відтворюється людьми через динамічну взаємодію між «я» і «мене» та поведінку, що є результатом цієї взаємодії. Тобто не лише суспільство формує самість людини, а й самість людей формують суспільство.

§ 3. Особливості правової соціалізації

Ми досить детально розглянули основні постулати теорії соціалізації. Тепер нам потрібно адаптувати їх до поняття правової соціалізації. Отже, ми можемо дати визначення поняття правової соціалізації.

Правова соціалізація — це процес накопичення знань про нормативну систему права, формування системи цінностей, у якій сама нормативна система права сприйматиметься як цінність (інтерналізація системи права), формування навичок поведінки, що відповідають приписам нормативної системи права.

В. М. Сирих пропонує таке визначення правової соціалізації: «Це процес інтеграції індивіда в систему правовідносин даного суспільства на основі засвоєння всієї правової культури цього суспільства». У цьому випадку виникає потреба деталізації поняття правової культури. А. Р. Ратинов виділяє такі провідні її елементи:

- право, тобто систему норм, що виражають державне веління;
- правовідносини, як систему суспільних відносин, що регулюються правом;
- правові установи, тобто систему державних органів, що забезпечують правозастосування та правореалізацію;
- правосвідомість;
- правову поведінку, тобто систему практичної діяльності по виконанню та застосуванню права.

Спочатку, розглядаючи основні феномени соціалізації, ми зазначили інтереси, які в чистому вигляді не дістали відображення у визначенні поняття правової соціалізації. Однак опосередковано інтереси референтної групи обов'язково є в усіх згаданих у визначенні елементах. Поняття «інтерес» відіграє значну роль у будь-якій соціалізації, однак у правовій соціалізації цей феномен має свою специфіку. Для того, щоб її зрозуміти, потрібно хоча б у загальних рисах пригадати основні відмінності нормативної системи права від інших нормативних систем і проаналізувати співвідношення загально-суспільних, групових та індивідуальних інтересів і рівень відтворення їх нормативною системою права.

Наведемо ознаки правової норми за навчальним посібником з основ держави і права під редакцією А. М. Колодія та А. Ю. Олійника:

«а) узагальнює типові, тобто такі, що неодноразово повторюються, життєві ситуації;

б) розрахована на невизначену кількість суспільних відносин;

в) адресована неперсоніфікованому колу суб'єктів, дозволяє окреслити межі поведінки всіх суб'єктів, які підпадають під таку ситуацію;

г) діє в часі й просторі за колом осіб безперервно;

д) чинність дії правової норми припиняється чи скасовується уповноваженими суб'єктами».

Зрозуміло, що в підручнику подано ідеальний варіант. Такі ознаки правова норма повинна мати, однак не завжди реальні норми відповідають указаному ідеалу. Зокрема, перший постулат говорить про типову форму поведінки, тоді як дуже часто такої усталеної форми відносин просто не існує. Групи, вступаючи в одні й ті самі новоутворення, а тому ще не врегульовані приписами нормативної системи права суспільні відносини, обирають такі форми, які відповідають їх інтересам. Тому одним із найскладніших завдань законодавчої гілки влади є виявлення суспільного інтересу та фіксація його у вигляді норм права. Отже, можна виділити такі співвідношення масштабу відтворення інтересів суб'єктів суспільних відносин у нормах права:

— норми відображають загальносуспільний інтерес (ідеал якого дуже важко досягти);

— норми відображають інтереси більшої частини населення;

— норми відображають інтереси правлячої групи.

В останньому випадку приписи нормативної системи права цілком закономірно сприймають як недоцільні або несправедливі. Зрозуміло, що групи належності, чий інтерес ущемлюють приписами норм права в процесі правової соціалізації, формують у своїх членів негативне ставлення до цих норм. Відповідно членам груп пропонують такі варіанти поведінки:

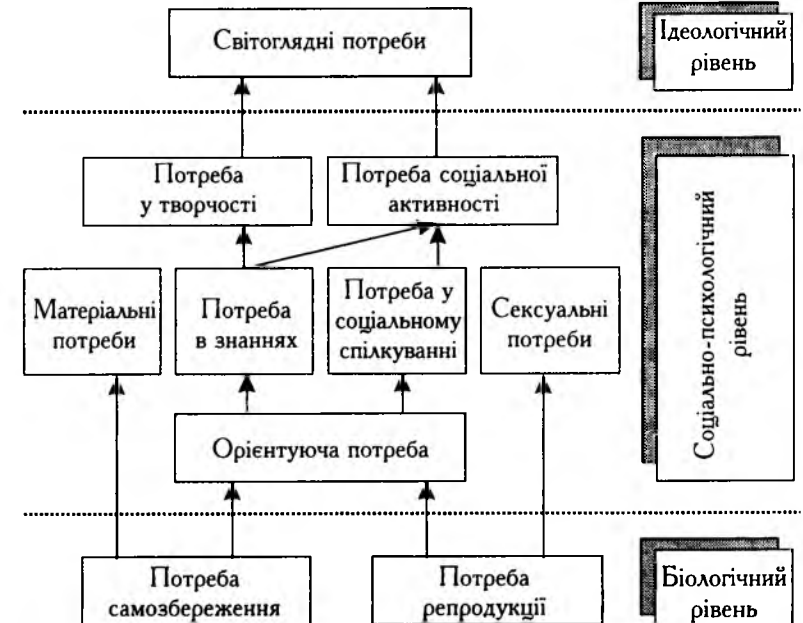
— боротьба в складі групи та її організацій за відміну або реформацію несправедливих норм;

— епатажне ігнорування приписів несправедливих норм на індивідуальному рівні;

— латентне, з метою уникнення юридичної відповідальності, ігнорування несправедливих норм на індивідуальному рівні.

На наш розсуд, суттєвим питанням є співвідношення важливості для існування групи інтересів, що ущемляються. Найпростіше визначення інтересу — це усвідомлена потреба. Відповідно, дамо визначення потреби — це такий стан індивіда, групи, суспільства в цілому, коли вони відчувають потребу в певних об'єктах, необхідних їм для існування та розвитку. Цей стан стає спонукальним джерелом діяльності особи, групи, суспільства. Самі потреби мають певну ієрархію. В. М. Кудрявцев пропонує таку класифікацію потреб особи, які досить нескладно екстраполювати на потреби групи та суспільства (див. рис.).

Реалізація потреб біологічного рівня забезпечує фізичне виживання людини. У разі, якщо ці потреби не реалізовано в обсязі,

потрібному для виживання, інші рівні потреб стають неактуальними. Ми вже говорили, що потреба спонукає суб'єкти відносин вступати в ці відносини заради реалізації потреб. Відповідно, нормативна система права регулює відносини. Отже, якщо певна форма регуляції заважає групі реалізувати мінімум потреб, необхідний для виживання, члени цієї групи постають перед дилемою: або вижити, або не дотримуватися приписів права. Зрозуміло, що здебільшого людина обирає перший варіант — вижити. Тоді вона порушує норми права, що призводить до юридичної відповідальності, оскільки норми права загальнообов'язкові для всіх людей, які перебувають на території держави, що їх встановила (це ще одна специфіка норм права). Відповідно у груп формується негативне ставлення не лише до норми, що не дозволяє соціально доцільно реалізовувати потреби, а й до всієї нормативної системи права. Тому одним із завдань соціологів права є проведення соціологічної експертизи чинного законодавства, особливо нових законодавчих актів із метою соціально доцільного взаємоузгодження реалізації потреб усіх груп суспільства.

Інша проблема — рівень усвідомлення потреб представниками груп. Наприклад, президент США Франклін Делано Рузвельт під час великої депресії 30-х років законодавчо зобов'язав усіх підприємців, які діяли на території США, відраховувати певний процент від прибутку на рахунки фонду соціального страхування. Акумуляовані таким чином кошти було спрямовано на забезпечення мінімально необхідного рівня реалізації потреб основної маси населення, що дозволило значно знизити соціальну напругу. За ці дії комерційний клас назвав Рузвельта комуністом. Сам Рузвельт пояснював свої дії таким чином, що якби він не примусив комерсантів поділитися незначною частиною своїх капіталів із населенням Америки, то відбулася б революція на зрієць Жовтневої революції в Росії, і тоді б комерсанти втратили весь свій капітал. Тобто, як це не парадоксально звучить, своїми діями Рузвельт передусім захищав інтереси комерційного класу. Негативна оцінка дій президента пов'язана з тим, що реально існуючий інтерес не дістав відображення в груповій свідомості комер-

ційного класу. Цей приклад наочно ілюструє, що існує нагальна потреба не тільки об'єктивно виявляти інтереси груп, спільнот і суспільства в цілому, не тільки взаємоузгоджувати ці інтереси, а й іноді самим групам і суспільству вказувати на інтереси, що реально існують.

Об'єктивне виявлення та прогнозування виникнення інтересів із подальшим відтворенням їх на рівні нормативної системи права — одне з основних завдань соціологів права та кримінологів.

За умови створення нормативної системи права, яка відповідає вказаним вимогам і відповідно відображає складну сукупність соціально справедливих та взаємоузгоджених інтересів, сутність правової соціалізації полягає в тому, щоб приписи норм права особа сприймала як внутрішні переконання. Отже, на соціологів права покладено такі основні завдання щодо науково-теоретичного та науково-прикладного забезпечення оптимального процесу правової соціалізації:

1. Виявлення та взаємне узгодження основних суспільних інтересів, із метою подальшої їх фіксації у вигляді нормативних приписів.
2. Інтерпретація не явно виражених у законі суспільних інтересів із метою відображення їх соціальної доцільності на рівні масової, групової та особистісної свідомості.
3. Регулярна ревізія механізмів правової соціалізації, що діють у суспільстві, з метою адаптації їх до швидкоплинних суспільних відносин.

Реалізація цих функцій соціологами права дозволить розв'язати проблему правової соціалізації особи навіть у надзвичайно складних умовах докорінної реформації соціальної системи.

Література до теми 6

1. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь. — М., 2000.
2. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. — М., 1996.
3. Карбонье Ж. Юридическая социология. — М., 1986.
4. Кернер Х. Ю. Криминология: Словарь-справочник. — М., 1998.

5. Кравченко А. И. Социология: Хрестоматия для студентов вузов. — Екатеринбург, 1998.
6. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология нрава. — М., 1995.
7. Курганов С. И., Кравченко А. И. Социология для юристов. — М., 2000.
8. Павленок П. Д. Краткий словарь по социологии. — М., 2000.
9. Піча В. М. Соціологія: Загальний курс. — К., 2000.
10. Социология: Конспект лекций в схемах. — М., 1999.
11. Тощенко Ж. Социология. — М., 1994.

Правова свідомість і правова поведінка

- § 1. Вивчення в соціології правової свідомості
- § 2. Правова поведінка:
особливості вивчення в соціології

§ 1. Вивчення в соціології правової свідомості

Право є невід'ємною частиною життя суспільства, і через те, природно, в суспільстві, соціальних групах, які його складають, у особистостей виникає реакція на право, його форми, прояви, що втілюються в правосвідомості та поведінці його членів. Право може мати різні «відображення» в свідомості, але воно не може існувати поза правосвідомістю конкретних індивідів і соціальних груп. Усі члени суспільства, кожний по-своєму, засвоюють право.

Правосвідомість — це сукупність знань, уявлень, оцінок індивідів і груп з приводу права, його застосування та форм вираження.

З соціологічного погляду правосвідомість складається під впливом ряду соціальних факторів: історичного досвіду суспільства, соціального оточення індивідів, власного соціального досвіду окремих індивідів і груп. Вона співвідноситься з соціальною структурою суспільства і набуває різного наповнення й форми залежно від соціального суб'єкта: суспільства в цілому, соціальних утворень, груп, верств, окремих індивідів.

Але перш ніж звернутися до її особливостей, уявлень, оцінок різних соціальних суб'єктів, слід зазначити, що правосвідомість має певну гносеологічну структуру. Виявлення цієї структури допоможе глибше зрозуміти особливості правосвідомості різних соціальних груп.

Правосвідомість, як і будь-яка інша форма суспільної свідомості (моральна, політична), має два рівні: теоретичний і буденний. Вони

відрізняються обсягом знань про право, його системністю, мірою розуміння правових фактів, явищ і стійкості правосвідомості.

Теоретичний рівень правосвідомості охоплює систематизоване наукове знання про сутність права, його походження, різновиди, законність і правопорядок, про юридичну відповідальність, праву державу. Теоретична правосвідомість раціоналізована, побудована на логічній аргументації, це порівняно несуперечлива система поглядів, спрямована на розуміння сутності правових явищ.

Буденна правосвідомість, навпаки, не систематизована, фрагментарна, складається з уривчастих знань, уявлень, оцінок права і його застосування. Її фрагменти можуть суперечити один одному, включати неправильні судження, надумані уявлення про правові норми та закони.

Науково-теоретичний рівень правової свідомості — результат діяльності вчених, професійних правознавців. Їх погляди виражаються в наукових поняттях, правових ідеях, теоріях, які відпрацьовано в процесі спілкування, вивчення, порівняння багатовікової і сучасної юридичної практики та теорії.

Буденна правосвідомість складається на основі повсякденного життя, спілкування людей між собою, практичного досвіду використання правових норм, емпіричних знань про діюче право, юридичну відповідальність, законність. Поняття буденної правосвідомості обов'язково включає моральну оцінку, яка може навіть превалювати через те, що правові погляди на цьому рівні іноді далекі від професійних. Звичайно, це не вказує на відсутність моральних оцінок правових явищ у професіоналів, але вони керуються насамперед буквою закону. Буденна правосвідомість може в окремих випадках наближатися до професійної. Наприклад, людина стає знавцем житлового законодавства в силу власних інтересів і особистого досвіду. Вона не має спеціальної юридичної підготовки, але через досвід набуває достатнього обсягу знань у цій галузі, навичок їх використання. Її «наукова» правосвідомість обмежується уявленнями про конкретну соціально-правову практику, інші галузі права.

Члени суспільства на рівні буденної правосвідомості можуть оперувати тими самими юридичними поняттями, що й професіонали-юристи. Але часто для рядових громадян вони не мають юри-

дичного звучання. Безперечно, будь-яка людина віднесе до галузі права такі поняття, як закон, злочин, але не кожна пов'язує з правом терміни «держава», «громадянин», «президент», «депутат». Хоча вони одночасно належать і до права, і до політичної сфери, для багатьох громадян вони мають відношення лише до політичної сфери. Мало хто із непрофесіоналів пов'язує поняття «сім'я», «свобода», «власність» із правом, хоча вони давно інтегровані в нього. Знання про «юридичне наповнення» тих чи інших понять залежить як від власної соціально-правової практики індивідів, так і від правових традицій суспільства. Зазначимо, що правові традиції суспільства впливають не лише на буденне уявлення про право, його прояви, а й на зміст правових теорій, ідей, тобто на науково-теоретичний рівень правосвідомості.

Отже, науково-теоретична й буденна сторони правосвідомості в сукупності характеризують правосвідомість конкретного суспільства, відображають кожна по-своєму особливості права, його застосування.

Засновники юридичної соціології ще на початку ХХ ст. поділили право на «право в книгах» і «право живе» (у житті). Аналогічно російський дослідник правових проблем Ю. І. Гревцов розрізняє два види правосвідомості: застиглу, матеріалізовану в тих чи інших формах (законодавстві, наукових доктринах), і живу. Застиглу правосвідомість він називає вчорашньою, підкреслюючи її оформленість у вигляді правових принципів, концепцій, ідей. Жива правосвідомість — це та, яка функціонує сьогодні, регулює стосунки індивідів, взаємодію груп, організацій, відображає конкретну соціально-правову практику.

Соціологічне вивчення правосвідомості передбачає розгляд правових знань, уявлень, відношень до права, закону різних соціальних груп. Кожна з груп у соціальній ієрархії займає певне становище, що обумовлює їх відмінності в розумінні права, свобод, оцінках чинного законодавства тощо.

До найбільш компетентних належать різного роду підприємці (великі, середні, дрібні), чиновники, які обслуговують законодавчу та виконавчу владу, господарська й політична еліта, оскільки їм практично щоденно доводиться стикатися з правовими нормами, їх за-

стосуванням на практиці. Правовими знаннями володіють внаслідок своєї професійної діяльності керівники державних підприємств і менеджери комерційних підприємств та фірм. Знання цих соціальних груп мають виражену практичну спрямованість.

Соціальна роль, поле соціальної активності групи формують її правосвідомість. В умовах сучасної України члени різних соціальних груп (великих і малих) дістали можливість досить активно включатися в соціально-правову практику. Наприклад, приватизація, поява інституту приватної власності розширили сферу дії цивільного права і, відповідно, уявлення соціальних суб'єктів про нього. Природно, що клас власників, який формується, повинен був пройти «правовий лікбез», отримати уявлення про суб'єкти цивільного права, про право власності та його захист тощо.

Ті, хто пов'язаний із засадами ринкової економіки, утворили особливу соціальну групу зі своєю правосвідомістю, якій властиві елементи науково-теоретичного правового знання, отриманого з цивільного, адміністративного та інших галузей права. Соціально-правова практика бізнес-класу, менеджерів, працівників торгівлі та сервісу, ряду інших верств цієї групи спонукала частину з них дістати професійну підготовку. Причому в цьому випадку не розглядають, як і з якою метою вони використовують отримані знання, констатують лише факт появи верстви, орієнтованої на знання правових норм у своїй діяльності.

Правовий «лікбез» з конституційного права проходять і професійні політики, ті, хто бере участь у виборах до органів державної влади різного рівня, члени їх виборчих команд. Як суб'єкти політичних відносин вони виконують свої функції в межах певної правової бази. Знання в тій чи іншій галузі права обумовлюються видом діяльності соціальної групи або окремого індивіда. Через те правові знання можуть бути різними за обсягом і систематизованістю, поєднанням з очевидно не юридичними знаннями, тобто бути двозначними за змістом.

Правова соціалізація через набуття більшого чи меншого обсягу правових знань, їх застосування на практиці охопила неоднаковою мірою різні верстви українського суспільства — пенсіонерів,

військовослужбовців, найманих працівників, керівників підприємств, тих, хто здає в оренду приміщення, платників податків тощо. Точніше було б сказати, що змінився не лише обсяг правових знань різних верств суспільства, змістовна сторона цих знань, але й мотиви отримання знань про право.

Соціологічне вивчення правосвідомості передбачає не лише констатацію елементів правових знань, поглядів, ідей, уявлень, думок. Залежно від того, які ідеї преважують, можна говорити про спрямованість стану правосвідомості. Прослідкувавши динаміку, можна зробити висновок про її тип.

До недавнього часу в правосвідомості більшості українців право асоціювалося із законом, з його імперативною формою. Люди знали про наявність у законі наказу діяти тим чи іншим чином під загрозою санкції, заборон, порушення яких має негативні наслідки. У свідомості рядового обивателя або чиновника закони ототожнювалися з формулою: «Не роби так, інакше...». Знання та уявлення про імперативну форму закону були домінантою стану правосвідомості в дореформений період. Більше того, поняття закону на рівні буденної свідомості часто ототожнювалося з поняттям кримінального закону. Значно меншою мірою закон сприймався в іншій іпостасі, як такий, що дає права, правомочності, гарантії. І це попри те, що саме в цій якості закон охоплював досить значну кількість взаємодій у суспільстві. Можна ще додати, що в правосвідомості домінували уявлення про закон як про «правила, які не потрібно порушувати».

Нині відбувається повільна зміна уявлень про право серед різних категорій населення. Розуміння закону як імперативу доповнюється усвідомленням того, що право і закон — це регулятор значної кількості відносин у суспільстві: між верствами, групами, організаціями, конкретними індивідами в різних сферах життєдіяльності. Як результат — починає формуватися інша модель правосвідомості та правової поведінки.

Правові знання, інформованість про норми різних галузей права, про діяльність органів юстиції складають лише одну грань правосвідомості, на основі якої не можна дати повної характеристики

правосвідомості будь-якої соціальної верстви, групи, окремого індивіда. Крім вказаних знань, правосвідомість включає ставлення до різних правових явищ: до права в цілому, його принципів, ідей, вимог конкретних норм права, діяльності законодавчих і правоохоронних органів, законності і т. ін. По тому, як ставляться громадяни до права (як до чогось потрібного чи чужого, реального чи уявного), можна скласти враження про соціальний престиж права в суспільстві. Певне ставлення до права й закону входить в мотивацію правової поведінки людей. Важливо не лише читати і знати, а й поважати кримінальний кодекс, і не лише кримінальний. І не тільки виражати повагу до закону, а й орієнтуватися на правові норми. Оцінка правових явищ, думка про них характеризують якісний стан правосвідомості окремого індивіда, групи чи суспільства. Домінанта позитивних чи негативних оцінок права й закону детермінує тип правосвідомості.

Оскільки немає вірогідних даних досліджень правосвідомості сучасних українців, то важко виокремити домінуюче в суспільстві ставлення до права, але можна вказати на його характерні особливості.

Одна з них пов'язана з історичною спадщиною, з тим, що право і в Росії, і в СРСР не належало до найважливіших соціальних цінностей. Право не ввійшло в соціокультурну сферу населення, як це відбулося в ряді європейських країн. У царській Росії право «перебувало в найбільшому загоні» з усіх культурних цінностей навіть у інтелігенції, про що писав Б. О. Кістяківський у збірнику «Віхи». Він підкреслював байдужість російської інтелігенції до правових питань (до прав особистості, об'єктивного правопорядку, до цивільного суду) і зазначав, що правові теми лишалися предметом інтересу лише вузького кола спеціалістів. Причому і вони, як не дивно, хибували певною обмеженістю. Наприклад, видатний юрист К. Д. Кавелін був байдужим до гарантій особистих прав, не розумів правового значення конституційної держави.

Демократичні письменники ХІХ ст. вбачали причину нужденного стану правосвідомості російського суспільства в правовій незахищеності, нерівності перед судом, народній ненависті й зне-

вазі до нього. Люди, які належали до різних верств, однаково обходили або порушували закон. За словами О. І. Герцена, аналогічно чинив уряд. Правосвідомість російського суспільства була на надзвичайно низькому рівні.

Незважаючи на реформи 1861—1864 рр., влада права була мало знайома Росії. В суспільстві не було звички звертатися до права, закону, проте існував «пошук правди», який формував протекційну свідомість.

Радянське суспільство продовжувало відтворювати зневажливе ставлення до права. В умовах командно-адміністративної системи, де держава виступала роботодавцем, «батьком-благодійником», збереглася низька оцінка права, правової захищеності. Свідомість найрізноманітніших верств суспільства, як і раніше, мала «прохальний» характер. Невідчужувані особисті права і свободи залишилися абстракцією, мало хто усвідомлював їх як систему повноважень для дій з метою самовизначення. Правовий нігілізм зміцнювався репресіями, пануванням «презупції винуватості», яка йшла від А. Вишинського, «за дзвінковим правом», тобто всім тим, що не дозволяло зробити закон загальною для всіх точкою відліку в поведінці. Правосвідомість була нерозвинутою.

Не можна поки що сказати, що відбулися кардинальні зрушення в правосвідомості громадян і зі здобуттям Україною незалежності. Зміна орієнтації від свавілля на панування права і закону, яку було проголошено «згори», не змогла швидко (автоматично) змінити сформоване в суспільстві ставлення до права.

«Валовий» підхід до законотворчості, прийняття законів без грамотно й переконливо виписаних механізмів їх реалізації або взагалі непередуманих, невиконання законів, криза законності на всіх рівнях, розбіжності законів і актів, які їх конкретизують, розвал виробництва й зникнення справді економічного стимулювання виробника, сумнівність правомочності найманої робочої сили, порушення інших законних прав громадян не сприяють подоланню негативного ставлення до права й закону. Суспільство вимагає формування нормального уявлення про право, законність, правову справедливість. Утвердження високого соціального статусу закону

і права можливе тільки через створення умов для реального верховенства закону як регулятора соціального життя та через перетворення права і закону в реальну колективну та індивідуальну цінність, у обов'язковий орієнтир поведінки для всіх — від президента до рядового громадянина.

Часто громадяни, навіть коли вони знають про наявність правових регуляторів, ставляться до них як до чогось далекого, такого, що не стосується повсякденного життя.

Особливість сучасної правосвідомості українського суспільства полягає в парадоксі між правовим нігілізмом, відторгненням від права як регулятора відносин, несприйняттям права й престижністю юридичних професій, про що свідчать високі конкурси в юридичних вузах. Право ще не стало однією з першорядних цінностей, потрібних для повсякденного життя, вплетених в тканину правосвідомості та поведінки груп, окремих особистостей, але воно набуло значення важливого чинника соціальної мобільності. Юридичну освіту, залученість до юридичної системи розглядають як досить високі статусні характеристики. Юридичні професії (хоча й різною мірою) в громадській думці пов'язуються з солідними доходами, з певними обсягами владних повноважень, які дозволяють впливати на поведінку людей, з особливого роду знаннями, що виділяють їх носіїв серед інших соціальних верств населення.

Зростання за останні роки престижу юридичних спеціальностей можна разом з тим оцінити як зрушення суспільства до права, незважаючи на те, що соціальне, культурне середовище не мають звичок і традицій, які захочували б звертання до нього. Перехідний період у розвитку суспільства обумовив потребу правового регулювання всієї системи суспільних відносин, яку можна задовольнити за наявності спеціальних груп людей, які володіють ґрунтовними професійними юридичними знаннями.

Сьогодні в Україні відбуваються одночасно два процеси: складається нова соціальна структура й формується правова свідомість соціальних груп як «старих», отриманих у спадщину від радянського суспільства (робітники, селяни), так і нових, які з'явилися в результаті економічних і політичних змін. Звідси виникають складнощі вивчення ще не сформованої правової свідомості.

На даному етапі розвитку країни можна виділити такі компоненти моделей правової свідомості, які мають різну змістовну спрямованість у різних соціальних груп та індивідів:

- знання про право як регулятор суспільних відносин;
- уявлення про власні права і свободи, відповідальність, а також види діяльності, які регулюються правом;
- ставлення до правових явищ (до права в цілому, до вимог конкретних норм права, до органів юстиції та їх діяльності);
- оцінка свого правового становища, чинного законодавства й можливості правової активності.

§ 2. Правова поведінка: особливості вивчення в соціології

Правова свідомість тісно пов'язана з правовою поведінкою. Вона впливає на вчинки особистості, спрямовує її дії в правове або неправове русло. За поведінкою людей можна робити висновок про рівень засвоєння і сприйняття права як регулятора відносин. У поведінці виявляється як слідування нормам об'єктивного права, так і використання особистістю як суб'єктом права юридичних можливостей, що їй належать.

Разом з тим, між правосвідомістю і правовою поведінкою немає жорсткої відповідності. Реальні дії та вчинки людей демонструють різні варіанти поведінки щодо вимог норм права: можна знати правові норми, наслідки своїх вчинків, але діяти всупереч цьому знанню; можна мати туманні, буденні уявлення про право, закон і діяти за «правовим інстинктом» або правовим почуттям, яке сформувалося вихованням; можна свідомо дотримуватися норм і законів, зі знанням справи використовувати свої права і свободи.

Дії людини в сфері, що регулюється правом, ділять на правомірні та неправомірні (протиправні).

Правомірну поведінку поділяють на:

- об'єктивно правомірну — особистість дотримується правової норми при досягненні власних цілей, в силу внутрішнього переконання;

— ситуаційно-правомірну — поведінка особистості відповідає прийнятним нормам у конкретній життєвій ситуації, однак внутрішніх переконань немає;

— законослухняну — інтереси та цілі особистості не цілком збігаються, розходяться з правовими нормами, однак людина їм підкоряється.

Неправомірна поведінка може бути:

— внутрішньо обумовленою — особистість здійснює правопорушення, усвідомлюючи, що порушує інтереси суспільства чи право третіх осіб, не виконує своїх обов'язків, які випливають із відповідних правових норм;

— ситуативно-випадковою — правопорушення зумовлено незнанням правової норми або збігом несприятливих обставин.

Правомірна й неправомірна поведінка є видами правової поведінки. Їх об'єднуючою основою є підпорядкованість соціальному контролю в його специфічних, юридичних формах. Єдиного визначення поняття правової поведінки не існує. На думку В. М. Кудрявцева і В. П. Казимірчука, права поведінка — це соціально значима поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, підконтрольна їх свідомості й волі, передбачена нормами права, і така, що має юридичні наслідки.

Основними ознаками будь-якої правової поведінки (правомірної чи неправомірної) є зв'язок із нормами права: приписуючими, дозволяючими або забороняючими. Поведінка, яка не підпадає під правове регулювання, не може бути правовою. Правомірну поведінку передбачають дозволяючі норми, неправомірну (протиправну) — забороняючі. Обидва види правової поведінки характеризують певні якісний стан правосвідомості. Різноманіття видів правової поведінки характеризує певний якісний стан правосвідомості, воно обумовлено як різною мотивацією поведінки в сфері права, так і різною спрямованістю правової активності окремої особистості та груп.

Особистість керується в своїй поведінці інтересами, ціннісними орієнтаціями, настановами, які утворюють її мотиваційний механізм у будь-якій сфері соціального буття, в тому числі й правовій. В основі правової поведінки особистості також перебувають певні по-

треби, інтереси, цілі, які обумовлюють мотиви цієї поведінки. Мотиваційний механізм становить собою внутрішню сторону якогось певного варіанту правової поведінки. Крім внутрішнього боку, будь-яка поведінка має зовнішній бік, який проявляється у відповідності чи невідповідності поведінки людини вимогам правових норм. Але вона завжди має певні внутрішні засади.

Схожі за зовнішніми характеристиками правові дії, вчинки людей можуть бути продиктовані різними інтересами, цілями, мотивами. Потреби та інтереси є глибинним, внутрішнім стимулом поведінки. Правові дії здійснюються в чітких інтересах: власних, третіх осіб, суспільних чи групових. Їх різноманітне поєднання, прагнення до певної мети зумовлюють мотиви правової поведінки, серед яких дослідники виділяють:

- внутрішні переконання в правильності та справедливості вимог правових норм;
- наявність власної потреби в дотриманні закону;
- усвідомлення суспільної потреби дотримання закону;
- свідоме підкорення вимогам закону;
- усвідомлення власних прав і обов'язків дотримання соціальних, в тому числі правових вимог;
- усвідомлення групових інтересів, які не суперечать закону;
- сором за провину (в тому числі правопорушення);
- страх перед юридичною відповідальністю;
- моральні традиції, звичаї;
- пасивне виконання певних правил за звичкою;
- внутрішні, вузькокорисливі особистісні інтереси, які не суперечать соціальним;
- негативні мотиви (помста, ревність), які реалізуються правомірними засобами.

Як бачимо, правові мотиви поведінки досить різноманітні.

Вищим типом правомірної поведінки вважають дії та вчинки, які здійснюються з внутрішньою переконаністю у відповідності цих вчинків праву і закону, і за власною внутрішньою потребою — «жити за правом». Правова норма мусить стати невід'ємною частиною внутрішнього механізму поведінки особистості. Перетворення

правової норми в звичку робить право керівництвом до дії. Дослідження норвезьких вчених показали, що норми права, як такі, безпосередньо на поведінку людини не впливають. Люди значною мірою орієнтують свою поведінку на певні стереотипи, на групову думку. Дослідивши поведінку людей до і після видання норми права, вчені з'ясували, що ефект норми розкривається, якщо вона пройде 4 стадії розвитку:

1 — актуалізація в нормативному варіанті прихованих життєвих цілей індивіда;

2 — усвідомлення того, що нова норма є придатнішою для досягнення цілей;

3 — фіксація нормативного зразка в певних стереотипах;

4 — дискредитація попередньої норми поведінки.

Це означає, що норма з самого початку мусить об'єктивно виражати певні життєво важливі інтереси індивіда. Лише в такому разі виконання її стане звичкою; відбудеться перетворення зразка на повсякденну норму, виробиться звичка ставитися до правової норми як керівництва до дії. В результаті норма поведінки, відповідно до нової норми, замінить попередню і можна буде стверджувати, що правова норма змінила поведінку індивіда: він став визнавати ті соціальні цінності, які закріплює та охороняє правова норма.

Внутрішній бік правомірної поведінки мусить підкріплюватися зовнішніми факторами: змістом і формою вираження правових приписів, здатністю правозастосовчих органів гарантувати реалізацію останніх наявністю санкцій.

Правомірна поведінка передбачає не лише орієнтацію на норми права, а й уміння обирати способи задоволення своїх потреб та інтересів в межах закону, використовувати і захищати свої права, висловлювати свої правові претензії: бажання і вміння індивіда «вписати себе» в суспільно-правове життя.

Як зазначалося, в нас немає історичної традиції вважати право найважливішим регулятором суспільних відносин. Право сприймали переважно в репресивному варіанті. Його диспозитивна форма, що регулює більшість повсякденних відносин, була мало знайома

широким верствам населення, мало хто звертався до суду для захисту своїх прав. Суд у буденній свідомості пов'язували з кримінальними справами та розлученнями. Члени суспільства здебільшого не мали соціального досвіду правового захисту, погано знали свої права і свободи.

У мотивації правомірної поведінки членів тоталітарного суспільства переважала звичка пасивного виконання певних правових норм, яка доповнювалася страхом юридичної відповідальності. Розвинута внутрішня потреба в правовому регулюванні соціальних відносин не була потрібна ані тоталітарному суспільству, ані самому індивідові — «гвинтику». Сьогодні українці, що належать до різних соціальних груп і верств населення, починають вчитися жити й діяти «не за правдою, а за правом». Життя свідчить, що це навчання й надалі буде нелегким. У ситуації кризи законності, порушення прав громадян, низької правової культури посадових осіб і громадян складно формувати уміння і навички користування нормами права, але «дорогу подолає той, хто йде». Деякі кроки в напрямі зміцнення соціального статусу закону і права вже роблять. У суспільстві формуються навички ситуативної правомірної і законслухняної поведінки, пов'язаної із застосуванням норм податкового, цивільного, адміністративного права. Суспільно-правова практика включених у ринкові відносини різного рівня власників, управлінців, політиків спонукає їх не лише знати правові норми, а й уміти їх застосовувати. Можливо, мотивація їх правомірної поведінки не містить у собі усвідомлення суспільної потреби дотримання закону. Вона може бути обумовлена вузькокорисливими інтересами, страхом перед юридичною відповідальністю, але в них уже є усвідомлення власних прав і вміння їх захистити.

За переходу від суспільства, де право розглядали як тимчасове явище, до правового, неможливо розраховувати на миттєву перебудову свідомості та поведінки людей.

Нові зразки правомірної поведінки демонструють, наприклад, споживачі. З допомогою різних організацій захисту прав споживачів вони засвоюють, що закон — це не лише кримінальний кодекс, і звертаються в суд для захисту своїх прав. Деякі споживачі

буквально «тероризують» магазини, часто відмовляючися від купленої ними речі: приносять її і вимагають повернення грошей. У поведінці споживачів ми спостерігаємо усвідомлення закону як сили, яка захищає, дає права і можливості для дії. В свідомості людей права і закони вже пов'язані з різними сферами відносин, а не лише з трудовими та сімейними.

Отже, правова свідомість і правова поведінка дозволяють зрозуміти місце і роль права в системі суспільних відносин громадян, реакцію членів суспільства на право. Правова свідомість і правова поведінка тісно пов'язані між собою, залежать від ряду соціальних факторів, власної соціально-правової практики окремих індивідів і груп, від історичного досвіду конкретного суспільства.

Література до теми 7

1. *Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С.* Социологический словарь. — М., 2000.
2. *Бова А. А.* Правосвідомість і громадська думка про право і концептуальні засади // Уряду України... — К., 2001. — Т. 22. — С. 623—631.
3. *Бойниязов Р. С.* Философия правосознания: постановка проблемы // Изв. вузов. Правоведение. — 2001. — № 5. — С. 12—23.
4. *Васильев В. П.* Юридическая психология. — СПб., 1998.
5. *Гревцов Ю. И.* Очерки теории и социологии права. — СПб., 1996.
6. *Заєць А.* Світоглядні основи праворозуміння // Вісник Академії правових наук. — Харків, 1997. — № 2. — С. 3—12.
7. *Карбонье Ж.* Юридическая социология. — М., 1986.
8. *Кернер Х. Ю.* Криминология: Словарь-справочник. — М., 1998.
9. *Клочкова А. В., Пристанская О. В.* Информационные предпосылки криминализации общественного сознания // Вестн. Моск. ун-та. — Сер. 11, Право. — 1999. — № 2. — С. 17—43.
10. *Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П.* Современная социология права. — М., 1995.
11. *Оксамытний В. В.* Правомерное поведение личности. — К., 1990.
12. *Осика І.* Правовий нігілізм та правова культура // Право України. — 2001. — № 7. — С. 98—101.

13. *Основы социологии: Учеб. пособие.* — М., 2000.
14. *Павленок П. Д.* Краткий словарь по социологии. — М., 2000.
15. *Піча В. М.* Соціологія: Загальний курс. — К., 2000.
16. *Пристанская О. В., Юцкова Е. Н.* Методика криминологического изучения правосознания и общественного мнения о преступности. — М., 1990.
17. *Социология: наука об обществе: Учеб. пособие.* — Харьков, 1996.
18. *Тощенко Ж.* Социология. — М., 1994.
19. *Тригубенко Г.* Боротьба зі злочинністю як засіб подолання правового нігілізму // Право України. — 2002. — № 3. — С. 127—129.
20. *Тригубенко Г.* Термін «нігілізм»: історія та сучасність // Право України. — 2000. — № 9. — С. 129—132.
21. *Юридическая социология: Учебник для вузов.* — М., 2000.

Соціологія девіантної поведінки

- § 1. Девіація. Суть поняття
- § 2. Норма і відхилення від неї
- § 3. Типологія відхилень
- § 4. Теорії девіантної поведінки
- § 5. Профілактика девіантної поведінки
як рання профілактика злочинності

§ 1. Девіація. Суть поняття

Теорія девіантної поведінки зароджувалася та розвивалася як відповідь суспільствознавців на актуальну проблему — відхилення від встановлених суспільством норм поведінки. Не можна сказати, що ця проблема постала перед людством лише наприкінці ХІХ ст., коли Е. Дюркгейм створив теорію аномії, у межах якої і почала розвиватися теорія девіантної поведінки. Проте саме у ХІХ ст. історично склалася сукупність умов, що стала детермінантою виникнення такої теорії.

Термін девіація має латинське походження (*deviatio* — відхилення). Якщо бути точним, це поняття має охоплювати будь-яку поведінку, що відхиляється від загальноприйнятих соціальних норм. Один із провідних спеціалістів у галузі дослідження девіантної поведінки Я. І. Гілінський дає таке визначення цієї поведінки: «Вона становить собою соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим або таким, що фактично склалися в даному суспільстві, нормам (стандартам, шаблонам)». Але на практиці деякі норми не вважають дуже важливими. Невідповідність поведінки таким нормам можуть сприймати досить толерантно або навіть деякі ігнорувати.

Незначні відхилення (*deviation*) від норми або відхилення від норм, про які ніхто особливо не турбується, мають — якщо взагалі мають — дуже незначні соціальні наслідки, й тому не становлять особливого інтересу для кримінологів, соціологів девіантної поведінки та соціологів права. Соціологія відхилення (*deviance*) займається переважно тими порушеннями, які значна кількість людей сприймає як шкідливі для основної маси населення. До головних ознак девіації в цьому контексті належать:

- об'єктивна важливість суспільних відносин, що їх захищає норма, яку порушують;
- рівень суперечності нормі, яку порушено, інакше кажучи, яку шкоду завдано суспільним відносинам, що їх захищає порушена норма;
- рівень усвідомлення основною масою населення перших двох факторів.

З цього погляду, **девіантна поведінка** — це поведінка, що порушує істотні соціальні норми, які захищають життєво важливі для суспільства відносини, а відтак завдає істотної шкоди і тому засуджується значною кількістю людей.

Зрозуміло, що вивчення девіантної поведінки за умов, коли вона не має масового характеру, абсурд. Тому ми можемо стверджувати, що спеціалістів у галузі кримінології, соціології права та соціології девіантної поведінки цікавить девіація як масове явище. У цій якості девіантна поведінка має такі характерні риси:

- однакова спрямованість девіацій (відхилень), що зустрічаються в однакових або схожих соціальних групах, верствах населення за більш-менш однакових умов;
- близькість або схожість причин, в силу яких девіації виникають;
- певна повторюваність та стійкість девіантних проявів.

§ 2. Норма і відхилення від неї

Зрозуміло, якщо є відхилення, то мусить бути й еталон, щодо якого це відхилення відбувається. Зауважимо, що термін «девіація» поширений не лише в науках гуманітарного, а й у науках природознавчого циклу. Тому, говорячи про девіацію в соціальному

(кримінологічному) розумінні, ми повинні обумовити, що девіація (відхилення) відбувається щодо норм поведінки. Зрозуміло, що кримінологів переважно цікавить відхилення щодо нормативної системи права і насамперед галузі кримінального права. Але нормативна система права не єдина система норм, що існує і діє в суспільстві. Охарактеризуємо найвпливовіші та найпоширеніші в суспільстві нормативні системи.

Певною мірою відповідь, які саме з нормативних систем є найпоширенішими, дає порівняльне право. Ця дисципліна, вивчаючи культуру різних регіонів Землі, виділила п'ять правових систем. Основною ознакою для такої класифікації було обрано нормативні системи, що традиційно превалюють у врегулюванні суспільних відносин.

Виділяють п'ять правових систем:

- 1) англо-саксонську (прецедентне право);
- 2) романо-германську (кодифікація);
- 3) мусульманську («закони Шаріату»);
- 4) далекосхідну (мораль, конфуціанство);
- 5) африканську (традиції).

Нормативній системі права властиве текстуальне закріплення, чіткий опис поведінки та можливих санкцій за ухилення від неї, прийняття норм лише вповноваженими інститутами держави та наявність державних інститутів, які несуть відповідальність за їх реалізацію. Більшість авторів вважають, що право є зовнішньою, щодо індивіда, системою правил. Вимоги нормативної системи права так чи інакше пов'язано з зовнішнім авторитетом, насамперед авторитетом держави. Коли ж індивід сприймає нормативну систему права та дотримується її на рівні власних переконань (а не під загрозою санкції), тоді ми вже маємо справу більшою мірою з моральними переконаннями. Очевидно, кінцевою метою правової соціалізації є саме такий рівень сприйняття закону, коли індивід сприймає його як систему внутрішніх переконань.

Якщо говорити про нормативну систему моралі, то вона щодо індивіда виступає як система внутрішніх переконань. Цій системі властива відсутність чіткої диспозиції. Кожний вчинок порівнюється не з описаним еталоном поведінки, а зі сформованою насамперед

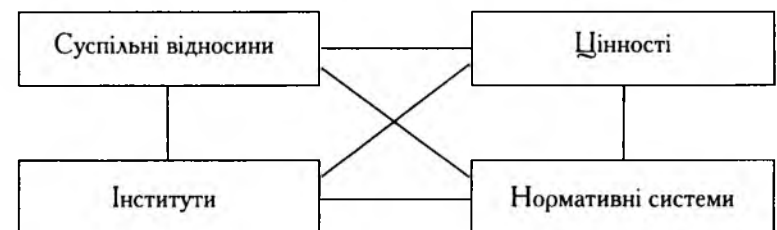
на адаптивному етапі соціалізації системою цінностей. Тому механізм реалізації нормативної системи моралі спрацьовує на більш складному психологічному рівні.

Нормативна система звичаїв і традицій — історично найдавніша система норм. Вона стала логічним розвитком системи «табу» (заборон) і бере свої витoki ще з додержавного періоду розвитку людства. Із зародженням перших держав саме традиції та звичаї стали підґрунтям для формування нормативних систем права. Ж. Жубер підкреслює: «Найкращі закони народжуються із звичаїв». У процесі становлення соціуму емпірично відбиралися форми поведінки, які забезпечували оптимальні умови виживання. Найістотніші норми цієї системи набували форм обряду.

Тому до найвпливовіших у сучасному світі можна, очевидно, віднести й релігійну нормативну систему. Система релігійних норм за змістом включає в себе норми права, моралі, традицій, а також організаційні норми, і тому в багатьох випадках здатна виконувати регулятивні функції методами, властивими кожній із зазначених нормативних систем.

Зауважимо, що нормативні системи не просто співіснують поруч, урегульовуючи кожна свої види відносин. Здебільшого, всі засновані в конкретному періоді історичного розвитку суспільні відносини регулюють одразу кілька нормативних систем. Механізм взаємодії різноманітних нормативних систем, на нашу думку, доцільно розглянути на підставі поданої нижче моделі, що її запропонував В. М. Кудрявцев.

Дія цього механізму така: на кожному історичному етапі розвитку суспільства формується відповідна певному рівню суспільних відносин система цінностей. Для захисту цих цінностей ство-

рюють нормативні системи. З метою нормального їх функціонування суспільство формує інститути, що його забезпечують. Рівень забезпечення соціальних інститутів залежить від рівня суспільних відносин. Як бачимо, коло замкнулось. Незважно переконатися в тому, що існують і перехресні прямі та зворотні зв'язки. Наприклад, норми піднімають на вищий щабель формалізації суспільні відносини, що вже склалися, і на рівні громадської думки відобразилися як доцільні й потрібні в цьому суспільстві. Відповідно, розвиток суспільних відносин веде до виникнення нових їх видів, а отже — і до потреби їх регулювання нормативними системами, у зв'язку з чим:

1. Нормативне регулювання відносин — неодмінна ознака будь-якого суспільства.
2. У суспільстві діє велика кількість нормативних систем.
3. Нормативні системи, врегульовуючи усталені, найпоширеніші, соціально позитивні відносини, опосередковано захищають систему цінностей, яка склалася внаслідок певного рівня відносин.
4. Система цінностей — найстабільніший та стабілізуючий елемент суспільства.
5. Система цінностей особи є еталонним сигналом у процесі мотивації поведінки людини.
6. Захищаючи одну систему цінностей, різноманітні нормативні системи діють сукупно, при цьому забезпечуючи:
 - а) перекриття інформації, що передбачає відсутність «білих плям» в інформації про бажані взірці поведінки в стандартних ситуаціях;
 - б) високий коефіцієнт корисної дії за рахунок ширшого кола форм реалізації, властивих різноманітним нормативним системам.

§ 3. Типологія відхилень

Існує значна кількість системоутворюючих ознак, за якими може проводитися типологія девіантної поведінки. Одразу обумовимо, що не будь-яка девіація є негативним явищем. Річ у тім, що певна частина девіацій покликана відтворювати інноваційну функцію, тоб-

то вести до змін суспільних відносин, що забезпечують поступальний розвиток суспільства. Нижче розглянемо лише соціально негативні типи девіацій, зупинимось на типології, заснованій на виявленні нормативних систем, щодо яких відбувається девіація.

Зауважимо, що на сьогоднішній день існують терміни, які набувають все більшого поширення — «девіантна поведінка» та «делінквентна поведінка». З'ясуємо їх поняття.

Використання цих термінів досить незручне, оскільки дуже часто обумовлює неоднозначність трактування певних ситуацій. Наприклад, якщо суд визнає особу злочинцем, то це автоматично означає, що така особа є делінквентом, тобто порушником нормативної системи права (однією з галузей якої є нормативна система кримінального права) і, відповідно, девіантом, тобто порушником будь-якої нормативної системи. Але якщо ми вважаємо особу девіантом, це ще не означає, що вона є делінквентом, а, тим більше, злочинцем. Таку ситуацію обумовлено перетином змісту цих категорій. На сьогоднішній день співвідношення цих понять таке: найширшим є поняття «девіантна поведінка», яка означає відхилення від будь-якої нормативної системи. Складовою частиною девіантної поведінки є делінквентна поведінка, яка є відхиленням щодо нормативної системи права в цілому. Відповідно, складовим елементом поняття «делінквентна поведінка» є поняття «злочинна поведінка», тобто поведінка, що відхиляється щодо нормативної системи кримінального права.

На наш погляд, доречно дещо змінити межі термінів «девіант» та «делінквент» у кримінологічному значенні. Зокрема, ми вважаємо, що з поняття терміна «девіант» слід вилючити відхилення щодо нормативної системи права, тобто делінквентні відхилення; відпо-

відно — з поняття «делінквент» вилучити відхилення щодо кримінального права. Тоді поняття цих термінів не будуть перетинатися, що обумовить їх чітке розмежування. Надалі ми використовуватимемо ці терміни саме в такому розумінні. До того ж запропонована зміна меж понять цих термінів полегшує розв'язання проблеми типологій девіації, враховує наявність позитивних девіацій, про які йшлося вище. Такий підхід також дає змогу говорити про краще категорійне забезпечення розгляду проблеми формування особи, схильної до вчинення злочину. Генезу становлення особи цього типу можна описати ланцюжком «девіант» — «делінквент» — «злочинець». Тепер є можливість говорити про закономірності взаємозв'язків між цими типами поведінки. Практично цей процес виглядає так: якщо особа, яка вчиняє девіантні дії, не дістає оцінки цим діям із боку суспільства, а відтак і не підпадає під вплив санкцій, згодом доходить висновку, що такі дії нормальні. Більше того, відбувається коригування системи цінностей з автоматичним вилученням тих, які захищали порушені норми. На цьому етапі девіант відкидає цінності нижчого порядку, адже в нього вже формуються сумніви щодо справедливості системи цінностей суспільства в цілому. Надалі він починає вчиняти делікти, поступово перетворюючися в делінквента. Якщо суспільство знову не реагує на такі його дії, або реагує неадекватно, він знову переглядає власну систему цінностей з вилученням вагоміших цінностей суспільства, ніж це було у випадку з девіантом. Він, по суті, доходить хибного висновку, що жодна цінність, декларована суспільством, і відповідна норма, що її захищає, недоцільні й несправедливі, якщо вони суперечать його власним інтересам. Така переконаність і стає вирішальним кроком на шляху формування особи, схильної до вчинення злочину. Справа лише в ситуації, за якої така особа зможе реалізувати свою злочинну сутність. Відомо, що переважна більшість неповнолітніх правопорушників стає ними не раптово. За деякими кримінологічними дослідженнями, лише п'яту частину неповнолітніх правопорушників можна назвати випадковими злочинцями. Інші ж допускалися різних аморальних вчинків задовго до притягнення їх до кримінальної відповідальності. Кожному восьмому з десяти вчинених неповнолітніми злочинів передуює процес деморалізації особи.

§ 4. Теорії девіантної поведінки

Видатний американський популяризатор соціологічної науки Дж. Смелзер для зручності сприйняття основних концепцій теорії девіантної поведінки звів їх у наведену нижче таблицю.

Теорія	Автор	Основна ідея
1	2	3
(Біологічна) Фізичні риси, пов'язані із злочинним спрямуванням особи	Ломброзо	Фізичні особливості є причиною девіації
(Біологічна) Певна конституція тіла зустрічається у девіантів	Шелдон	Фізичні особливості є причиною девіації
(Психологічна) Психоаналітична теорія	Фрейд	Внутрішні конфлікти, властиві особі, які викликають девіацію
(Соціологічне) Аномія	Дюркгейм	Девіація відбувається внаслідок порушення функціонування або відсутності соціальних норм
(Соціологічна) Соціальна дезорганізація	Шоу та Маккей	Девіації виникають тоді, коли культурні цінності, норми та соціальні зв'язки послаблюються, руйнуються або вступають у протиріччя
(Соціологічна) Аномія	Мертон	Девіантні прояви зростають за наявності розриву між схваленими певною культурою цілями та соціально схваленими способами їх досягнення

1	2	3
(Соціологічна) Культурологічні теорії	Селлін, Міллер, Сатерленд	Причиною девіації є конфлікти між нормами субкультури та пануючої культури
(Соціологічна) Теорія стигматизації	Беккер	Девіація — це тавро, яке пануючі групи ставлять на поведінку менш захищених груп
(Соціологічна) Радикальна кримінологія	Турк, Квінні	Девіація є наслідком протидії нормам капіталістичного суспільства

Як уже зазначалося, засновником теорії девіантної поведінки вважають Е. Дюркгейма. У межах створеної ним теорії аномії девіація дістала таке пояснення. В періоди бурхливої зміни суспільних відносин (як позитивних, так і негативних) система цінностей і відповідні системи норм не встигають адаптуватися до цих змін. Відповідно норми перестають відповідати певному рівню відносин. За таких обставин людина втрачає довіру до будь-якої нормативної системи. В результаті суспільство охоплює стан аномії (безнормності).

Подальший свій розвиток теорія аномії Е. Дюркгейма дістала в працях Роберта Мертона. Він запропонував таке пояснення можливих типів поведінки: в суспільстві існують загальновизнані життєві цілі та методи їх досягнення. Але дуже часто об'єктивно неможливо досягти цих цілей запропонованими методами. Саме диспропорція цілей та методів обумовлює різноманітні види девіантної поведінки.

Способи адаптації	Суспільні цілі	Схвалені засоби
Конформізм	+	+
Інновація	+	—
Ритуалізм	—	+
Ретритизм	—	—
Бунт	—+	—+

Цінність запропонованої Р. Мертоном типології поведінки полягає ще й у тому, що серед можливих варіантів враховано й нормативну поведінку. Розглянемо основні варіанти поведінки.

Перший — конформізм. Він існує, коли люди сприймають мету матеріального успіху та схвалені засоби її досягнення. Така поведінка є основою стабільного суспільства.

Другий — інновація, коли люди швидко просуваються до визначеної мети, водночас відмовляючись від схвалених шляхів її досягнення. Люди можуть вдаватися до підробки чеків, проституції, обдурювання, шахрайства, крадіжок, пограбувань, привласнення чужих грошей або до їх вимагання та шантажу.

Третій — ритуалізм. Цей шлях включає відмову від фінансового успіху, або різке зниження його суб'єктивної значимості. Але тут зберігається вірність соціально схваленим засобам дії. Наприклад, кінцева мета організації може бути недоречною для багатьох її службовців — чиновників, клерків. Замість цього вони культивують засоби своєї діяльності, роблять фетиш із процедур управління та канцелярщини.

Четвертий — ретритизм — «відмова від суспільства». На цьому шляху люди відмовляються як від цілей, що їх пропонує культура, так і від схвалених суспільством засобів їх досягнення і не замінюють їх новими нормами. Алкоголіки, наркомани, бродяги тощо залишаються у суспільстві, але «не з ним».

П'ятий — повстання, бунтарство. Бунтарі відкидають цілі та засоби, пропонувані суспільством, та замінюють їх у своїх інтересах новими нормами. Вони переносять свою лояльність від існуючого соціального устрою до нових груп з новими ідеологіями. Радикальні соціальні рухи дають добру ілюстрацію цього типу адаптації до соціальної реальності.

Зауважимо, що враховуючи актуальність проблеми девіантної поведінки, її розв'язанню присвятила свої праці значна кількість учених різних галузей наук гуманітарного циклу. Внаслідок такого широкого наукового пошуку утворився ряд напрямів розв'язання цієї проблеми. Така ситуація дозволила поглянути на проблеми девіантної поведінки під різними кутами зору, оптимально висвітлив-

ши багатогранність цієї проблеми. Наведена вище таблиця, що її запропонував Дж. Смельзер, структурно чітко демонструє як самі напрями, так і їх суть. Тому ми зупинимось на аналізі аспектів, що мають вагоме значення при розв'язанні проблем, які становлять предмет кримінології та соціології права.

1. Існуючі теорії девіантної поведінки стали методологічним базисом при розгляді одного з фундаментальних питань кримінології — питання причин і умов злочинності.

2. Теорії Дюркгейма та Мертона є методологічним базисом для соціологічних теорій девіації, розкриваючи основні принципи формування девіантної поведінки.

3. Згідно з теорією соціальної дезорганізації, яскравими представниками якої були Шоу та Маккей, девіація є наслідком такого стану суспільства, коли культурні цінності, норми, соціальні зв'язки послаблюються, зникають, або вступають у протиріччя. Такий стан суспільства спостерігається в перехідні моменти розвитку.

4. Культурологічний напрямок теорії девіації, що дістав своє втілення в роботах Селліна, Міллера, Сатерленда, Коена та інших, дозволяє стверджувати:

а) «традиції» злочинності розвиваються, зберігаються та передаються в певному соціальному середовищі;

б) злочинний світ стає могутнім конкурентом для школи та сім'ї у процесі соціалізації підлітків;

в) обмеження, що постають на шляху вертикальної мобільності, є впливовим фактором девіації;

г) значним чинником злочинності є соціальна структура міста, яка містить такі елементи: постійна зміна складу населення, низький рівень соціальної інтеграції в мікрорайонах, конкретні побутові умови;

д) існує диспропорція як у можливостях скоєння злочинів, так і в досягненні особистого успіху між окремими районами та суспільством в цілому.

5. Теорія «таврування», подана в працях Беккера та Лемерта, має значну кримінологічну цінність у зв'язку з положеннями про вторинну девіацію. Ці положення вимагають особливого ставлення

суб'єктів соціалізації до процесу оцінки девіантних дій неповнолітніх.

6. Практично всі автори розглянутих теорій стверджують, що наведені ними чинники девіації є необхідними, але недостатніми умовами поведінки, що відхиляється від норми. Усунення окремих чинників дозволяє значно знизити вірогідність девіантних дій, однак лише комплексний підхід в усуненні детермінант девіантної поведінки дозволяє говорити про високу вірогідність значного зниження девіації.

У вітчизняній науці зазначені теорії не дістали поширення, або критикувалися як буржуазні.

§ 5. Профілактика девіантної поведінки як рання профілактика злочинності

Запропонована вище типологія девіантної поведінки дозволяє поділити процес профілактики на три етапи. Перший етап — профілактика девіантних дій. Другий етап — профілактика деліктів. Третій етап — профілактика злочинів.

Зрозуміло, що відхилення від нормативних систем, не санкціонованих державою, менш суспільно небезпечно, ніж відхилення від нормативної системи права. Це пов'язано з тим, що, як ми вже зазначали, всі нормативні системи захищають обумовлену певним рівнем розвитку систему цінностей суспільства. Держава, санкціонуючи нормативну систему права, прагне захистити вищі, декларовані в цьому суспільстві, цінності. Тому, говорячи про меншу суспільну безпеку девіантних дій, ми маємо на увазі те, що порушується цінність, яка в ієрархії цінностей посіла значно нижче місце, ніж ті, що захищено правом. На цьому етапі ресоціалізація особи ведеться методами, виробленими педагогічною наукою. Серед форм виховання превалює переконання.

Другий етап передбачає профілактику правопорушень. Важливість цього етапу полягає в тому, що особа, умовно кажучи, «проскочила» етап профілактики девіантних дій, а, отже, зазвичай, має стійкі установки на порушення нормативної системи права. Тому

арсенал засобів виховної роботи на цьому етапі мусить бути жорсткішим. Серед форм виховання превалює примус, але примус адміністративного характеру.

На останньому етапі уповноважені суб'єкти методами, властивими їм, та дозволеними чинним законодавством, впроваджують профілактичні заходи, спрямовані на превенцію злочинності. Цьому етапові властиві жорстка регламентація арсеналу профілактичних дій та порядку їх впровадження.

Зрозуміло, що кримінологічна профілактика, як і будь-яка профілактика, мусить спиратися на науково обґрунтований прогноз. При цьому сама профілактика повинна бути поділена на загально-соціальну та індивідуальну. Відповідно і методики прогнозування мусять бути як загальносоціальними, так і індивідуальними.

Починаючи з 70-х років ХХ ст., вітчизняні кримінологи приділяли значну увагу створенню методик індивідуального кримінологічного прогнозування. Ще в 1974 році в монографії «Преступное поведение. Социальные и психологические черты» С. А. Тарарухін розглянув загальнотеоретичні питання прогнозування злочинної поведінки та її мотивації. Він розробив також типологію неповнолітніх правопорушників.

На нашу думку, найкращим продуктом цього наукового пошуку стали методики, створені колективом авторів науково-дослідної лабораторії при КВШ МВС СРСР на чолі з А. П. Закалюком.

І сьогодні триває творчий пошук, спрямований на створення методик індивідуального кримінологічного прогнозування, який спирається на теоретичні засади, сформульовані віце-президентом кримінологічної асоціації України, академіком Академії правових наук А. П. Закалюком. Зазначимо їх.

1. Однією з найважливіших форм реалізації прикладної функції кримінології є індивідуальне кримінологічне прогнозування, на якому ґрунтується процес індивідуальної профілактики.

2. Тривалий час основними методологічними підходами, на базі яких розроблялися методики індивідуального кримінологічного прогнозування, були:

— клінічний підхід;

— детерміністський підхід;

— еталонний підхід.

3. Ці підходи в процесі індивідуального кримінологічного прогнозування обумовлювали стандартний набір таких недоліків:

а) низький рівень достовірності прогнозу;

б) громіздкий його інструментарій;

в) складний інструментарій прогнозу.

4. Позбутися цих недоліків дозволяє методологія типологічного підходу.

5. Згідно з типологічною методологією, теоретично виявляють типи кримінальної зараженості особи, та емпірично встановлюють прогностично вагомі показники та їх питому вагу в процесі формування злочинця.

6. Деформації системи цінностей особи в основному формуються під впливом дисфункцій інститутів соціалізації.

7. Основними інститутами соціалізації підлітка сьогодні є сім'я, школа, засоби масової інформації (насамперед телебачення, а згодом прогнозується Internet), безпосереднє соціальне оточення (виробничий або навчальний колектив, група дозвілєвої діяльності).

Особливе кримінологічне значення мають неформальні (неофіційні) групи підлітків у сфері неорганізованого дозвілля, поведінка яких нерідко набуває антисуспільного злочинного характеру. Культивування в таких групах пияцтва, наркоманії, статевої розбещеності та інших подібних соціоаномалій (девіантних відхилень) часто дістає передкримінальний і кримінальний (деліквентний) характер. Як передкримінальні виступають особистісні прояви поведінки, за якими з більшою чи меншою вірогідністю можна стверджувати про можливе вчинення злочинів (прогнозувати деліквентність) і застосовувати профілактичні заходи.

Література до теми 8

1. *Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С.* Социологический словарь. — М., 2000.
2. *Беленок О. А., Стадній М. В.* Девіантна поведінка сучасної української молоді як соціальна проблема // Уряду України... — К., 2001. — Т. 22. — С. 640—648.
3. *Гилинский Я. И.* Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социол. исслед. — 1991. — № 4. — С. 74.
4. *Гіденс Н.* Соціологія. — К., 1999.
5. *Джужа О. М., Корецький С. М.* Проблеми девіантної поведінки (кримінологічний аспект) // Науковий вісник. — 1999. — № 1. — С. 179—183.
6. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1991.
7. *Дюркгейм Э.* Самоубийство. — СПб., 1998.
8. *Забзалоюк Д. Є.* Злочинність як форма девіантної поведінки // Уряду України... — К., 1999. — Т. 18. — С. 224—230.
9. *Зелинский Л. Ф.* Криминология. — Харьков, 2000.
10. *Корецький С. М.* Профілактика девіантної поведінки молоді як протидія організованій злочинності // Уряду України... — К., 2001. — Т. 22. — С. 636—640.
11. *Козн А.* Отклоняющееся поведение и контроль над ним // Американская социология. — М., 1972.
12. *Меренков А. В., Никитина М. Н.* Социальный портрет современной проститутки // Социол. исследования. — 2000. — № 5.
13. *Мертон Р.* Социальная структура и аномия // Социол. исследования. — 1992. — № 2—4.
14. *Міллер А.* Суть ранньої профілактики злочинів неповнолітніх // Радянське право. — 1986. — № 4. — С. 68—69.
15. *Мортинець І. М.* Проблеми девіантної поведінки молоді в умовах демократизації українського суспільства. — Львів, 1994.
16. *Муляр В.* Маргіналами не народжуються // Віче. — 2002. — № 1. — С. 38—43.
17. *Смелзер Н.* Социология. — М., 1994.
18. *Смелзер Дж.* Социология // Социол. исследования. — 1992. — № 2. — С. 98—99.
19. *Смирнова Е. Э., Курлова В. Ф., Матюшкина М. Д.* Социальная норма и возможности ее измерения // Социол. исследования. — 1999. — № 1.

20. Социология / Г. В. Осипов (руководитель авт. кол.), Ю. П. Коваленко, Н. И. Щипанов, Р. Г. Яновский. — М., 1990.
21. Соціологія: Матеріали до лекційного курсу. — К., 1996.
22. *Тадевосян С. В.* Словарь-справочник по социологии и политологии. — М., 1996.
23. *Тарарухин С. А.* Преступное поведение. Социальные и психологические черты. — М., 1974. — С. 153—204.
24. *Феофанов К. А.* Социальная аномия: обзор подходов в американской социологии // Социол. исследования. — 1992. — № 5.
25. *Штомпка П.* Социология социальных изменений. — М., 1996.
26. Юридическая социология: Учебник для вузов. — М., 2000.
27. *Явич С. Л.* Об исследованиях механизма действия права // Советское государство и право. — 1973. — № 8. — С. 26—32.

§ 1. Концептуальні підходи до соціології злочинності

§ 2. Специфіка соціологічного аналізу злочину

§ 1. Концептуальні підходи до соціології злочинності

Соціологія злочинності — галузь соціології права, яка вивчає злочинність як соціальну аномалію в суспільстві, соціальних групах і серед окремих індивідів.

Специфіка дослідження соціології злочинності полягає в тому, що вона, поряд зі злочинами проти закону, вивчає соціально небезпечні діяння, які призводять до безпосереднього злочину, тобто девіантну поведінку, фактичні злочини, вчинки, що руйнують мораль.

Крім того, соціологи вивчають соціальні причини злочинності, заходи її попередження, тенденції зміни злочинності в суспільстві, соціальний склад злочинців, види злочинів, прогнозують розвиток злочинності. В цьому аналізі вони спираються на дані статистики, дослідження правознавців, соціальних психологів, психіатрів, демографів тощо.

Найближче серед інших наук до соціології злочинності стоїть кримінологія. На думку професора М. І. Ковальова, тоді, коли об'єктом її досліджень стають причини, умови й обставини, які ведуть до аморальних, протиправних і злочинних дій, вона входить в предметну галузь соціології.

Коли розглядають злочини в межах певних державно-правових норм, соціологія злочинності тісно пов'язана з кримінальним правом, коли йдеться про психологічні особливості здійснення тих чи інших видів злочинів — із юридичною психологією, в тому числі кримінальною. Використовуючи дані юридичних та інших спеціальних галузей знання, соціологія злочинності застосовує весь спектр

методики та техніки соціологічних, психологічних та інших досліджень для аналізу й прогнозування злочинів.

В історії соціологічної думки можна виділити кілька підходів до аналізу злочинності. Зупинимося на найпоширеніших і актуальних.

Соціологію права цікавить насамперед взаємозв'язок суспільства як соціального організму й злочинності як негативного соціального явища.

Що означає злочинність для суспільства? В ранніх концепціях соціологів не було однозначної відповіді на це запитання. Наприклад, А. Кетле та Е. Дюркгейм вважали, що злочинність — нормальне явище для суспільства. А. Кетле стверджував, що будь-який соціальний лад передбачає певну кількість і певний порядок злочинів, який випливає з його організації. Е. Дюркгейм у праці «Норма і патологія», визнаючи в цілому патологічний характер злочинності, стверджував потребу наявності цього явища для будь-якого суспільства, підкреслюючи, що «злочинність є одним із факторів суспільного здоров'я, невід'ємною частиною всіх здорових суспільств». Дюркгейм писав: «нормальним є саме існування злочинності за умови, що вона досягає, але не перевищує рівня, характерного для суспільства певного типу, а злочинність зовсім не істота, відокремлена від суспільства, на кшталт паразитичного елемента, не чуже і таке, що не піддається асиміляції, тіло в середині суспільства, це регулярно діючий фактор соціального життя». Підкреслюючи обмеженість статистичного підходу до аналізу злочинності як явища в цілому, Е. Феррі висловив сумнів щодо того, що лише на основі кількісних показників без всебічного аналізу можна робити висновки про сутність злочинності та її місце в суспільстві. Сама постійність цього соціального факту, на його думку, не свідчить про його необхідність, оскільки «...соціальний і навіть біологічний факт може бути постійним і в той же час ненормальним, якщо він відбувається в меншості випадків».

Загальновідомий погляд юристів (криміналістів, кримінологів та ін.) на злочинність як на ненормальне явище, що спричиняє шкоду як суспільству в цілому, так і його окремим громадянам. Однак в історії соціології злочинності було висловлено і таку думку, що злочинності властива певна позитивна роль у суспільстві, оскільки вона

віщує деякі еволюційні зміни, реформи, зміну правових норм тощо. Детальніше цей підхід було розроблено в праці Е. Дюркгейма «Норма і патологія». «Злочин, — пише він, — не тільки передбачає наявність шляхів, відкритих для необхідних змін, але в деяких випадках і прямо підготовлює ці зміни. Там, де існують злочини, колективні почуття володіють достатньою гнучкістю для того, щоб набути нової форми, і злочин інколи допомагає визначити, якої форми набудуть ці почуття. Справді, досить часто злочин є лише передчуттям моралі майбутнього, кроком до того, що буде». Сократ, якого за законами Афін вважали злочинцем, намагався довести, що вільнодумство філософа в кінцевому результаті послужило людству, допомогло формуванню нових філософських поглядів, моралі, вірувань. У цьому випадку, на його думку, злочин відіграє певну позитивну роль у житті суспільства, і його не можна розглядати як зло. А з погляду Е. Феррі злочинність впливає позитивно на суспільство в тому сенсі, що вона «висвічує» його больові проблеми й допомагає виробляти шляхи «виліковування від них», подібно до того, як біль чи навіть хвороба можуть бути корисними для людини як індикатори його недугу.

У підходах до аналізу природи злочинності виділяли кілька основних напрямів: антропологічна теорія, концепція соціальної природи злочинів, теорія диференціальної асоціації, теорія соціального конфлікту як основи злочину.

В основу антропологічної теорії покладено ідеї Ч. Ломброзо. У праці «Злочинна людина» він стверджував, що злочинця характеризують певні антропологічні ознаки (будова та об'єм черепа, довжина тулуба, форма щелеп, загальний тип обличчя тощо), які передаються в спадок із покоління в покоління як явище атавізму. Немає сумніву в тому, що органічний і психічний атавізм, який досліджував Ч. Ломброзо, безперечно наявний у багатьох аномаліях злочинців, але вбачати природу злочинності лише в атавізмі — явно односторонній підхід, оскільки з поля зору дослідника можуть випасти злочини групові, випадкові, злочини в політичній сфері, в середовищі «білих коміrcів» тощо.

Кримінальний закон, що діяв у той час, не розрізняв також, як і сьогодні, наприклад у Нідерландах, осіб, які вчинили злочини (осуд-

них суб'єктів), і неосудних (хворих осіб), що вчинили аналогічні діяння. Останніх визнавали невинуватими в процесуальному порядку.

Феррі, Дюркгейм та інші соціологи й кримінологи, суворо критикуючи антропологізм Ломброзо, все ж не виключали впливу на злочинність біологічних і фізіологічних факторів, однак тільки в сукупності з соціальними.

Прибічники концепції соціальної природи злочинності пов'язують появу й розвиток злочинності з соціальними умовами життя: рівнем функціонування соціальних інститутів, наявністю можливостей для самореалізації індивідів у суспільстві, проблемою доступу до культурних цінностей і суспільних благ для досягнення поставлених цілей, розвитком політичних свобод і змістом виховання людей. Наприклад, Ф. Ліст основними соціальними умовами розвитку злочинності називає бідність і злидні, тому головним напрямом боротьби зі злочинністю визначає потребу ліквідації економічної нерівності та поліпшення становища трудящих. І. Тейлор, П. Уолтон, Дж. Янч основну причину злочинності вбачали в буржуазному ладі, де не вважають злочином експлуатацію людей, агресивні війни, вбивства, а акцентують увагу лише на пограбуваннях, крадіжках, махінаціях, які, на їхню думку, є просто «бунтом проти системи». Е. Дюркгейм підкреслював, що злочинність — один із факторів, які характеризують суспільство, оскільки в суспільстві завжди мають місце джерела, які породжують злочинність у тому чи іншому вигляді. «Уявіть собі суспільство святих, — писав він у праці «Норма і патологія», — зразковий монастир зразкових індивідумів. Злочини у власному розумінні слова тут невідомі, але проступки, які для звичайного мирянина будуть неістотними, викликають точно такий самий скандал, який звичайні злочини викличуть у звичайних умовах». Кожне суспільство породжує свої типи злочинів. Злочинність, зазначає Е. Дюркгейм, тісно пов'язана з основними умовами суспільного життя. Е. Феррі визначає злочинність як ненормальне біологічне й соціальне явище. «...Згідно з нашою теорією, — пише він, — злочин не є явищем чисто біологічним, не є також продуктом виключно фізичного й соціального середовища, але будь-який злочин, яким би він не був..., є продукт як соціальної ненормальності, постійної або тимчасової, природженої чи набутої,

як органічної будови індивіду, так і зовнішніх обставин, фізичних і соціальних, які беруть участь у даній час і в даному місці, щодо дії даної людини». І далі: «...Злочин має складне походження, як біологічне, так і фізико-соціальне, з відмінностями в мірі участі окремих факторів залежно від індивідуальності осіб, обставин, часу й місця». Ф. Ліст також не виключав антропологічних факторів злочинності, але вважав їх вплив похідним від соціальних, маючи на увазі насамперед те середовище, в якому формується і розвивається індивід. Серед соціальних факторів, які визначають і впливають на злочинність, він виділяв нерівність різних соціальних верств суспільства та порушення соціальних зв'язків. В. Богнер назвав такими факторами приватну власність, класове розшарування, конкуренцію і експлуатацію.

Наступна концепція, яка досліджує соціальні причини злочинності, — концепція аномії. Е. Дюркгейм вважав аномію станом ціннісно-нормативного вакууму, притаманним перехідним і кризовим періодам, коли старі норми та цінності вже не діють, а нові ще не набули розвитку. Наприклад, аналізуючи аномічний (ненормальний) розподіл праці, він зазначав, що така ситуація характеризується відсутністю (або нестачею) інтеграцій функцій, які породжуються індустріальними кризами, наявністю надлишкової кількості безкорисних посад, що створює порушення функціональної рівноваги в суспільстві, веде до протистояння, конфліктів, бунтів тощо. Соціальна аномія, на думку Е. Дюркгейма, — це етап соціальної дезорганізації, зруйнованості чи ослабленості соціальних зв'язків і нормативної системи суспільства. Розвиваючи концепцію соціальної аномії, Р. Мертон трактував аномію як дисбаланс між культурними цінностями суспільства й санкціонованими інституційними можливостями їх досягнення для різних соціальних груп, що є постійним фактором напруги в соціальній системі. У праці «Соціальна структура і аномія» він підкреслював, що «кожна соціальна група обов'язково поєднує свою шкалу бажаних цілей з моральним чи інституційним регулюванням допустимих і потрібних способів їх досягнення. Багато із способів, які окремим особистостям уявляються як найефективніші для досягнення бажаних цілей, такі, як незаконні операції з акціями нафтових компаній, крадіжки, шах-

райства, виключені із інституційної сфери дозволеної поведінки. Вибір же підходящих засобів обмежено інституційними нормами. Схожа ситуація, вважає Р. Мертон, може породити «протиправну й антисоціальну поведінку» саме внаслідок різниці в значенні, яке надають цілям і вибору засобів їх досягнення. «В крайніх випадках, — пише він, — ці останні (тобто засоби) можуть бути настільки підірваними надмірним акцентом на цілях, що вибір способів поведінки буде обмежуватися лише за умови технічної доцільності». Аналогічно є позиція Г. Мена. Він стверджує, що в тому випадку, коли багатство стає символом соціального просування без поєднання з засобами його досягнення, йдеться про соціальну аномію, оскільки мета досягнення грошового успіху поза зв'язком із засобами його досягнення — один із елементів, що породжує соціальну аномію. В тих випадках, коли в суспільстві втрачено контроль над використанням інституційно врегульованих способів отримання багатства, стають все більш звичайними «заборонені» засоби досягнення мети: обман, корупція, аморальність, злочинність тощо.

Якщо Е. Дюркгейм виділяв соціально-економічний аспект аномії, то Р. Мертон — соціальний і соціально-психологічний. У межах структурно-функціонального підходу він розглядає вплив диференційованого доступу до легальних засобів досягнення культурних цілей у різних соціальних груп і виникнення на цьому фоні девіантності та делінквентності. Досліджуючи американське суспільство він доходить висновку, що найсильніше «спонукання до поведінки, яка відхиляється від норми» у представників нижчої верстви. Він називає і причини: по-перше, професійні можливості людей, які належать до нижчої верстви, обмежені переважно ручною працею і незначною мірою — роботою «білих комірців»; по-друге, з погляду можливостей досягнення стандартів успіху людям некваліфікованої праці з їх низькими доходами дуже важко конкурувати «з силою і високими доходами організованого зла, рекету і злочинності». Для таких верств суспільства використання шляхів і засобів, у тому числі незаконних і злочинних, в ім'я досягнення багатства, успіху й визнання в суспільстві, дуже часто зумовлює зростання кількості відхилень від норми в поведінці. Однак низькі доходи,

бідність і навіть злидні, властиві нижчій верстві суспільства, — лише складові причин злочинності. Найбільше зростає злочинність серед цих людей тоді, коли бідність і негаразди в боротьбі за культурні цінності, які схвалює суспільство, поєднуються з культурним акцентуванням грошового успіху як домінуючої мети. Тому, робить висновок Р. Мертон, злочинність у нижчій верстві може виникати як «реакція нормальних людей на ненормальні соціальні умови». Аналізуючи злочинність у середовищі «білих комірців» на прикладі верстви бізнесменів, Р. Мертон зазначає, що найпоширенішим видом злочину у них є шахрайство. Процвітання шахрайства в «аномічному суспільстві», на думку Е. Бірса та Р. Мертона, можливо в силу достатньої терплячості громадян, правоохоронних органів, судової системи. У випадку відкритого, персоніфікованого засудження шахраїв, особливо з багатих верств або «поважних людей», «одні з них діяли б приховано, інші були б вимушені відмовитися від шахрайства зовсім». Верхнім верствам суспільства притаманний взаємозв'язок «цілком моральних ділових прагнень з їх аморальною практичною реалізацією». Посилаючися на Р. Беронса, Р. Мертон констатує, що історія крупних американських капіталів переповнена досить сумнівними інноваціями. І дуже часто «неможливо відрізнити торгівлю, що заслуговує на схвалення, від неприпустимого злочину». Злочинність у цій верстві розкрити дуже складно, оскільки «цілком поважні члени суспільства за допомогою брехливих свідчень і обману уникають покарання». Отже, диференційований підхід до аналізу злочинності в різних соціальних верствах і групах — один із напрямів дослідження соціології девіантної та делінквентної поведінки.

Крім перелічених напрямів у соціології злочинності можна виділити також теорію диференціальної асоціації (зв'язку) індивіда зі злочинним середовищем (Е. Сатерленд). Взаємодіючи з членами злочинної групи, індивід засвоює негативне ставлення до норм права і закону, визначає для себе мотиви злочинної поведінки, техніку вдосконалення злочину, форми групового й індивідуального самозахисту.

На наш погляд, у соціології злочинності велике значення має і конфліктологічна теорія. Соціальні конфлікти можуть бути джере-

лом злочинної поведінки людей, фоном, на якому розвивається девіантність і делінквентність, а можуть бути вектором у розслідуванні конкретних злочинів. Наприклад, Т. Секлін вважає, що конфлікт між кодексами двох або кількох культур часто зумовлює порушення юридичних норм, звичаїв і правил. Найчастіше це відбувається в тих випадках, коли норми права однієї культурної групи переходять в іншу групу. Такого роду конфлікти можуть бути в основі обманів, насильств, убивств із почуття помсти, корупції тощо. Представники Чикагської школи соціальної екології (Р. Парк, К. Шоу, Г. Маккей та ін.) виявили тенденцію впливу конфліктів на розвиток злочинності: «В постійно конфліктуючих групах чи районах (райони соціальної дезорганізації) злочинність значно вища, ніж у звичайних». Досліджуючи причини злочинності серед неповнолітніх, вони виділяють як основну — зіткнення підлітків з інваріантністю форм поведінки, які суперечать нормам моралі, виголошуваним соціальною системою. Не знаходячи виходу з такого роду конфліктів, молоді люди «йдуть» у девіацію і делінквентність. Міжнаціональні конфлікти та війни часто є тією ситуацією, яка сприяє росту злочинності.

Розглянуті концепції мають загальнотеоретичний характер і становлять насамперед пізнавальний інтерес.

§ 2. Специфіка соціологічного аналізу злочину

У правовій науці превалює формальне визначення злочину як суспільно небезпечної дії, забороненої законом під погрозою кримінального покарання. Але юридичний аналіз злочину, на наш погляд, сьогодні вже є недостатнім. Правознавець вбачає злочинну поведінку лише в межах діючої юридичної системи, законодавства конкретної країни. В ситуації, що склалася, важко пояснити, чому, наприклад, діяння, яке вважають злочином у одній країні, не кваліфікують як таке в іншій. При вказаному трактуванні зміст поняття злочину «ховається» за тип і форму конкретно-історичної системи законодавства. Подібне маскування дозволяє не надавати значення тому, що інтерпретація вини, суспільної небезпеки,

протиправності в багатьох країнах і типах суспільств суттєво відрізняються. Головне — ігнорується той факт, що перелік складів «юридичного» злочину, особливості їх застосування до вчиненого діяння виявляються відданими на «розсуд» законодавця, який практично перебуває поза критикою, реалізуючи волю класу чи групи, яка стоїть біля влади. Між соціальними реаліями й законом виникають суперечності через волюнтаризм (законодавця) і намагання розв'язати будь-які соціальні проблеми, в тому числі суто економічні, за рахунок насамперед кримінально-правової заборони без попередніх соціологічних досліджень самих явищ, процесів і т. п.

Своєрідність соціологічного погляду на юридичне життя виявляється тоді, коли вчені починають розкривати тіншову, тобто не врегульовану законом сторону антисуспільних (антисоціальних) проявів. Ця вимога стосується й аналізу злочину. Соціолог начебто «заглядає» за офіційну законодавчу ширму явища злочину, щоб у повному обсязі зрозуміти його об'єктивну природу. Ось чому для з'ясування генетичних витоків злочину не можна залишатися тільки на ґрунті закону. Правильно, на наш погляд, М.І. Ковальов констатує, що сутність злочину треба шукати поза правом. Вихід за межі законодавства забезпечує соціально-філософське, соціологічне охоплення цього явища. Але сам злочин як явище визначається тільки кримінальним законом, так як інакше воно перестає бути самим собою.

Для сучасного розвитку «соціології злочинності» притаманна потреба її розмежування насамперед з кримінологією як науковою і навчальною дисципліною. Це особливо важливо в системі юридичної освіти.

Кримінологія вивчає злочинність як сукупність діянь, заборонених законом (під страхом покарання), які здійснено на даній території і в певний час, за певних умов.

Що стосується соціології, то в ній має місце: 1) багатомірний підхід до дослідження злочину та його соціальних детермінацій. Соціолога, на відміну від юристів і кримінологів, цікавить злочин не тільки з юридичних, а й з інших позицій, а саме як «соціальний біль» суспільства, як прагнення одних пригнітити інших, наслідок

впливу оточуючого середовища на індивіда, як різновид дії, яку людина здійснює мінімум раз у своєму житті, як вид поведінки, що відхиляється від норми, злочин, як спосіб життя, досягнення багатства та влади, як форма протесту й насильства. Багатомірне бачення злочину включає і розгляд злочину з позицій потерпілого: як ним сприймається, переживається, а також те, чому потерпілий береться розв'язувати самостійно проблему свого захисту. Багатомірний погляд на злочин підводить нас до тієї дослідницької межі, до тих гносеологічних меж, за якими відкривається тіншова сторона цього феномену. Подібне відбувається тоді, коли злочин, як зло, переходить у свою протилежність і розглядається як добро. Не випадково Ф. Шеллінг писав: «Добро і зло — одне й те ж, лише розглядається з різних сторін»; 2) соціологію цікавить не лише соціальна небезпека, а й позитивна роль злочину в суспільному житті.

Цікава з цього погляду стаття Е. Дюркгейма «Норма і патологія». Саме в ній він звернув увагу на позитивну сторону злочину:

— злочин посилює гостроту переживань людини, а це, відповідно, сприяє формуванню складнішої і досконалішої структури суспільної свідомості;

— злочин руйнує мораль. Однак сила впливу моралі й не повинна бути надмірною, бо в протилежному випадку ніхто не намілиться критикувати її, і мораль легко набуде застиглої форми;

— у злочині індивід дістає можливість виразити себе незалежно від того, чи йдеться про людину, мрії якої випереджають час, чи про злочинця, який стоїть нижче рівня сучасного йому суспільства;

— злочинність вказує на наявність шляхів, відкритих для змін, а в ряді випадків прямо готує ці зміни. Злочин є прелюдією реформ;

— там, де існує злочин, колективні почуття досить гнучкі, готові набути нової форми. Злочин — це передчуття моралі майбутнього.

Нейтральний підхід Е. Дюркгейма допомагає розпізнати сутність злочину в складній діалектиці добра та зла, в єдності позитивних і негативних рис. Час відкрито визнати, що злочин не можна розглядати лише як негативне суспільне явище. Якщо продовжити лінію осмислення цього феномена, яку намітив Е. Дюркгейм, то можна

побачити, що злочин для певної категорії людей є ефективним засобом отримання матеріальних благ і впливу. Він прискорює накопичення багатства, дає вигоду тим, хто не задоволений життям, «ковтнув» бажаної влади. Будучи прямо пов'язаним із ризиком і авантюрою, він різко скорочує звичайні часові рамки в досягненні успіху, зменшує зусилля, потрібні для реалізації цілі законним шляхом. Він формує людей грубих, цинічних, жорстоких, таких, які з презирством ставляться до інших, не обмежених ніякими принципами й готових до будь-яких змін, тобто так званих сильних особистостей. Злочин ніколи не був тотально негативним, він має великий позитивний егоїстичний заряд, дає могутній соціальний ефект. Злочин відіграє ключову роль у механізмі відбору сильних особистостей, свого роду «соціальних монстрів», які підривають історичну конкретну форму наявного суспільного ладу окремої країни, приводять до панування таких груп людей, які встановлюють інший порядок життя.

Можна припустити, що пік негативної ролі злочинності припадає на період стабільного розвитку соціальних систем, а позитивний його ефект стає очевидним у моменти переходу до принципово іншого типу суспільства, іншої правової доктрини, при зміні систем законодавства.

Специфіка «соціології злочину» полягає також і в тому, що вона вивчає «фактичні злочини», на відміну від «юридичної злочинності».

У конкретно-історичних умовах життя наявне законодавство завжди закріплює в кінцевому випадку вигідний пануючій групі (класові) правовий порядок, формальний соціальний статус, які офіційно визнаються.

Існує погляд, що нові класи, які формуються у вигляді пануючих індивідів, не можуть виникнути й стверджуватися інакше ніж шляхом «фактичних злочинів», тобто форм насильства, не врегульованих законом, які в юридичному значенні не є злочинними.

Відмінною ознакою «фактичних злочинів» є те, що вони завжди були і є (в історичній ретроспективі й перспективі) засобом «первинного класоутворення». Діючою особою у фактичному злочині виступає не обов'язково посадова особа як офіційна одиниця в системі державних чи суспільно-політичних органів, а просто інди-

від, який фактично користується і володіє матеріальними благами, фінансовими засобами, людьми, тобто керівник, домінант. У ряді випадків фактичний злочин може виникнути насамперед на основі неформальних відносин між посадовою особою і виконавцем (або між посадовими особами). Саме неформальні відносини (тобто не врегульовані законом) наділяють таких індивідів новими функціями, властивостями, формуючи їх специфічну, особливу соціальність.

Особлива соціальність керівників-домінантів заявляє про себе, коли вони здійснюють такі «фактичні злочини»: а) анонімне насильство; б) репресії; в) насильство в «тіньовій економіці»; г) насильницьке переселення людей.

Наприклад, якщо суддя, прокурор, слідчий на свій розсуд звільняють від відповідальності або пом'якшують кару злочинцям, яким дехто протегує, то вони здійснюють або злочини, або анонімне насильство. Сукупним злочинним результатом, у тому числі й подібної діяльності працівників правоохоронних органів, є жорстке закріплення тенденції збільшення охоплення злочинністю індивідів із трудящих верств. Близько 80 % засуджених (у різних країнах) — це робітники. Фактами анонімного насильства слід вважати всі випадки маніпулювання законами про статус депутата, коли юридичну недоторканність використовують для того, щоб звільнити від відповідальності керівників, які здійснили кримінальні злочини.

Репресії, як «фактичні злочини», розкривають спосіб дії конкретних осіб. Вони притаманні сваволі керівників високого рангу, нерідко служать методом ствердження їх особистого панування в умовах, коли є можливість прикритися авторитетом держави, її ідеологією, коли наявні втома від політичної діяльності або повна довіра народу до керівників.

Державна влада — це концентроване, офіційно оформлене й організоване насильство. У репресіях такого ступеня концентрації і організації насильства немає. Навпаки, репресивне насильство маскують, приховують, виводять з-під опіки демократичного суду, діючої юриспруденції, нерідко здійснюють випадкові люди, а не юристи-професіонали. М. Шрейдер, свідчить, що Сталін у одній з телеграм вимагав створити «особливі трійки», куди входили б особливі

уповноважений ЦК, голова облвиконкому та перший секретар обкому — люди, далекі від системи судових і правових органів. Саме вони за наказом Сталіна наділялися правом на свій розсуд встановлювати без суду та слідства довільну квоту осіб, яких потрібно було ліквідувати. Для широкого кола осіб ці дії подавалися як справедливі, виконані з дотриманням усіх норм законності. В 30-х роках репресії здійснювалися і такими внесудовими органами як «трійки», «особливі наради» при НКВС і «судові присутствія» з попереднім погодженням вироків з «інстанцією».

Можна вказати й на такі загальні ознаки репресій, як «фактичних злочинів»: 1) невинність жертв; 2) розправа з людьми на ґрунті наклепницького доносу; 3) утворення спеціальних груп розправи, не передбачених законом, прийнятим демократичним шляхом; 4) створення особливого режиму утримання репресованих; 5) витонченість фізичних розправ із репресованими; 6) кандидат у репресовані завжди являє відверту чи потенційну загрозу індивідуальному пануванню керівника досить високого рангу; 7) негласна реабілітація репресованих; 8) приховування (або відсутність) документів, у яких відображено долі репресованих; 9) юридична індіферентність до винуватців репресій.

Імовірно, репресії слід кваліфікувати як фактичні політичні злочини, оскільки їх прикривають авторитетом пануючої політичної ідеології, виправдовують стереотипами практичної політики, здійснюються на основі суб'єктивного свавілля переважно відомих політичних діячів, під крилом держави та підкріплюються вагою посади і розмитістю формулювань про її компетенцію.

Коротко про інший вид фактичних злочинів — насильство в тіншовій економіці. Під тіншовою економікою найчастіше розуміють корисливі, насамперед економічні злочини. Тіншовою економікою називають заборонені законом форми виробничої діяльності і, насамкінець, у тіншовій економіці вбачають фіктивну економіку: приписки, порушення звітності, відхилення від встановлених норм, які дозволяють отримати нетрудовий прибуток.

Можна виділити групи фактичних злочинів, за допомогою яких керівники-тіншовики набирають економічної сили:

1) розкрадання державного майна (в різних розмірах) під приводом, який виходить за межі юридичного переслідування (наприклад, продаж державних дач приватним особам за безцінь);

2) систематичне привласнення, дарування, захоплення (громадських, державних) земель, яке не тягне за собою юридичного переслідування;

3) вилучення продуктів харчування, засобів до існування (часто за допомогою спеціально розробленої системи «вимушених заходів»), створення штучного дефіциту, штучного голоду, довільне підвищення цін на предмети першої потреби, довільне утримання заробітної плати на низькому рівні, затримка заробітної плати на тривалий час;

4) до тіншової економіки належать і такі специфічні способи збагачення, як непередбачувані формальними узаконеннями додаткові до заробітку «конвертні» виплати керівникам високого рангу, подарунки «від імені трудового колективу» високим начальникам, отримання засобів від таємних статей держбюджетів, відкриття спеціальних ненормованих особистих банківських рахунків відомим політичним діячам або їх родичам, вилучення грошових збережень людей через неврегульовану правом діяльність акціонерних компаній, використання так званого бартерного обміну для привласнення матеріальних благ, приховування «премій» за довголітню роботу на підприємстві тощо.

Отже, аналіз позитивної сторони злочину приводить нас до неочікуваного результату: ми починаємо розуміти, яку вигоду дає злочин для певної категорії людей, отримуємо можливість абстрагуватися від юридичної форми при усвідомленні сутності злочинного діяння і виходимо на приховану, завуальовану «фактичну злочинність». Остання, як ефір, розлита в суспільстві, але про неї мовчать офіційна ідеологія, політика, статистика, юриспруденція. Фактичні злочини зводять нанівець якісну роботу правоохоронних органів, ставлять під сумнів можливість створення в країні правової держави, а правовий порядок роблять ілюзорним і містичним.

Введення в гуманітарне знання категорії «фактичний злочин» дозволяє соціології поставити проблему злочинності в повному обсязі, довести її усвідомлення до логічного кінця, коли відмовляють

в праві на безкарне насильство й свавілля керівникам-домінантам, які обіймають високі посади та своїми незаконними діями створюють глибокий дисбаланс соціального життя. Соціологічне охоплення цього явища робить можливим подолати межі суто юридичного аналізу й розкрити тінювий бік юридичної матерії;

5) соціологія злочину досліджує субкультуру злочинного світу. В літературі утвердився термін «контркультура», який позначає таку субкультуру, яка не просто відрізняється від домінуючої культури, а протистоїть їй, перебуває в конфлікті з домінуючими цінностями. Субкультура злочинного світу за своїм змістом є контркультурою. В ній складається своя мова, своя система цінностей, норм, законів, своя мораль, специфічна символіка, традиції, своя система навчання злочинній поведінці. Вона протистоїть цінностям суспільства, морально виправдовує злочин. В ній можливе, наприклад, таке суперечливе поняття, як «чесний злодій». Особистість формується і діє відповідно з цінностями й нормами свого кримінального оточення, не сприймаючи цінностей культури суспільства в цілому.

Контркультура злочинного світу неоднорідна за своєю структурою. Можна чітко зафіксувати як мінімум два її різновиди: субкультура засуджених, які перебувають у місцях виконання покарань, і субкультура «фактотум» (від лат. *factotum* — роби все), що виникає у керівників-домінантів, які застосовують насильство, не врегульоване законом, і тому перебувають на волі. Якщо першу вивчено в багатьох її формах, то другу ще належить дослідити в різних напрямках. З тюремною субкультурою її об'єднує те, що остання виникає і розвивається також у неформальних відносинах між людьми. Різниця полягає в тому, що субкультура «фактотум» стає сприятливим середовищем, аурою «фактичних злочинів».

Складовим елементом субкультури «фактотум» є так званий моббінг (від. англ. *mobbing* — самосуд), який застосовує керівник-домінант щодо виконавців із метою посилити своє домінування неофіційними методами в звичайних трудових колективах.

В українській мові еквівалент моббінгу віднайти важко, але, по суті, він означає «глуміння» над людиною з боку колективу, який згуртувався з метою затравити її. В літературі описано близько

50 варіантів способів такого травлення. Назвемо лише деякі: неофіційне приниження керівником працівника, оцінка доброї роботи як поганої, з тобою не бажають контактувати, ти відчуваєш багатозначні погляди або інші дії з негативним змістом без прямих висловлювань, керівник позбавляє престижної роботи, постійно атакується і критикується виконана тобою робота й приватне життя, людина відчуває ту чи іншу форму переслідування — від наговорів до фізичного насильства.

Цей вид злочинної субкультури, який ми аналізуємо, часто прямо або опосередковано пов'язано із закріпленням фактичного права домінанта на свавілля щодо виконавця. Звідси — потреба нав'язування цією субкультурою хибних стереотипів свідомості, які несуть спотворені уявлення про різного роду начальників і начебто недієздатність залежних від нього людей. Йдеться про хибні оцінки будь-яких керівників, як «турботливих господарів», які «все знають», «передбачають завжди правильно», «діють завжди в інтересах справи», яким «видніше», «начальник завжди правий», «ініціатива карається», «я маленька людина», «не висовуйся», «однак нічого не змieniш». Наявність стереотипів, які заохочують доноси й анонімки: «як стало відомо з конфіденційних джерел», «ходять чутки...», «вони мене дістали», «прізвища називати не буду» і т. п.

Невід'ємним атрибутом субкультури «фактотум» є наявність прихованих форм боротьби керівників-домінантів із виконавцем з метою встановлення перешкод для суспільного зростання і підвищення по службі індивідів. Форми й методи цієї боротьби історично конкретні та різноманітні. В її арсеналі заохочення доносителів, наближення, опіка «своїх», різні способи тримати людину в постійній психічній напрузі, використання системи прийомів; «відмова в підтримці», «не давати ходу», «штучне розширення критеріїв і оцінок діяльності», «замовчування успіхів», прізвиська, легенди, «розкриття» неіснуючих аморальних вчинків, «робити об'єктом ненависті», брудні плітки тощо.

Велике значення має засвоєння керівником-домінантом системи антигуманних форм «виграшної поведінки», яка включає в себе, наприклад, такі правила, як «досвідчений гравець не робить такого

ходу, якого чекає супротивник», «дій приховано», «добро роби безпосередньо, а зло опосередковано» і т. ін.

Інтрига — могутній важіль субкультури «фактотум», з допомогою якого можна досягти успіху «зненацька для всіх», ігноруючи симпатії, істину, реальну справу, «підводити людей, які тобі довіряють, приводити їх до життєвої поразки, примушувати терпіти фіаско, залишаючись невпізнаним винуватцем, перебуваючи начебто «в тіні». Особистості, які інтригують, це люди, схильні здійснювати приховані дії, спрямовані на досягнення якихось неблагодійних цілей. Людина інтриги вміє поставити під удар одних, наклепати підозру на інших, заговорити третіх так, що її жертви не можуть до кінця зрозуміти, хто ж їх головний ворог. Раптова надумана хвороба у відповідальні моменти — поширений прийом тих, хто інтригує. Наслідки інтриги тим сильніші, чим вище соціальна драбина, на якій перебувають її учасники.

Не менш ефективним інструментом субкультури «фактотум» є провокація. Своїм фундаментом вона має об'єктивний хід процесів, коли «незворотне здійснюється швидко». Метою будь-якої провокації є моральне, соціальне або фізичне знищення людини чи групи людей, причому «чужими руками» або жертвою — саму себе. Провокацію важко розпізнати, оскільки її маскують, ховають за такими підкупаючими жертву феноменами, як співчуття, співпереживання, дружба, слабкість, або, навпаки, акціями агресії, глибоких емоційних «переживань», які обумовлюють активну реакцію жертви. У провокації, як складній формі прихованих у своїй сутності відносин, візуальним рано чи пізно стає зрадництво того, хто провокує, коли останній знав і бажав, щоб настали негативні наслідки для жертви. Щодо того, хто потерпів, — це зрада, спочатку таємна, потім неочікувана, часто з боку особи, якій довіряєш. Можна виокремити закони провокації у конфлікті:

а) це завжди виклик (у вигляді психологічного тиску, образливої оцінки);

б) він повинен насторожувати (оскільки відносини сприймаються потенційною жертвою безпосередньо, без врахування можливої їх складності, багатоступеневості);

в) наслідки для жертви завжди суттєвіші, ніж реакція на «виклик», саму поведінку;

г) нічого неможливо змінити — наслідки настають одразу ж після реакції.

Антигуманний характер провокації полягає в тому, що її виконують як засіб боротьби з іншими людьми, вона передбачає ігнорування моральних бар'єрів у соціальних відносинах, є безкарною формою насильства та приниження людської гідності.

Соціологію злочину покликано взяти на себе вантаж поглиблення «віктимологічного» аналізу злочину, тобто вивчення його з позиції потерпілого.

Вивчаючи осіб, які потерпіли від «юридичної» і «фактичної» злочинності, дослідник має можливість:

а) побачити глибину не лише матеріальної, а й моральної і соціальної шкоди від злочинів;

б) змалювати повну картину зв'язків людей у злочині;

в) створити модель потерпілого, типізувати його поведінку;

г) виявити, як саме «фактичні» злочини створюють ситуацію, за якої аналіз охоплює суспільство.

Сучасній Україні притаманно те, що суспільство в особі «нових українців» і тих, у кого немає грошей, матеріально не забезпечених громадян, свідомо, а іноді інтуїтивно шукає способи досягнення «своєї» справедливості. Можна фіксувати як стійку закономірність таке: потерпілі готують і реалізують свою систему способів і прийомів захисту від злочинів, не обтяжуючи себе потребою звертатися до міліції.

Отже, соціологічний погляд на злочин дозволяє виявити нові, мало вивчені сторони насильства над людьми, розширити дослідницьке поле за рахунок виходу в стихію тіньової реальності юридичної матерії, а також розкрити предметніше соціальні причини різного роду деструкцій, в тому числі злочинного змісту.

Література до теми 9

1. Ахтирська Н. М. Корупція: криміналістичні і соціально-політичні аспекти // Уряду України... — К., 2001. — Т. 22. — С. 98—100.
2. Бачинин В. Філософія права и преступления. — Харьков, 1999.
3. Волженкин Б. В. Коррупция. — СПб., 1998.

4. Гіденс Е. Соціологія. — К., 1999.
5. Даньшин И. Н. Введение в криминологическую науку. — Харьков, 1998.
6. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. — М., 1994.
7. Зелинский А. Ф. Криминология. — Харьков, 2000.
8. Криминология: Учебник для вузов. — М., 1999.
9. Кочан В. М. Социальные свойства преступности. — М., 1977.
10. Курганов С. И., Кравченко А. И. Социология для юристов: Учеб. пособие. — М., 2000.
11. Лелеко В. А., Прохоров Ю. Н. Молодежь: криминальная активность и проблемы ресоциализации // Социол. исследования. — 1994. — № 8—9.
12. Летонян Ю. М. Психология убийства. — М., 1997.
13. Лунесв В. В. Рыночная экономика и преступность // Общественные науки и современность. — 1996. — № 3.
14. Мельник М. Корупція як соціальне явище // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 1. — С. 63—68.
15. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социол. исследования. — 1992. — № 3.
16. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. — М., 1998.
17. Румянцев О. Г., Додонов В. Н. Юридический энциклопедический словарь. — М., 1997.
18. Социология преступности. — М., 1966.
19. Социальные отклонения / Кудрявцев В. Н. и др. — М., 1989.
20. Толубекова Б. Х. Социология компьютерной преступности. — Караганда, 1992.

Соціологія правового конфлікту

- § 1. Поняття «соціальний конфлікт» та «юридичний конфлікт»
- § 2. Внутрішня структура юридичного конфлікту
- § 3. Типологія конфліктів
- § 4. Кримінальний конфлікт
- § 5. Завершення конфлікту

§ 1. Поняття «соціальний конфлікт» та «юридичний конфлікт»

Людина як соціальний феномен є продуктом безлічі найрізноманітніших суспільних взаємодій. Безперечно, ці взаємодії, відносини мають певну форму. Суспільствознавці виділяють такі основні форми суспільних відносин.

Суспільна позиція — форма суспільних відносин, що визначається позицією суб'єкта суспільних відносин у суспільному розподілі праці й відбивається в конкретних групових та індивідуальних ціннісних орієнтаціях як світосприйнятті суспільства в цілому та окремих його явищ.

Консолідація — форма суспільних відносин, яку обирають для взаємодії суб'єкти, чії суспільні позиції дуже споріднені, а відтак і кінцева мета практично єдина. Ця форма передбачає об'єднання зусиль суб'єктів взаємодії заради досягнення спільної стратегічної мети.

Співробітництво — форма суспільних відносин, яка обирається суб'єктами, чия кінцева мета різна, але проміжні, тактичні завдання єдині й тому доцільно їх розв'язувати, об'єднавши зусилля.

Компроміс — форма суспільних відносин, яку обирають суб'єкти у випадку, коли їх інтереси антагоністичні, але висока загальна куль-

тура дозволяє їм піти на взаємні поступки заради максимально можливого задоволення власних інтересів.

Конфлікт — форма суспільних відносин, яка притаманна взаємодії груп, чий інтереси антагоністичні, а низька загальна культура не дозволяє їм домовитися, внаслідок чого вони вступають у протидію один одному.

Саме конфлікт як форма суспільних відносин, яка передбачає протидію суб'єктів суспільних відносин один одному в процесі досягнення антагоністичних цілей здебільшого зумовлює деструктивні наслідки. І хоча дослідники конфлікту виділяють як негативні, так і позитивні функції, а отже і наслідки конфлікту, історія людства свідчить про значні руйнівні наслідки конфліктних форм взаємодії, а іноді й про загибель цілих цивілізацій.

Тому проблемам вивчення і особливо розв'язання конфліктів людство завжди приділяло значну увагу.

Враховуючи той факт, що юридичний конфлікт є різновидом соціального конфлікту, зрозуміти нюанси юридичного конфлікту, не знаючи основних положень теорії соціального конфлікту, неможливо. Тому спочатку розглянемо основні віхи історії формування теорії соціального конфлікту.

Як ми вже зазначили, вивчення та теоретико-прикладне осмислення конфлікту завжди цікавило провідних мислителів свого часу. Але найчіткіші теоретичні положення щодо конфлікту з'явилися на межі періодів пізнього Відродження та Новітнього часу. Вони були сформульовані такими філософами, як Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель, К. Маркс. Щодо безпосередньо конфліктологічних теорій, то активно їх почали розробляти наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. У цей період у вказаному напрямі плідно працювали Г. Спенсер, М. Вебер, Г. Зіммель, В. Парето та інші.

Сучасні конфліктологічні теорії викладено в працях Л. Козера, Р. Дарендорфа та К. Боулдінга.

Соціальна теорія проявила інтерес до конфлікту в суспільстві в ХІХ і на початку ХХ ст. Але в середині ХХ ст. помітно зневажливе ставлення до проблеми конфлікту, передусім з боку функціоналістів, які хотіли обґрунтувати унітарну концепцію суспільства та культури, підкреслюючи соціальну інтеграцію і гармонійну дію за-

гальних цінностей. Якщо функціоналісти і звертали увагу на конфлікт, то розглядали його як патологічне явище, а не нормальний стан будь-якого здорового соціального організму.

У 1950—1960-і роки деякі соціологи, що спиралися на ідеї К. Маркса та Г. Зіммеля, намагалися відродити теорію, яку вони назвали «теорією конфлікту». Маркс, як відомо, свого часу запропонував дихотомічну модель соціального конфлікту, згідно з якою все суспільство поділено на два основних антагоністичних класи, що захищають інтереси праці та капіталу. К. Маркс стверджував, що конфлікт зумовлює трансформацію суспільства. Г. Зіммель відмовився від дихотомічної моделі, він вважав, що конфлікт має позитивні функції, сприяючи соціальній стабільності, підтримці наявних груп і спільнот.

Л. Козер, розвиваючи концепцію Г. Зіммеля, стверджував, що конфлікт виконує важливу функцію в складних плюралістичних суспільствах. Він зазначав, що так звані «перехресні конфлікти», коли союзники в одному питанні, тобто по одній вісі протиріч, є противниками по іншій вісі, як правило, запобігають виникненню небезпечніших конфліктів. Складним суспільствам притаманно сполучення багатьох інтересів і конфліктів, що й утворює врівноважений механізм, який запобігає нестабільності.

Р. Дарендорф також припускав, що конфлікти перехресні й не збігаються. На відміну від К. Маркса, він стверджував, що основний конфлікт у межах всіх соціальних інститутів більше торкається розподілу влади й авторитету, ніж капіталу, і що саме відносини панування й підкорення зумовлюють виникнення антагоністичних інтересів.

Д. Локвуд поглибив запропонований марксистами розподіл на «системний» та «соціальний» конфлікт. Системний конфлікт, за Д. Локвудом, виникає тоді, коли немає гармонії між різними соціальними інститутами: наприклад, коли дія в межах політичної підсистеми не збігається з потребами підсистеми економічної. Соціальний конфлікт є міжособистісним і виникає лише в межах соціальних взаємодій.

Американський соціолог Кеннет Боулдінг стверджує, що сама природа людини штовхає її до постійної ворожнечі та боротьби з

собі подібними, тому конфлікт постійно є в суспільному житті, однак все це не виключає можливості обмеження та попередження конфліктів.

Занепад функціоналізму та відродження марксистського і веберівського підходів у соціології 70-х років ХХ ст. сприяли поверненню проблемі конфлікту її традиційно ключового значення в теорії і емпіричних дослідженнях.

У вітчизняній науці конфліктологічна проблематика є новою, оскільки радянська наука взагалі не вивчала конфліктологію, бо вважалося, що ми будемо «безконфліктну модель соціалістичного суспільства». Сьогодні конфліктологічний підхід у дослідженнях дістає дедалі ширшого застосування в межах практично всіх наук гуманітарного циклу. Саме для запобігання переростанню юридичних протиріч у юридичні конфлікти потрібне використання теоретичних надбань цього підходу.

Зауважимо, що однозначності в думках провідних зарубіжних і вітчизняних вчених щодо співвідношення термінів «протиріччя» та «конфлікт» не існує. Умовно можна виділити два основних підходи до цієї проблеми. Зокрема, Р. Дарендорф, Дж. Бернард, К. Боулдінг, Л. Крисберг, О. Баєва, А. Панасюк вважають, що поняття протиріччя та конфлікту тотожні, тобто соціальний конфлікт виникає тоді, коли є протилежність, несумісність, невідповідність інтересів. Тоді як Л. Козер, М. Крозьє, А. Запрудський, В. Кудрявцев вважають, що конфлікт — це дії, до яких вдаються суб'єкти з метою реалізації власних інтересів. Ми дотримуємося останнього погляду й розглядатимемо подальший матеріал саме з цієї позиції.

Дамо визначення соціального та юридичного конфлікту.

Під **соціальним конфліктом** розуміють найрізноманітніші форми протидії суб'єктів суспільних відносин із приводу перерозподілу або збереження системи споживання життєво важливих ресурсів. Під ресурсами розуміють матеріальні та духовні цінності, в тому числі й самі форми відносин і систему соціальних позицій тощо.

Оскільки ми зробили акцент на тому, що є причінниками тлумачення соціального конфлікту як форми відносин, які передбачають протидію прагненням опонента, а юридичний конфлікт визначили як різновид соціального конфлікту, то ключовою ознакою юридично-

го конфлікту є дія хоча б одного із суб'єктів, що має юридичні наслідки. Виходячи із сказаного, визначимо поняття юридичного конфлікту.

Юридичний конфлікт — різновид соціального конфлікту, за якого хоча б один із суб'єктів взаємодії обирає форми протидії, що регулюються приписами чинного законодавства і тому в результаті такої взаємодії настають юридичні наслідки.

§ 2. Внутрішня структура юридичного конфлікту

Згідно з загальноприйнятими в юриспруденції положеннями, виділяють таку структуру юридичного конфлікту: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона. Зауважимо, що лише за наявності всіх чотирьох елементів структури можна вести мову про наявність юридичного конфлікту. Розглянемо кожний елемент докладніше.

Суб'єкт юридичного конфлікту

Одразу слід провести чітку межу між поняттями «учасник» і «суб'єкт» конфлікту. Зрозуміло, що «учасник» конфлікту — поняття ширше, його складовим елементом є поняття «суб'єкт».

У юридичному конфлікті можна виділити таких учасників.

Безпосередні учасники — особи, чії дії передбачено одним із чинних кодексів або нормативних документів і відповідно ведуть до настання юридичних наслідків.

Організатори — особи, які планують і керують розвитком юридичного конфлікту, не беручи в ньому безпосередньої участі.

Підбурювачі — особи, які провакують початок конфлікту, підбурюючи одного з майбутніх учасників до дій, що мають юридичні наслідки.

Пособники — особи, які будь-яким чином сприяють розвитку юридичного конфлікту.

Посередники та арбітри — особи, які своїми діями намагаються припинити юридичний конфлікт, розв'язавши основні протиріччя і, тим самим, привести учасників конфлікту до консенсусу.

Свідки — особи, які виступають пасивними спостерігачами конфлікту.

Серед виділених учасників юридичного конфлікту лише безпосередні учасники завжди виступають суб'єктами. При класифікації учасників конфлікту залежно від галузі права, яка регламентує поведінку, що має юридичні наслідки, слід зазначити такі нюанси. У кримінальному праві докладно розглядають форми співучасті суб'єктів злочинних діянь. Ці розробки дістали втілення в ст. 27 чинного Кримінального кодексу України «Види співучасників». Частина перша ст. 27 ККУ перелічує таких співучасників злочину: «Співучасниками злочину, поряд із виконавцем, є організатор, підбурювач та пособник». Кримінальну відповідальність кожного з співучасників визначено в ст. 29 КК України. Отже, в межах кримінального права такі учасники, як організатор, підбурювач та пособник чітко визначені як суб'єкти злочину, а відтак — і юридичного конфлікту. Наприклад, особа розробила план розкрадання цінностей з ювелірного магазину. Знайшла план приміщень і сигналізації, організувала хронометраж роботи магазину, розробила систему заходів забезпечення майбутніх учасників розкрадання алібі, а також збуту вкрадених речей, розподілила ролі безпосередніх викрадачів. На момент вчинення злочину ця особа перебувала за межами держави, де було вчинено злочин, і, зрозуміло, що безпосередньої участі в розкраданні не брала. Виникає запитання: чи є ця особа суб'єктом юридичного конфлікту? Частина 3 ст. 27 однозначно зазначає, що діяння цієї особи слід кваліфікувати як співучасть у вчиненні злочину як організатор. З погляду соціальної доцільності такої кваліфікації кримінального права можна констатувати абсолютну її доцільність, бо існує висока ймовірність, що злочин не був би вчинений, якби не існувало організатора, або учасники злочинної групи відмовилися б від вчинення злочину під час підготовки, враховуючи невідступність настання кримінальної відповідальності, а відтак організатор — найбільш соціально небезпечна особа в цій групі. З цього прикладу можна зробити хибний висновок, що організатор, підбурювач та пособник завжди є суб'єктами юридичного конфлікту, але це далеко не так.

Розглянемо інший приклад. В стосунках умовного подружжя Шевченко намітилася кризова ситуація, що зумовлює постійні сварки. До того часу, доки жоден з членів подружжя не вчинить дій, що ведуть до юридичних наслідків, цей конфлікт не є юридичним. Батько дружини з подружжя Шевченків завжди вважав, що цей шлюб дуже невдалий для його доньки. Тому він організував зустріч доньки з кваліфікованим юристом, який пояснив дружині Шевченко її права щодо майна, нажитого в шлюбі, а також те, що за відсутності неповнолітніх дітей та суперечок з приводу спільно нажитого майна процедура розірвання шлюбу досить проста і здійснюється ЗАГСом. Після цього дружинна вдалася до юридичних дій, що зумовили розірвання шлюбу. В цьому випадку батько дружини Шевченко виступав як організатор і підбурювач, але в межах цивільного права такі діяння не тягнуть за собою юридичної відповідальності, отже, організатор, підбурювач і пособник є лише учасниками юридичного конфлікту, а не суб'єктами. Тому щоб з'ясувати, чи є особа учасником чи суб'єктом юридичного конфлікту, треба чітко усвідомлювати, в межах якої галузі права відбувається юридичний конфлікт.

Коло суб'єктів юридичного конфлікту мусить охоплюватися поняттям «суб'єкт права». За суб'єктом юридичного конфлікту, як і за суб'єктом права, повинно бути визнано особливу юридичну властивість — правосуб'єктність. Правосуб'єктність включає в себе такі елементи:

правоздатність — здатність мати права та обов'язки;

дієздатність — здатність своїми діями набувати, здійснювати, змінювати, припиняти права та обов'язки;

деліктоздатність — здатність нести відповідальність за свої вчинки, передусім за правопорушення.

Наведені положення стосуються фізичних осіб. Щодо юридичних осіб, тобто державних і недержавних організацій, держави в цілому, то їх правосуб'єктність відбивається у визначених чинним законодавством їх компетентності та правовому статусі.

Суб'єктом юридичного конфлікту є всі суб'єкти права, а саме юридичні та фізичні особи у встановленому чинним законодавством порядку.

Об'єкт юридичного конфлікту

Одразу треба розмежувати поняття «об'єкт» та «предмет» конфлікту. Об'єктом конфлікту є те, на що спрямовано протидію суб'єктів. Предметом конфлікту є саме протиріччя, що лежить в його основі. Наприклад, об'єктом конфлікту є посада, з приводу якої сперечаються дві особи, а предметом — об'єктивно обумовлена неможливість двох осіб одночасно обіймати одну посаду.

Конфліктологи виділяють такі етапи формування об'єкта конфлікту:

- 1) у майбутніх суб'єктів можливого конфлікту з'являється інтерес до одного і того ж об'єкту;
- 2) об'єкт стає перетином несумісних інтересів;
- 3) з приводу об'єкта сторони вступають у протидію, і тоді об'єкт стає об'єктом реального конфлікту.

Для юридичного конфлікту нюанси полягатимуть лише в тому, що на першому етапі суб'єкти мусять мати властивість правосуб'єктності, а на третьому етапі суб'єкти повинні вдаватися не просто до дій, а до дій, що мають юридичні наслідки.

Під об'єктом юридичного конфлікту можна розуміти, по-перше, потенційний об'єкт — суспільні відносини, що підпадають під правове регулювання, на яке спрямовано протидію. По-друге, реальний об'єкт — цінності, ресурси, статус, а також дії, результати дій, на які спрямовано протидію.

Істотною характеристикою об'єкта конфлікту є його неподільність. Неподільність об'єкту може бути як об'єктивною, так і суб'єктивною, тобто коли неподільність є наслідком бажань та інтересів сторін.

Неодмінною ознакою юридичного конфлікту є наявність об'єкта. При цьому зауважимо, що трапляються випадки, коли об'єкт юридичного конфлікту виражений не явно. Зокрема, в конфліктологічній літературі наводять приклад, коли конфлікт починається з моменту, коли свідомий громадянин робить зауваження особі, яка здійснює хуліганські вчинки. На думку авторів підручника «Юридическая конфликтология» за редакцією В. М. Кудрявцева, в цьому випадку на момент початку конфлікту не існувало об'єкту, яким би праг-

нули володіти суб'єкти конфлікту. Але таке твердження не коректне, оскільки в юридичній літературі доведено, що об'єктом права є сутність та форма певних відносин. У наведеному прикладі правопорушник порушував приписи ст. 296 КК України, а свідомий громадянин захищав встановлені законом норми поведінки, отже, об'єкт явно виражений — це суть і форма певних відносин.

Розглядаючи структуру юридичного конфлікту, ми базувалися, в основному, на теоретичних засадах, створених у юриспруденції, які не суперечать поглядам соціологів, оскільки нормативна система права є однією з сукупностей соціальних нормативних систем, хоча їй і властиві певні специфічні ознаки. На нашу думку, з погляду соціології права потрібно до об'єктів юридичного конфлікту додати ще й сам законотворчий процес. У правових науках чітко визначено, що будь-яка дія оцінюється з точки зору чинного законодавства на момент вчинення злочину чи правопорушення, або чинного законодавства на момент судового розгляду за умови, що приписи цього законодавства не погіршують стан підсудного. Але нормативна система права виникає не сама по собі. Її створюють уповноважені органи держави, а отже — конкретні люди.

Теоретично право мусить фіксувати соціально найдоцільніші форми взаємодії соціальних суб'єктів. Проте на практиці, за твердженням представників «радикальної кримінології», дуже часто приписи норм права відображають інтереси правлячої еліти. Зауважимо, що норма права завжди є відображенням зіткнення сукупності інтересів кількох соціальних груп. Реалізувати всі інтереси практично неможливо, тому виникає нагальна потреба фіксувати в нормі права ті взірці поведінки, які реалізують інтереси більшості населення. А інтереси, які не відобразилися в нормі права, мусять належати до категорії другорядних для всіх суб'єктів соціальної взаємодії.

Зрозуміло, що сам законотворчий процес завжди буде конфліктним. Зафіксована законом норма поведінки в подальшому визначатиме правомірність або неправомірність будь-яких дій. Саме тому сам правотворчий процес виступає об'єктом юридичного конфлікту. Цьому аспекту присвячено окремий розділ посібника.

Суб'єктивна сторона юридичного конфлікту

Суб'єктивною стороною юридичного конфлікту в правознавстві називають соціально-психологічний механізм конфлікту. Мотиваційна система суб'єктів, що вступають у конфлікт, включає в себе: потреби, інтереси психологічні установки, мотиви, цілі, волю. Всі ці елементи поетапно змінюють один одного, аж доки не дістануть відображення в конкретних діях. Кожна дія починається з наявності потреби. Під потребою розуміють дефіцитний ресурс, якого не вистачає на даний момент суб'єкту діяльності. Типологію потреб за рівнем подано в темі «Особливості правової соціалізації особистості». Усвідомлення суб'єктом діяльності потреби переводить її у розряд інтересів. Антагоністичність інтересів (як об'єктивна, так і суб'єктивна) є базисом будь-якого, в тому числі й юридичного, конфлікту. Саме інтерес обумовлює, які саме шляхи реалізації потреб обере суб'єкт діяльності.

Отже, мотиваційний процес у будь-якій діяльності, в тому числі й у конфліктній передбачає: формування мотиву на підставі потреби, інтересу, установки; формування цілі та прийняття рішення на вчинення конфліктних дій (вольовий акт).

Як викладено в темі «Особливості правової соціалізації особистості», сприйняті на рівні інтеріоризованих установок норми полегшують обрання форм поведінки, точніше й чіткіше вказують, як саме треба діяти. Якщо суб'єкт діє згідно зі встановленими в суспільстві нормами поведінки, мотиваційний цикл істотно скорочується. Якщо суб'єкт вступає в конфлікт, таке скорочення мотиваційного циклу неможливе. В цьому разі суб'єкт завжди діятиме заради реалізації потреби, відчуваючи опір протилежної сторони. Неодмінною ознакою конфліктної діяльності є чітко виражене протиріччя інтересів, мотивів, цілей, оформлене закінченим суб'єктивним образом.

У конфліктологічній літературі, здебільшого, відзначають свідомий характер конфлікту. Очевидно, слід підкреслити не просто свідомий, а саме оціночний характер мотиваційного процесу в конфліктних протидіях. Якщо розглядати всі етапи формування мотиву, то практично на кожному з них суб'єкт може внести суб'єктивну оцінку, яка не відповідає об'єктивним реаліям. Результатом

такого суб'єктивізму стане помилковий конфлікт. Помилковий (хибний) юридичний конфлікт виникає у випадку, якщо хоча б одна із сторін на одному з етапів мотиваційного циклу допускає суб'єктивну оцінку, що не відповідає об'єктивній ситуації.

У помилковому юридичному конфлікті можливі такі чотири основні ситуації:

1) сторона вважає, що перебуває з іншою стороною в правовідносинах, але насправді це не так;

2) сторона не усвідомлює, що вона перебуває в правовідносинах з іншою стороною;

3) одна із сторін вважає, що опонент діє незаконно, тоді як ці дії є правомірними;

4) одна із сторін вважає, що опонент діє правомірно, тоді як ці дії є незаконними.

Розв'язання помилкового конфлікту, що не дістав значного розвитку, тобто коли ще не було вчинено дії, які мають юридичні наслідки або ці наслідки незначні, досить просте завдання. Для цього достатньо пояснити помилку стороні, яка її припустила, і стимулювати бажання та можливість виправити цю помилку.

Значною мірою форми поведінки, які обирає суб'єкт юридичного конфлікту, залежать від ціннісних установок цього суб'єкта. Зрозуміло, що збиток, який буде завдано протилежній стороні, залежатиме від форми обраної протидії. Якщо збитки будуть значні, розв'язання конфлікту буде ускладнене. Тому значної актуальності набуває кваліфікована, всебічна юридична оцінка реальних дій суб'єктів юридичного конфлікту.

Об'єктивна сторона юридичного конфлікту

Об'єктивна сторона юридичного конфлікту полягає в характері дій суб'єктів. При цьому неодмінною ознакою конфліктних дій є їх спрямованість на протидію опоненту та прагнення завдати йому шкоди заради задоволення власних потреб.

Поведінку під час конфлікту за характером умовно можна поділити на наступальну та оборонну. При цьому сторони можуть використовувати на різних етапах і наступальну, і оборонну тактику. За спрямованістю можна виділити значну кількість конкретних форм, ось деякі з них: дії, спрямовані на захват і утримання спірно-

го об'єкту, створення перешкод для діяльності протилежної сторони, дії, спрямовані на знесення іншої сторони в сферах, не пов'язаних із конфліктом, захват і підкорення суб'єкта, нанесення прямої фізичної та матеріальної шкоди тощо.

З точки зору диспозиції правових норм конкретна поведінка суб'єктів протиборства може бути юридично значимою чи юридично нейтральною. Будь-яка юридично значима дія охоплюється поняттям «правова поведінка», яка, в свою чергу, поділяється на правомірну та протиправну поведінку.

Дії суб'єктів юридичного конфлікту можуть бути юридично нейтральними, юридично значущими (правомірними, протиправними, правомірними в одних аспектах і протиправними в інших), юридично нейтральними в поєднанні з юридично значимими.

§ 3. Типологія конфліктів

Звернімося до класичної типологізації конфліктів. Видатний американський спеціаліст із загальної теорії систем К. Боулдінг згідно з загальною теорією конфліктів поряд із рівнем організованості сторін поділяє конфлікти на три великі групи: на рівні особистості, групи й організації. Класифікацією трьох організаційних рівнів обумовлено таку типологію:

- 1) конфлікти між індивідами;
- 2) конфлікти між різними групами;
- 3) конфлікти між групами, що мають спільних членів;
- 4) конфлікти між гомогенними організаціями (наприклад державами);
- 5) конфлікти між гетерогенними організаціями (наприклад між державою і церквою);
- 6) конфлікти між індивідом і групою (наприклад у сім'ї);
- 7) конфлікти між індивідом і організацією (наприклад між громадянином і державою);
- 8) конфлікти між групою і організацією.

Однак, як вважають Кудрявцев і Казимірчук, на яких ми вже посилалися, типологія юридичного конфлікту значно відрізняється від звичайної. Вони визнають, що юридичні конфлікти, як і інші,

можна поділити на глобальні та регіональні, групові й міжособистісні, ситуаційні та позиційні, конфлікти інтересів і когнітивні, можуть бути гострими та м'яво плінними. Але специфіка юридичного конфлікту визначається насамперед:

- а) галузю права, в якій відбувається конфлікт;
- б) структурою норми, що до нього належить;
- в) різновидом правозастосовної установи.

З точки зору поділу за галузями права конфлікти можливі, як свідчить судова й арбітражна практика, в цивільному, трудовому, сімейному, фінансовому, адміністративному, кримінальному, кримінально-процесуальному, виправно-трудоному праві.

Особливу групу становлять міждержавні та міжнаціональні конфлікти, що регулюються нормами міжнародного права, договорами й угодами, а також Конституцією.

Бувають змішані варіанти конфліктних взаємовідносин. Конфлікт між політичною партією чи профспілкою і державною установою в період свого виникнення може не мати юридичного характеру, але потім на основі змін законодавчих норм його набути.

Галузь матеріального права, до якого належить конфлікт, не визначає досконально процесуальних засобів, якими можна розв'язати конфлікт. Юридичним процедурам розгляду конфліктів надають самостійної уваги в галузевих юридичних дисциплінах.

Залежно від структури відповідних правових норм, в основі конфлікту може лежати різне тлумачення і розуміння або недотримання, порушення практично будь-якої норми права: уповноважуючої, зобов'язуючої або забороняючої. Тут важливо, які суб'єкти виступають в тому чи іншому випадку як конфліктуюча сторона.

Типологізація юридичного конфлікту за системою державних правозастосовних або правоохоронних органів дає уявлення про компетенцію цих органів у разі виникнення конфліктної ситуації. Цю компетенцію досить чітко визначено щодо правоохоронних органів (суду, арбітражу, прокуратури, міліції тощо). Однак слід зазначити, що коли конфлікти виникають у зв'язку з роботою інших державних установ, виникає плутанина, тяганина, часто свідомо організована державним чиновником, оскільки інформації з компетенції тих чи інших державних установ, у тому числі й правоохоронних, мало, що і стає підставою для маніпуляції та тяганини.

§ 4. Кримінальний конфлікт

Для докладнішої ілюстрації механізму та динаміки юридичного конфлікту зупинимося на понятті кримінального конфлікту.

Навряд чи є потреба спеціально доводити те, що злочин, злочинна поведінка й інтереси злочинця суперечать інтересам суспільства і його окремих громадян. Загальновідомо, що саме кримінальне законодавство захищає вищі цінності суспільства, а відтак і життєво важливі суспільні інтереси. Злочин означає ніщо інше як те, що правосуб'єктна особа «переступила» закон. У кримінально-правовій і кримінологічній літературі міркування на подібні теми давно вже стали загальними. Однак ці банальні думки мають цілком конкретний зміст у застосуванні до предмету цього розгляду.

Протиріччя злочинних і суспільних інтересів у багатьох випадках проявляються в протистоянні інтересів злочинця і конкретної особи (групи), суспільства (держави) в цілому. Злочин, де є потерпілі, конкретні особи, як правило, створює конфліктну ситуацію, або прямий міжособистісний (міжгруповий) конфлікт, що розв'язується шляхом зусиль приватних осіб, у тому числі самих потерпілих, а також за допомогою державних інститутів у процесі кримінального судочинства. Крадіжка особистого майна та приватної власності, тілесні ушкодження і зґвалтування, а також будь-які інші види злочинів становлять собою зневажання особистих або групових інтересів, що завжди створює ґрунт для конфліктів.

У багатьох випадках злочин не лише створює можливість для конфліктів, а й є їх наслідком. Особливо явно видно причинно-наслідковий взаємозв'язок насильницьких злочинів, наприклад, у випадку навмисного вбивства, тілесних ушкоджень, злісного хуліганства.

Під час створення традиційної кримінологічної моделі аналізу насильницьких злочинів майже не враховують міжособистісну взаємодію між злочинцем і жертвою, що відбувається до здійснення злочину. Тим часом події насильницького злочину зазвичай передують послідовність циклів взаємодії, що складаються з взаємних стимулів і реакцій злочинця та потерпілого. Досить виразно з цього приводу висловилися західні й вітчизняні віктимологи, які проаналізували поведінку жертви, але приділили увагу лише в теоретично-умп плані міжособистісній взаємодії злочинця та жертви.

Для усвідомлення того, що цим злочинам здебільшого передують конфліктна ситуація, достатньо навіть звернутися до формулювань кримінального кодексу.

Узагальнення значного числа фактів насильницьких проявів у суспільстві дозволяє дійти висновку, що міжособистісний конфлікт є джерелом більшості випадків застосування насильства.

Як специфічний різновид конфліктів, що стосуються сфери правових відносин, можна виділити конфлікти в кримінально-правовій сфері, або кримінальні конфлікти. Кримінальний конфлікт, звичайно, специфічний насамперед своїм результатом, завершальною стадією, що нерідко характеризує особливості його виникнення та розвитку. Насильницький злочин, що викликає кримінальний конфлікт, є результатом і проявом особливих механізмів динаміки конфлікту. Сам факт застосування насильства в конфлікті характеризує його як конфлікт інтересів.

Тривалі конфлікти — це здебільшого ціла серія конфліктних епізодів. Суб'єктами таких конфліктів є родичі, члени родини, співмешканці, сусіди, знайомі, товариші по службі, у відносинах яких накопичується ворожість, постійно присутні елементи розбіжностей, періодично виникають спірні теми. Завершує такі конфлікти конкретний епізод взаємодії, що й реалізується в злочині. Але сам цей заключний епізод зумовлено загальним станом відносин, напруженість яких досягає критичного рівня. Конкретні теми розбіжностей тут варіюються — це може бути проблема влади та підпорядкування в міжособистісних стосунках людей, що спільно проживають, проблема володіння і поділу майна, аморальна та розбещена поведінка одного із суб'єктів, погане ведення господарства кимсь одним, ревності в стосунках чоловіка з дружиною. Подібні конфліктні стосунки можуть тривати місяцями й роками.

Основну кількість тривалих кримінальних конфліктів становлять побутові конфлікти, значна частина яких, у свою чергу, — сімейні. Стан взаємин із застосуванням фізичного насильства може бути досить високий. За даними одного з опитувань, 68% жертв застосування насильства в родині почали зазнавати побоїв протягом сімейного життя, 19% — стали жертвами насильства ще під час спільного життя до одруження, а 13% — навіть до початку

спільного життя з майбутнім чоловіком. Хоча серед опитаних у ході цього дослідження були жінки, в реальному сімейному житті чоловіки майже настільки ж часто стають жертвами жіночого насильства. Найважливіша особливість кримінальних конфліктів із «насильницькою історією» розвитку полягає в тому, що частота або інтенсивність застосовуваного насильства постійно зростає, здебільшого завершуючися тяжким злочином. Застосування насильства в родині навіть у «малих дозах» значно збільшує ризик подальшого підвищення його жорстокості.

Тривалі кримінальні конфлікти, однак, не завжди мають подібну насильницьку історію розвитку. Але в «просуванні» насильницького злочину істотну роль відіграє акумуляція негативних емоцій і взаємної недовіри. Вирішальне значення можуть мати погрози, застосовувані сторонами в незліченних дрібних сутичках і сварках. Встановлено, що чим частіше погрози використовують у конфліктах між близькими людьми, тим вища імовірність насильницького інциденту.

Інший різновид кримінальних конфліктів виникає і протікає в межах однієї ситуації, одного епізоду взаємодії і здебільшого має місце в інцидентах, що виникають у спілкуванні раніше незнайомих людей. Для соціологічної та кримінологічної характеристики подібних «ситуативних» конфліктів важливо зазначити, що на відміну від конфліктів між близькими або добре знайомими людьми, вони найчастіше відбуваються в громадських місцях: на вулицях, у парку, в кафе тощо. Ці спонтанні міжособистісні або міжгрупові колізії не мають ніякої передісторії і виникають інколи з-за дрібних проблем, часто в присутності численних свідків. Остання обставина дозволяє виділити приватний різновид ситуативних конфліктів, що виникають у результаті втручання в конфлікт сторонніх людей, які намагаються припинити протиправні дії і фактично своїм втручанням ініціюють новий конфлікт із власною участю.

Конфліктні інциденти, що завершуються насильницьким злочином, мають, зазвичай, різні причини. Однак усі вони в своєму розвитку мають багато спільного. Як свідчать дослідження, всі вони розгортаються як конфлікти інтересів і мають або «об'єктну», або «безоб'єктну» підставу.

Частині конфліктів притаманна наявність об'єкта обопільних потреб сторін, фактична та психологічна «неподільність» якого змушує кожного учасника конфлікту одноособово претендувати на цей об'єкт, відкидаючи аналогічні спроби іншої сторони. Подібні розбіжності, наприклад, виникають у випадках, коли два раніше незнайомих суб'єкти одночасно зупиняють ту саму машину або таксі одночасно, претендують на той самий столик у ресторані. Кожний із конфронтуючих індивідів прагне захопити деякий об'єкт і перешкодити зробити те саме іншому. Через це виникає сварка, що переходить, зазвичай, у бійку.

Інші кримінальні інциденти не мають подібної основи і їх можна віднести до категорії «безоб'єктних». Їх суть полягає в тому, що сторони перешкоджають одна одній у здійсненні певної діяльності, не пов'язаної зі спробами заволодіння тим чи іншим об'єктом. Наприклад, ситуація в справі Г., засудженого за нанесення навмисних легких тілесних ушкоджень С. У той час, як машиніст електропоїзда Г. вів потяг у депо, в одному з вагонів перебував С. Вийшовши, С. зірвав стоп-кран. Потяг зупинився. Г. відключив стоп-кран і продовжив рух. С. знову зірвав стоп-кран. Коли на прохання Г. його помічник привів С., Г. ударив його в обличчя. Такі самі «безоб'єктні» ситуації зустрічаються в тих випадках, коли, наприклад, випадковий перехожий зауважує людині, яка хуліганить, чи прямим втручанням припиняє її протиправну діяльність.

Дослідження кримінальних конфліктних інцидентів показало широку варіацію проблем, через які найчастіше виникають конфлікти. Конфлікти найчастіше виникають через відмову працівника бару обслужити клієнта, через прямі образи та чийсь неправильну поведінку, через теми розмов, пов'язаних із політикою і спортом, тощо. Дослідження з усією очевидністю свідчать, що в генезисі ситуативних конфліктів можуть бути не лише «об'єктні» (наприклад, через гроші) або «безоб'єктні» (наприклад, через чийсь неправильну поведінку або відмову обслужити) суперечності, а й когнітивні конфлікти. Суперечки на теми політики чи спорту, якщо вони не мають прихованої основи протиріччя інтересів (спроб довести, що співрозмовник менш компетентний), — це чистий варіант когні-

тивного конфлікту. У якийсь момент цей конфлікт переростає в конфлікт інтересів. В інших випадках суперечка може існувати як «ширма» для реалізації власних амбіцій, як чисто зовнішня форма, на тлі якої розгортається не завжди помітна спостерігачеві справжня боротьба інтересів.

Важливо вказати й на ту обставину, що ситуативні конфлікти іноді починаються, так би мовити, з більш високого «стартового рівня», наприклад, із прямих образ та образливих дій. Цей варіант «безоб'єктного» конфлікту можна позначити як персоналізований, оскільки зіштовхуються не приватні інтереси сторін, а фізичні й соціальні «я» суб'єктів, їх самолюбство, самооцінка, захисні механізми. Аналогічно деякі «об'єктні» конфлікти також можна віднести до категорії персоналізованих. Типовим є випадок, коли хтось намагається затримати суб'єкта, який порушує громадський порядок або чинить інші протиправні дії. Об'єктом розбіжностей фактично є сам затримуваний, який захищає право на власну автономію.

Динаміку ситуативних конфліктів, їх розвиток від моменту виникнення до завершальних насильницьких дій проаналізовано в незначній кількості емпіричних досліджень. Дослідження такого роду, які випливають із самого предмету дослідження, практично не можна провести шляхом безпосереднього спостереження розвитку конфлікту. Вони завжди спираються на матеріали конкретних кримінальних справ або, у крайніх випадках, інших документів, що зафіксували ці події. Такі справи, однак, не дають одразу ж прямої картини подій. Дослідник змушений по часточках відновлювати фабулу конфлікту, порівнюючи різні документи справ (переважно різні пояснення, отримані в ході дослідження).

Д. Лакенбілл, який вивчав конфлікти, що завершувалися вбивством, довів, що такі конфлікти мають у середньому шість стадій розвитку:

- 1) майбутня жертва ображає злочинця чи не підкоряється його вимогам;
- 2) злочинець інтерпретує ці дії як ворожі;
- 3) жертва відповідає викликом або фізично атакує злочинця;
- 4) жертва не підкоряється виклику або фізично атакує злочинця;

5) сторони вступають у фізичне зіткнення або досягають «робочої угоди»;

6) сторони продовжують протиборство і знову вступають у боротьбу.

Р. Фалсон і Х. Стедмен, проаналізувавши розвиток конфліктів, що передують різним типам тяжких насильницьких злочинів, установили їх динаміку, яку складають вісім послідовних етапів: 1) різні «атаки» (образи, обвинувачення, штовхання тощо); 2) спроби впливу (прохання, домовленості, вимоги), 3) непокора; 4) підбурювання спостерігачів; 5) посередництво спостерігачів; 6) погрози (вербальні та невербальні) з боку злочинця; 7) спроби жертви ухилитися від боротьби; 8) фізична атака злочинця.

Як бачимо, важливою особливістю інцидентів є поступова ескаляція конфліктних взаємин аж до застосування насильства. Ш. Шохам та його колеги встановили, що в подібних кримінальних інцидентах кількість циклів взаємодії, що складаються з одноразового обміну реакціями, обмежена, і чим вища інтенсивність взаємодії (тобто чим з вищого стартового рівня конфлікт виник), тим менше подібних циклів передуватиме застосуванню насильства.

Можна зробити висновок щодо взаємних дій у кримінальних конфліктах і дати основні варіанти їх розвитку. Всі дії, які сторони починали в ході цих конфліктів, було розділено на сім груп: 1) створення перешкод; 2) захоплення об'єкта; 3) прохання, вимоги, відмовлення; 4) штовхання; 5) погрози, 6) образи; 7) фізичне насильство.

Зазвичай кримінальні конфлікти починаються зі створення кимсь перешкод для дій іншого суб'єкта, або спроб захопити бажаний інший об'єкт, тобто мають «об'єктну» або «безоб'єктну» основу. Далі їх розвиток йде різними шляхами. За першими проявами суперечностей може виникати «переговорна» ситуація, що складається з одностороннього чи взаємного висловлювання вимог, прохань, а також відмовлень уступити чужим домаганням. Часто в ході кримінальних інцидентів сторони застосовують погрози, що істотно розпалюють ситуацію і, звичайно, як і образи, переводять її на новий виток, на стадію одностороннього чи взаємного застосування фізичної сили.

Як уже було зазначено, розвиток кримінальних інцидентів характеризується ескалацією, що здебільшого становить поступовий перехід від менш інтенсивних до інтенсивніших конфліктних дій. Ескалація, однак, може бути і не настільки поступовою, а й мати стрибкоподібний, часом вибуховий характер. Зрозуміло, що сторони часто зовсім не «симетричні» в своїй поведінці і, зазвичай, одна з них активніша або агресивніша, хоча не обов'язково, що це саме злочинець.

Істотно те, що динаміка кримінальних інцидентів характеризується не просто зміною інтенсивності конфліктних дій, а й якісними змінами в природі самого конфлікту. За переходу на стадію образ і фізичного насильства зазвичай відбувається відтискування первісного предмета конфлікту, пов'язаного з тими чи іншими приватними проблемами, на другий план, і домінуючою темою стають суперечності в особистих взаєминах, яких раніше не було, — «персоналізовані» суперечності. Конфлікт завдяки дії певних внутрішніх механізмів переростає в глибшу й важчу колізію. Які ж ці механізми?

Аналізуючи хід перебігу кримінальних інцидентів, можна звернути увагу на ключові механізми ескалації. Насамперед сам «переговорний процес» у конфліктах зазвичай дуже короткий і, головне, становить собою зіткнення непримиренних позицій, тобто характеризується безкомпромісністю. Спроб домовитися і знайти взаємоприйнятне рішення в таких випадках зазвичай немає. Кожна вимога або прохання викликають рішучу відповідну конфліктну дію. Але, як відомо, певні поступки в ході переговорів часто є тим засобом, що може загальмувати конфлікт.

Крім того, спроби висловити свою позицію в конфлікті, переважно, здійснюються з неприхованою ворожістю. Ця ворожість виявляється в тоні, яким висловлюють вимогу або відмову, в агресивній позі, виразі обличчя. У такий спосіб «переговорне повідомлення», покликане бути проявом позиції сторін, стає фактором, що поглиблює сформовану проблемну ситуацію і переводить її в план особистого протистояння, конфлікту амбіцій, самооцінок. У цьому змісті провокаційну роль відіграють погрози. Призначені примусити іншу сторону поступитися власним домаганням, вони є типо-

вим і універсальним «безкомпромісним» засобом. Але у формулу погрози включено й можливі санкції за непокору вимозі. А вони припускають зазіхання на істотніші інтереси супротивника й тим самим відкрито сигналізують про його ворожість. Саме за рахунок цього багато «об'єктних» або «безоб'єктних» конфліктів переходять на наступний ступінь ескалації.

Істотну роль в інтенсифікації конфлікту відіграють конфліктні дії «утилітарного» призначення, проміжні, тактичні елементи конфлікту, такі, як поштовхи, відштовхування, а також інші легкі форми насильства, застосовувані сторонами для того, щоб віддалити супротивника від просторового епіцентру конфлікту. Ці дії за своїм результатом виходять за межі свого функціонального призначення і застосовуються для того, щоб розв'язати на користь однієї із сторін власну проблему. Насправді ж вони сигналізують про протилежну ворожість і викликають відповідну, персонально спрямовану, атаку. Боротьба переходить в особистісний план.

Крім зазначених механізмів, у ході конкретного кримінального інциденту, як і в ході тривалого конфлікту, значення має нагромадження, акумуляція негативних впливів, що зумовлює вибухові зміни в конфліктній динаміці. Постійне створення перешкод, наприклад, тривале nereагування на прохання або вимоги формують у супротивника враження про неповажне й вороже ставлення до його особистості. Це також просуває конфлікт по витку спіралі, приводячи до персоналізованого зіткнення.

Нарешті, поширеною причиною інтенсифікації кримінальних інцидентів є різноманітні помилки їх сприйняття. Як відомо, до будь-якої людини в ситуації взаємодії надходить відповідна інформація про супротивника та його дії на даний момент. Перекручування її здатне зумовити неадекватні дії і модифікувати ситуацію, здебільшого, в гірший бік. У конфлікті такі перекручування часто пов'язані з перебільшенням чужої ворожості та інтенсивності (зокрема образливості) дії. Бувають випадки, коли просте зауваження сприймають як образ, а необережну дію — як навмисну. Таке сприйняття викликає контрдії і зумовлює відповідне реагування. Перекручуванню сприйняття сприяє стан алкогольного сп'яніння, воно та-

кож пов'язане з особливостями складу особистості, загальною тривожністю і підозрілістю.

Особливо слід зауважити про ті випадки, коли конфлікт не є спонтанним проявом випадково сформованих суперечностей, а виникає внаслідок свідомої провокації однієї із сторін. Такі випадки досить поширені в кримінально-правовій практиці і, зазвичай, пов'язані з кваліфікацією дій однієї із сторін як хуліганських. Поширені випадки приставання до жінок, які перебувають з іншими чоловіками. Все це починається заради того, щоб затягти бійку з таким чоловіком. Широко відомі приклади хуліганської поведінки, яка починається з прохання дати закурити. Метою провокатора є будь-яка негативна відповідна реакція — відмова, незгода, які нібито обґрунтовують згодом його ворожість і хуліганські дії. Злочинець розробляє своєрідний міні-сценарій взаємодії, де вже визначено подальшу долю жертви.

У цілому можна сказати, що кримінальні конфлікти досить різноманітні за формами перебігу та конкретними механізмами, за їх сполученнями. Ці розбіжності залежать від багатьох факторів, таких, як особливості особистості учасників, їхньої вікової і статевої належності, оточення, тимчасових і просторових факторів тощо. Зазвичай, механізми дії тривалих конфліктів мають безліч прихованих пружин свого розвитку. Але всі вони, без сумніву, мають ряд загальних причин як суб'єктивного, психологічного, так і об'єктивного характеру.

Комплекс психологічних причин кримінальних конфліктів пов'язано насамперед із досвідом формування особистості та загальною культурою поведінки. І головне тут — невміння йти на компроміси, гіпертрофоване «почуття ворога», пов'язане з підвищеною підозрілістю і ранимістю, а також нормою поведінки, що ніби «наказують» здійснити відплату за завданий «збиток». Традиції помсти та насиченість людської культури зразками насильницької поведінки найфатальнішим чином виявляються в спілкуванні конкретних суб'єктів.

Повсякденне життя створює безліч приводів і об'єктивних причин для розбіжностей, що набувають кримінального характеру в основному завдяки психологічним причинам. Побутова невпоряд-

кованість, дефіцит грошей для нормального існування створюють короткочасні або постійні вогнища фрустрації, що не лише викликають підвищену дратівливість людей, а й формують конкретні міжособистісні проблеми, які й стають причинами конфліктів.

Ми розглянули лише одну категорію кримінальних конфліктів насильницької спрямованості — найпоширенішу. Кримінологам відомо, що кримінальний конфлікт часто набуває корисливо-насильницького, корисливого та іншого змісту, який передбаченого в кримінальному законодавстві. Юридичний зміст кримінального конфлікту ширше звичайного уявлення про це. Не вміщується він і в межі психологічних і соціологічних концепцій, оскільки охоплює багато різних злочинів, які вчиняють як навмисно, так і з необережності. Одним із напрямів кримінологічних досліджень є вивчення причин кримінальних конфліктів та їх запобігання.

§ 5. Завершення конфлікту

Про призупинення конфлікту на той чи інший час можна було б сказати, що завершенням боротьби такий варіант розвитку подій називати не можна. Але якщо вдається запобігти відкритому протиборству, то згодом і напруженість слабшає. Коли президенти Росії та України домовилися влітку 1992 р. відкласти на кілька років поділ Чорноморського флоту, вони розрядили конфліктну ситуацію і дозволили підготувати розумне розв'язання цього питання в спокійній і мирній обстановці.

Зазначимо, що конфлікт може бути розв'язано на користь однієї або іншої сторони, чи знайдено таке рішення, яке влаштовує обидві сторони.

На думку багатьох авторів, існує чотири способи розв'язання соціального конфлікту:

- 1) угода в результаті збігу думок сторін;
- 2) угода відповідно до законодавчої або моральної волі зовнішньої сили;
- 3) угода, нав'язана однією із сторін протиборства;
- 4) застарілий конфлікт втрачає свою актуальність і розв'язання сам собою.

Отже, в першому та третьому випадках розв'язання конфлікту припускає обопільну активність суперників. Міжнародна та внутрішньополітична практика свідчить, що в більшості випадків процес розв'язання конфлікту не можна трактувати як одностороннє нав'язування волі сильнішого партнера слабшому. І це зрозуміло, оскільки, якщо рішення нав'язане, воно довго не проіснує. Конфлікт у тій чи іншій формі відновиться. Досить нагадати про штучне розв'язання в ряді регіонів нашої країни національного питання, яке хоча й тривало близько 70 років, але одразу ж далось взнаки, як тільки ослабла тоталітарна влада.

Для того, щоб погасити конфлікт, сторони повинні домовитися про суперечливі питання й умови подальшого співіснування. При цьому чим точніше й жорсткіше окреслено предмет суперечки, тим більше шансів, що конфлікт буде розв'язано. Адже якщо предмет не визначено й конфлікт значною мірою перейшов у фазу міжособистісної ворожості, погасити його важко: ворогів не зробиш друзями. У міжнародних відносинах такого роду невизначені конфлікти особливо небезпечні, оскільки можуть тривати десятиліттями.

Тому силове, в тому числі й військове, розв'язання конфлікту є здебільшого ілюзорним. Програш у війні тягне за собою реваншистські настрої і прагнення до повернення втрачених інтересів.

Можна припустити, що неможливість прийняти рішення, яке задовольняє обидві сторони, здатна в деяких випадках зумовити зміну спрямованості конфлікту. Це означає не лише заміну предмета та мотиву протистояння сторін, але іноді й заміну самих учасників. У судовій практиці з цивільних і трудових спорів така ситуація зустрічається часто.

Часто трудові й цивільно-правові спори переростають у сутяжництво, склоки, що тривають роками. Давно вже немає предмета конфлікту, змінився і склад керівників установи, які приймали спірне рішення, а скарги всі домагаються зміни ситуації на свою користь, не звертаючи уваги на вимоги закону.

Великий і гострий соціальний конфлікт здатний викликати кризовий стан системи та в кінцевому підсумку зумовити її руйнування чи загибель. Власне, йдеться про революційні зміни в суспільстві.

Кризу пов'язано з деформаціями в системі цінностей суспільства, руйнуванням інститутів влади, управління, обслуговування населення, з виникненням аномії (тобто ігноруванням правових і моральних норм) і порушенням сформованого порядку взаємин між людьми. По суті, саме таку картину ми спостерігали на початку 90-х рр. в українському суспільстві.

Запобігти виникненню конфлікту, звичайно, розумніше й корисніше як із соціального, так і з індивідуального погляду. Тому на запобігання конфліктам спрямовано великі зусилля суспільства й держави. В основному це пов'язано з кримінальними конфліктами, що загрожують життю, здоров'ю, майну громадян, суспільним інтересам і цінностям. У 90-і рр. у нашій країні, та й у деяких інших європейських країнах, почали звертати серйозну увагу на запобігання міжнаціональним і міжконфесійним конфліктам. Щоправда, цей напрямок державної діяльності набув загально визнаного значення вже порівняно пізно — коли міжнаціональні та міжконфесійні конфлікти розгорнулися повною мірою. Запобігання міждержавних конфліктів постійно приділяють увагу такі суб'єкти світового співтовариства, як Рада безпеки і Генеральна асамблея ООН.

Не можна не зазначити, що ефективність запобігання конфліктам у всіх згаданих напрямках украй незначна. Це пояснюється тим, що проблема втручання в конфлікт має двобічний характер. З одного боку, таке втручання (особливо за раннього запобігання), як зазначалося, соціально корисне, часто потрібне і, в усякому разі, продуктивніше, ніж безпристрасне чекання розв'язки. З іншого ж боку, конфлікт часто розглядають (і не без підстав) як приватну справу сторін. З позицій гуманізму та невтручання в чужі справи нав'язувати своє рішення, а тим більше — змушувати сторони до згоди або до певної поведінки — неетично і неправомірно. Тому і виходить, що втручання в конфлікт (а запобігання — одна з форм втручання) можливе лише тоді, коли конфлікт переростає межі особистих (групових) відносин і стає за ступенем інтенсивності суспільно значущою подією.

Запобігання конфлікту полягає у впливі на його елементи, учасників, мотиви їх поведінки, використовувані сили та засоби. Тому,

залежно від характеру конфлікту, запобіжна діяльність може бути дуже різноманітною. Зупинимось на деяких її аспектах.

Найефективнішою формою запобігання конфлікту є усунення його причин. Ця діяльність можлива на різних рівнях.

У психологічному й індивідуальному плані усунення причин конфлікту тісно пов'язано з впливом на мотивацію учасників і припускає висування контрмотивів, які б заблокували первинні агресивні наміри конфліктуючого учасника. У юридичному конфлікті таку профілактичну роботу можуть проводити органи прокуратури, міліції, громадські організації.

Суб'єкти конфлікту, якщо вони розуміють його безперспективність або недоречність, перебудовують свою поведінку таким чином, щоб уже не стільки досягти первісної мети, через яку виник конфлікт, скільки знизити соціальну напругу, сформовану ситуацією.

У профілактиці кримінальних конфліктів є дуже важливою й перспективною зміна мотивації.

Аналіз мотивів злочину в процесі розслідування, що є відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства обов'язковою складовою частиною розслідування, нерідко обмежується найзагальнішою вказівкою на мотиви, позначені в традиційних юридичних категоріях безвідносно до їх справжнього психологічного змісту. В результаті часто констатують «безпричинність» вчинених злочинцем дій.

Глибокий аналіз суті конфліктної ситуації допоміг би уникнути зайвих загальних і просто помилкових формулювань і більш диференційовано підійти до розв'язання питання про кримінальну відповідальність. Визначення мотивів поведінки як злочинця, так і жертви на різних етапах розвитку інциденту, ролі кожного з них в ескаляції конфлікту, виявлення характеру оцінок ситуації кожним у різні моменти взаємодії сприяли б точнішому визначенню ступеня провини злочинця. У цій діяльності можуть бути конкретно використані знання про соціально-психологічні детермінанти криміногенного розвитку ситуації, отримані в ході дослідження. Це стосується в основному фахівців-психологів, яких залучають до участі в карному судочинстві. Під час проведення судово-психологічної експертизи

пертизи може бути корисною типологія міжособистісних суперечностей, використання якої дозволило б чіткіше визначити суть конфліктної ситуації, характер мотивів і психологічних станів суб'єктів.

Знання структурних розбіжностей між кримінальними конфліктами дозволяє диференціювати заходи з їх запобігання. Діагностика типу міжособистісних суперечностей, що були причиною виникнення гострого конфлікту, стадій його розвитку, ролі кожного з учасників у його ескаляції, дозволяє конкретизувати об'єкти профілактичного впливу, вчасно втрутитися в процес криміногенного розвитку ситуації.

Кожен конфлікт на виробництві, в побуті тощо виникає з конкретних причин і в конкретних умовах. Разом з тим, це конкретне нерідко відображає загальніші проблеми та суперечності тієї чи іншої сфери життя. Аналіз об'єктивних причин виникнення окремих випадків, характеру міжособистісних суперечностей, подальше статистичне узагальнення даних можуть відіграти важливу роль у визначенні кола соціальних проблем, що потребують невідкладного розв'язання. Для того, щоб зупинити конфлікт, знайти шлях його погашення, бажано насамперед усунути протиріччя сторін, припинити ескаляцію й утримати супротивників від крайніх форм боротьби. Ця мета досягається шляхом інституціалізації конфлікту. Інституціалізація реалізується в результаті науково-теоретичного аналізу структури конфлікту, на основі якого формують пропозиції соціальному арбітру щодо нав'язування суб'єктам постійних або тимчасових форм конфліктної взаємодії, які не зумовлюють знищення супротивників, а прийнятні для суспільства та допомагають розв'язанню суперечливого питання.

Сама соціальна структура містить гарантії єдності внутрішньогрупових відносин перед лицем конфлікту: це інституціалізація конфлікту та визначення ступенів його допустимості. Соціальні структури відрізняються одна від одної, зокрема, дозволеними способами вираження антагоністичних домагань і рівнем терпимості стосовно конфліктних ситуацій.

Не можна не помітити істотних змін у цьому напрямку в нашій країні за роки перебудови. У тоталітарному суспільстві, висловлюючись узагальнено, ніякі конфлікти не заохочувалися. Конфлікти

індивіда з державою передбачали репресії, з посадовою особою — дозволялися самими ж чиновниками; побутові конфлікти ставали предметом розгляду партійних і профспілкових організацій, товариських судів; конфлікти на національному ґрунті були практично виключені.

За роки перебудови не лише зросла кількість конфліктних ситуацій, а й було створено різноманітні інститути, призначені для їх розв'язання. Введено право оскарження в суді незаконних дій не лише посадових осіб, а й колегіальних органів. Гласність і багато-партійна система дозволили відкрито обговорювати політичні конфлікти на найширшому суспільному рівні. Така сама можливість з'явилася і для представницьких органів влади. Практично припинилися репресії з політичних мотивів. Усе це в цілому створило сприятливе підґрунтя для запобігання конфліктам і їх мирному розв'язанню.

Разом з тим, створюючи інститути, спрямовані на запобігання небажаним формам протиборства, треба враховувати всю складність цієї проблеми. Соціальні системи можуть дуже відрізнятися одна від одної рівнем толерантності та інституціоналізації конфліктів. Немає таких суспільств, де будь-яка антагоністична вимога не могла б проявитися практично негайно. Але рівень розвитку суспільства визначається спроможністю невілювати такі вимоги.

Будь-яким «віддушинам», створюваним для збереження соціальної структури, властива функціональна незавершеність. Вони здатні дати лише частковий регулюючий ефект. На підтвердження цього слід пригадати невдалі спроби шляхом видання указів забезпечити здачу населенням зброї, або за допомогою введення надзвичайного стану припинити міжнаціональну боротьбу. Створення інститутів для розв'язання конфліктів — справа тривала, важка та копітка. Але це треба робити, звичайно, з урахуванням місцевих умов і обставин сьогодення.

Говорячи про інституціоналізацію конфліктів, потрібно особливо підкреслити значення нормативного підходу до їх регулювання. Норми поведінки можна в певному розумінні також вважати інституційним утворенням: у всякому випадку, інститути без норм не діють. Конфлікт, як і будь-які відносини між людьми, тією чи іншою

мірою регулюється нормами суспільної поведінки. При цьому діють норми різного роду й змісту: правові, моральні, релігійні, політичні тощо. Нормативне регулювання конфліктів, на відміну від тимчасово діючих інститутів, робить систему стабільнішою, визначає довгостроковий порядок розвитку та розв'язання конфліктів і тим самим є найефективнішим для стабільних суспільних систем.

Використання норм різної природи для врегулювання конфліктів має свої особливості, обумовлені як природою норм, так і тим, що вони діють у специфічній обстановці протиборства сторін.

Очевидно, найбільше значення під час регулювання конфліктів мають моральні норми поведінки людей. Майже будь-який конфлікт так чи інакше торкається моральних уявлень: про добро і зло, правильну і неправильну поведінку, честь і достоїнство, справедливість і порядність.

Моральні норми, в тому числі й щодо конфліктів, звичайно ніде не записано і взагалі чітко не сформульовано. Хоча свого часу існував дуельний кодекс, який визначав підстави та порядок виклику на двобій і правила його проведення. Базою такого кодексу були уявлення про дворянську честь і моральність.

Конфлікт може регулюватися релігійними нормами. Особливо це притаманно тим релігіям, де, подібно мусульманству, релігійні правила поширюються, крім суто церковних відносин, на досить важливі сторони цивільного життя (шлюб, родина, навчання тощо). Конфлікт може мати і міжрелігійний характер (наприклад, відносини між православними та католиками в Україні). Тут врегулювання конфлікту істотно утруднюється і самих лише релігійних норм для цього стає замало.

Важливе значення для нормативної характеристики конфліктів мають норми права. На відміну від моральних і релігійних правил, правові норми однозначні, їх закріплено в законах та інших нормативних актах і санкціоновано державою. З цього випливає, що правова оцінка конфлікту має офіційний характер і не може бути змінена під тиском однієї із сторін, під впливом суспільних настроїв і пристрастей. Повною мірою це стосується і конфліктів, що підпадають під дію норм міжнародного права. Тому юридичне

регулювання є одним із найдієвіших способів розв'язання і запобігання конфліктів.

Нагадаємо й про політичні норми, що не мають юридичного характеру. Часто говорять про те, що той чи інший міжнародний конфлікт потрібно улагодити мирними, політичними засобами. Мають на увазі переговори, зустрічі глав держав, взаємні поступки й інші акції, у тому числі й не оформлювані в юридичному (міжнародно-правовому) порядку. Політичні норми розв'язання конфліктів містяться в статутах політичних партій, рухів та інших документах громадських організацій.

Нормативний характер мають і різного роду правила, що діють у гуртожитках для регулювання різного роду відносин. Не всі з них можна віднести до норм моральності. Наприклад, у спорті існують правила проведення різних змагань. Деякі із змагань, ігор, безсумнівно, є конфліктами, хоча й своєрідними, штучно створюваними та законно визнаними (бокс, шахи, футбол тощо). Сама участь у цих конфліктах приносить задоволення як учасникам конфлікту, так і вболівальникам. Але правил їх проведення учасники повинні суворо дотримуватися.

Звернімо також увагу на механізм впливу норм на поведінку учасників конфлікту. Це питання зручніше розглянути на прикладі впливу правової норми, механізм якої досить добре вивчено.

Правова норма, так само як і будь-яка інша соціальна норма, має кілька каналів (чи ліній) впливу на поведінку людей. Це, по-перше, інформаційний вплив: норма пропонує індивідууму (соціальній групі) варіанти поведінки, схвалювані державою, попереджає про наслідки того чи іншого вчинку. По-друге, вона здійснює ціннісний вплив, оскільки декларує цінності, визнані суспільством і державою. Нерідко в зв'язку з цим говорять про виховний вплив права. По-третє, правова норма володіє примусовою силою стосовно тих, хто ігнорує її вимоги. За порушення норми вступає в дію правозастосовний механізм, починають функціонувати установи й посадові особи, зайняті застосуванням права.

За різними каналами право впливає: а) на причини конфлікту; б) на його розвиток, в) на результати конфлікту; г) на наслідки завершення конфлікту, включаючи долю учасників.

Розглянемо ці питання дещо докладніше.

Причини конфлікту піддаються нормативному регулюванню як в аспекті мотивації конфлікту, так і з погляду впливу на об'єктивні обставини, що сприяють його появі. Наведемо приклад. Якийсь А. посварився зі своїм начальником Б. і через те був, на думку А., несправедливо позбавлений премії. В установі, де вони працювали, порядок преміювання співробітників не був визначений і рішення з цього питання нерідко викликали невдоволення і дорікання. Очевидно, що чітке визначення порядку й основ преміювання зняло б напруженість у колективі. Нормативні акти з питань преміювання існують, як відомо, на більшості підприємств.

Протиправна мотивація насильницьких конфліктів може бути відвернена чи, в усякому випадку, істотно ослаблена під час проведення профілактичної роботи на місцевому (регіональному) рівні. Йдеться про запобігання сімейним та іншим побутовим сваркам, бійкам, склокам у колективах тощо. Легше змінити корисливу мотивацію конфлікту тоді, коли вона ще не переросла у фактичну дію сторін.

Розвиток конфлікту піддається нормативному регулюванню в тому змісті, що право (й інші нормативні системи) вказує дозволені форми конфліктних взаємин і заохочує інші, що не виходять за допустимі межі. Законний шлях розв'язання більшості конфліктів завжди існує, наприклад, звертання до суду. Досить ефективні третейські суди, коли арбітрів обирають самі учасники конфлікту. Але проблема полягає в тому, що в багатьох випадках конфліктуючі сторони самі прагнуть уникнути втручання інших посередників, намагаючися розв'язати конфлікт самостійно і, що природно, на свою користь.

Результати конфлікту підлягають правовій оцінці в тих випадках, коли за фактичного розв'язання конфлікту постраждала та чи інша сторона, або було порушено громадські чи державні інтереси.

Зрозуміло, усунення конфліктних ситуацій за сприяння юристів, психологів, працівників соціальної сфери, аж ніяк не ліквідує загальних причин конфліктної обстановки, пов'язаної з економічними труднощами, політичною нестабільністю чи організаційним хаосом. З цього погляду ми ще перебуваємо в перехідному періоді, за якого конфліктів у побуті, на виробництві й у суспільному житті не уникнути.

Література до теми 10

1. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.С. Социологический словарь. — М., 2000.
2. Бандурка А. М., Друзь В. А. Конфликтология. — Харьков, 1997.
3. Ворожейкин И. Е., Кибамов А. Я., Захаров Д. К. Конфликтология. — М., 2001.
4. Дмитриев А. В. Конфликтология. — М., 2000.
5. Дмитриев А. В. Конфликтология. — М., 2001.
6. Зеркин Д. П. Основы конфликтологии. — Ростов-на-Дону, 1998.
7. Кернер Х. Ю. Криминология: Словарь-справочник. — М., 1998.
8. Кожевников В. В. Проблемы профессионализма сотрудников органов внутренних дел // Социол. исследования. — 1999. — № 9.
9. Кудрявцев В. И. Юридический конфликт // Государство и право. — 1995. — № 9.
10. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. — М., 1995.
11. Курганов С. И., Кравченко А. И. Социология для юристов: Учебное пособие. — М., 2000.
12. Основы конфликтологии. — М., 1997.
13. Павленок П. Д. Краткий словарь по социологии. — М., 2000.
14. Радугин А. А., Радугин К. А. Социология: Курс лекций. — М., 1996.
15. Соколов С. В. Социальная конфликтология. — М., 2001.
16. Юридическая конфликтология. — М., 1995.
17. Юридическая социология: Учебник для вузов. — М., 2000.
18. Юридический конфликт: процедуры разрешения. — М., 1995.

ТЕМА 11

Закон та громадська думка

- § 1. Співвідношення легального і легітимного в законодавстві
- § 2. Ефективність законодавства
- § 3. Соціологія громадської думки

§ 1. Співвідношення легального і легітимного в законодавстві

Соціалізація — процес накопичення знань про соціальне середовище, що нас оточує, засвоєння системи цінностей суспільства та найближчого соціального оточення, отримання навичок соціально-позитивної (нормативної) поведінки. Це поняття можна сформулювати й дещо інакше: соціалізація — процес засвоєння властивих певному суспільству закономірностей взаємодії між спільнотами, групами та індивідами на рівні внутрішніх переконань особи як єдино можливих взірців взаємодії (інтерацій). У цьому контексті правову соціалізацію ми можемо визначити як такий стан, коли особа засвоює нормативну систему права на рівні власних переконань і дотримується її не під загрозою санкцій, а тому, що не бачить альтернативи взірцям поведінки, що їх запропонувало право.

Зауважимо, нормативні системи не є константою, тобто постійними. Вони весь час змінюються відповідно до змін суспільних відносин. При цьому питома вага норм, що реформуються або замінюються, значно нижча норм, які функціонують стабільно. Інакше настає «суспільний хаос» і, як наслідок, стан аномії.

Для адаптування нормативних систем до змін суспільних відносин, що відбуваються, існують спеціальні інститути. Зокрема, нормативну систему права санкціонує наймогутніший інститут суспільства — держава. Звичайно, не весь державний апарат покликано займатися проблемами адаптації нормативних систем до змін

супільних відносин. У межах держави передбачено розподіл влади на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову. Саме законодавча гілка влади безпосередньо займається названими вище проблемами. Водночас у межах держави також існує могутній інститут — правоохоронні органи. З самої назви цього інституту зрозуміло, що його покликано захищати нормативну систему права, тобто стежити за дотриманням особами, які проживають на певній території, встановлених офіційних норм поведінки.

Обов'язковість дотримання норм усіма членами певного соціуму насамперед пов'язано з поняттям соціального очікування. Кожна людина, яка діє в межах установлених норм, має право розраховувати, що й інші особи соціуму, який продукував певну норму, діятимуть саме в цих межах, а, отже, можна передбачити відповідну реакцію в кожній конкретній взаємодії. В системі правничих наук давно введено жорстку пропорцію між правами та обов'язками у взаємодії між суб'єктами відносин і, насамперед, правовідносин. Ще в праці Гоббса «Левіафан...» доведено необхідність кожному членові соціуму відмовитися від другорядних особистих потреб заради реалізації життєво важливих потреб у процесі суспільної діяльності.

Отже, в процесі соціалізації людина мусить навчитися відмовлятися від реалізації другорядних власних потреб, якщо в процесі їх реалізації завдано збиток життєво важливим потребам інших осіб. При цьому норми допомагають особі обрати варіант поведінки, який забезпечить недоторканність інтересів найближчого соціального оточення.

У будь-якому випадку нормативні системи обмежують реалізацію наших потреб нижчих порядків заради задоволення потреб вищих порядків. Але постає запитання: хто ж визначає рейтинг потреби особи і, відповідно, формує нормативну систему? Це питання надто актуальне в зв'язку з легітимацією нормативних систем в цілому, і окремих норм — зокрема. Проблема співвідношення легального і легітимного не нова. Її прояви в дещо іншій модифікації ми зустрічаємо ще в античності. Загальновідома богиня правосуддя Феміда на важелях терезів зважає законність і справедливість. Співвідношення термінів «легальний» і «легітимний» легше зрозуміти, давши їх визначення.

Легальний (лат. *legalis*) — законний, що відповідає чинному законодавству. Слово «легітимний» має той самий латинський корінь і означає — визнаний законним.

Відповідно можна виділити три варіанти співвідношення легальної та легітимної поведінки. Певний взірць поведінки закріплено нормою закону, прийнятого вповноваженим органом у межах компетенції, передбаченої чинним законодавством, буде, безумовно, легальним. Але при цьому такий еталон поведінки може не визнаватися справедливим, доцільним, а, можливо, і навпаки — визнаватися певною категорією населення шкідливим. У цьому випадку таку норму буде визнано нелегітимною. Здебільшого, наявність таких норм у конкретному законі обумовлює відчуження до закону в цілому. Отже, *перший варіант* — коли норма або закон є легальним, але нелегітимним. *Другий варіант*, коли норма або закон легальні та легітимні. Такий варіант, безперечно, є ідеальним. *Третій варіант*, коли певний еталон поведінки укорінився як доцільний та загальноприйнятий, тобто легітимний. Але при цьому такий еталон поведінки не закріплено законом, або навіть чинним законодавством передбачено інший взірць поведінки. В цьому випадку еталон поведінки, що дістав значного поширення, буде легітимним, але не легальним.

Серед наведених вище варіантів співвідношення легальності та легітимності закону ідеальним, звичайно, є другий варіант, коли населення усвідомлює його легальність і визнає легітимним. У цьому випадку процес інтеріоризації норм права, тобто сприйняття припису норми як внутрішнього переконання, відбувається дуже легко. Тому великого значення набуває питання легітимації кожного закону. По суті, від рівня легітимності закону залежить його ефективність.

§ 2. Ефективність законодавства

Під *ефективністю закону* розуміють рівень реалізації його регулюючої функції. Відповідно, під ефективністю законодавства розуміють рівень урегульованості основних суспільних відносин. Існує й інший підхід до визначення ефективності норми, закону та законодавства, за якого враховують не лише рівень досягнення по-

ставленої мети, але й порівнюють його з обсягом затрачених ресурсів.

Наведені визначення свідчать про те, що проблема ефективності законодавства надто актуальна. Тому, починаючи з 70-х років ХХ ст., кримінологи та соціологи права поставили за мету створити апарат емпіричних досліджень ефективності законодавства. На перший погляд, це питання досить просте: достатньо створити методіку оцінки реалізації регулюючої функції закону та порівняти отримані дані із затратами. Але такий підхід лише на перший погляд відповідає реальній ситуації. Справа в тому, що відносини, які регулює законодавство, дуже різноманітні. При цьому слід враховувати не лише розмаїття суспільних відносин, а й суб'єктів, які в ці відносини вступають, а також їх ставлення до сформованих форм взаємодії. Наприклад, якщо певний вид суспільних відносин вже сформувався, є доцільним і визнаний легітимним основною масою населення і, що головне, суб'єктами цих відносин. Законодавцєві доводиться лише підняти на вищій рівень формалізацію цих відносин, тобто законодавчо закріпити їх. З цього прикладу зрозуміло, що існує цілий ряд факторів, що полегшують або ускладнюють процес ефективного законодавчого врегулювання суспільних відносин. Спеціалісти в галузі соціології права стверджують, що інтегральним показником, який полегшує або ускладнює ефективність законодавчого врегулювання суспільних відносин, є рівень конфліктності. Відповідно, коли цей показник інтегральний, то він має ряд власних показників, що визначають його рівень.

Щоб докладніше розглянути фактори, які сприяють або стають на заваді ефективного законодавчого врегулювання суспільних відносин, слід пригадати основні положення теорії конфлікту. Відомо, що конфліктологи виділяють два типи конфлікту: вертикальний, або «конфлікт позиції», та горизонтальний, або «конфлікт джерела». Під конфліктом позиції розуміють конфлікт, який виникає внаслідок прагнення індивіда, соціальної групи або спільноти посісти вищу сходинку в ієрархії соціальної структури. Здебільшого, соціальну структуру зображають у вигляді піраміди. Зрозуміло, що будь-яка спроба, пов'язана з вертикальною мобільністю, зумовлює опір як з боку представників вищої позиції, оскільки комусь із

них доведеться опуститися вниз, так і сусідів по позиції, оскільки вони теж прагнуть зайняти вищу сходинку. Вказана піраміда переконливо свідчить, що по мірі вертикального просування зростає опір вертикальній мобільності, оскільки зростає дефіцит позиції, тобто кожна наступна сходинка стає вужчою, і на всіх бажаючих її просто не вистачить.

Під конфліктом джерела розуміють конфлікт, який виникає між індивідами, соціальними групами та спільнотами з приводу будь-якого дефіцитного ресурсу. При цьому конфліктологи стверджують, що конфлікт був, є і буде в суспільстві завжди, оскільки в ньому завжди існуватимуть ресурси, яких не вистачатиме для задоволення потреб суб'єктів суспільних відносин.

Докладніше зупинимось на факторах, що визначають рівень конфліктності. На наш погляд, ці фактори можна поділити на дві групи — за характером суспільних відносин і за суб'єктами цих відносин.

За характером відносин можемо виділити такі фактори рівня конфліктності:

- важливість для суспільства цього виду відносин;
- рівень суперечностей, тобто наскільки дефіцитний та життєво потрібний продукт, який став джерелом конфлікту;
- рівень антагонізму задоволення потреб учасників конфлікту;
- рівень соціально несправедливого поділу продукту, що став джерелом конфлікту.

Відповідно, за суб'єктами, можемо виділити такі фактори рівня конфліктності:

- позиції, що їх займають суб'єкти відносин, і відповідно — їх можливості щодо зміни форми цих відносин;
- рівень усвідомлення групою ураження власних інтересів у процесі відносин;
- згуртованість соціальної групи як суб'єкта відносин;
- рівень суб'єктивізму в процесі тлумачення власних інтересів.

Остання позиція, на наш погляд, потребує пояснення. Річ у тім, що досить часто група сприймає певну потребу як життєво важливу. Але об'єктивно ця потреба належить до категорії другорядних, у той час як для іншого суб'єкта відносин вона є життєво важли-

вою. Досить часто конфліктна ситуація складається в результаті суб'єктивізму оцінки об'єктивної ситуації. Таким чином, ми бачимо, що впливовим фактором легітимації, а відтак і ефективності законодавства є громадська думка. Теоретико-прикладними питаннями цієї проблеми займається галузь соціології, що дістала назву «Соціологія громадської думки».

§ 3. Соціологія громадської думки

Соціологія громадської думки — галузева соціологічна наука, предметом вивчення якої є закономірності та механізми формування і функціонування оціночного ставлення великих соціальних груп, верств, класів, народу в цілому до актуальних проблем дійсності, які обумовлюють суспільний інтерес.

Термін «громадська думка», що виник в Англії у другій половині XII ст., з кінця XVIII ст. став загальноприйнятим. Під **громадською думкою** розуміють сукупність думок людей стосовно питань, що мають суспільний інтерес. Вона завжди пов'язана з ціннісними відносинами, отже в різних випадках може розглядатися через єдиного суб'єкта — носія. Спеціалісти зауважують: те, що ми називаємо громадською думкою, розуміючи під цим цілісного суб'єкта, і теоретично, і практично не відповідає дійсності, оскільки в суспільстві ніколи не було, немає і не може бути єдиного інтересу, як і єдиних оцінок та цінностей. Отже, і суб'єкт-суспільство не може мати єдиної громадської думки, оскільки воно таким виступає лише в абстракції, тоді як у реальному житті воно є диференційованою сукупністю системоутворюючих елементів, кожен з яких відрізняється власними інтересами, потребами, цінностями, оцінками. Тому і громадська думка є «середньо-арифметичним» віддзеркаленням оцінок, суджень і уявлень різноманітних елементів соціальної структури.

При розв'язанні проблеми суб'єкта громадської думки потрібно розрізняти поняття «суб'єкт» і «виразник громадської думки». В якості виразника можуть виступати окремі особи та групи людей. Стосовно суб'єкта громадської думки, то в цій якості виступає суспільство в цілому, народ, партії, міжнародна громадськість.

Отже, не кожна групова, колективна думка стає чи є суспільною, а лише та, яка відповідає критеріям — соціальний інтерес, дискусійність, компетентність. А її виразники — соціальні групи, верстви, класи, народ. Думку можна класифікувати на: індивідуальну, групову або загальну думку громадськості, тобто суспільну.

Визначний німецький філософ Гегель виділив ряд структурних елементів громадської думки:

- умови існування громадської думки;
- об'єкт (зміст) громадської думки;
- носій громадської думки;
- характер судження, яке виступає як громадська думка;
- співвідношення «всезагальної» і «особливої» думки, поєднання і протилежність у явищі елементів істини та брехні.

Різномірність у суспільній думці, її пластичність і мінливість зумовлюють соціальні потреби в постійному та оперативному її вимірі.

Відомий російський соціолог Б. Грушин вважає, що дослідження об'єкта громадської думки треба вести з таких позицій:

- аналіз загальної здатності судження громадської думки з точки зору специфіки віддзеркалення в ньому дійсності;
- виділення деяких критеріїв, передусім формальних, в силу яких те або інше явище, незалежно від його конкретного змісту, стає об'єктом громадської думки.

Перші спроби прикладного вивчення громадської думки виникли в США в XIX ст. у зв'язку з потребами отримання інформації з проблем ринку та політичних питань, пов'язаних із виборами, конкуренцією партій тощо. Започаткували їх власники журналів і газет з особистої ініціативи. У 1824 р. журналісти газет «Херрісберг Пенсільвенієм» та «Ролей старт» у штатах Делавер та Північна Кароліна, незалежно одні від одних, провели опитування громадян і політичних діячів стосовно кандидата, який переможе в даному регіоні, з чотирьох претендентів на крісло президента США. У 1851 р. в штаті Міссісіпі було проведено обстеження громадської думки в 17 округах і опитано 800 осіб. На цій основі зроблено прогноз результатів виборів, які засвідчили, що в 15 округах він виявився пра-

вильним. Отже, ще тоді зароджується так звана **псефологія** — наука, що займається прогнозуванням наслідків голосування людей на виборах.

Масове вивчення громадської думки в США та інших країнах розгортається в ХХ ст. після виходу в світ праці німецького соціолога Ф. Тьонніса «Критика громадської думки» (1922 р.). Все-світньо відомою стала, наприклад, діяльність у цьому плані журналу «Літерарі дайджест» (США), який розіслав мільйон бюлетенів своїм передплатникам і правильно передбачив результати виборів у 1924, 1928 і 1932 рр. У 30-х рр. з відкриттям Інституту Д. Геллапа у вивченні громадської думки посилюється професіоналізм, вводять у практику науково обґрунтовану вибірку, ретельніше розробляють анкети, створюють спеціальні соціологічні центри, котрі займаються збиранням інформації з проблем ринку, реклами, споживання тощо. У 60-х рр. в США створюють Інститут С. Харріса, який проводить цілий ряд не лише загальнонаціональних, а й серію міжнародних опитувань.

Щодо вивчення вітчизняної громадської думки, то до 60-х рр. воно майже не проводилося, хоча в межах радянської соціальної науки в 20-х рр. було здійснено ряд опитувань громадської думки з проблем побуту, використання позаробочого часу, читацької діяльності тощо. Наприклад, у роботі В. Кузьмичова «Організація громадської думки» (1929 р.) було поставлено проблеми діалектичного зв'язку і взаємовпливу суспільної, групової та індивідуальної думок, переходу кількісних змін у становленні громадської думки в якісні, стрибкоподібності в її розвитку, свідомого впливу на її формування, боротьби з незрілою, хибною думкою.

У працях 60-х рр. громадську думку характеризували як:

- один із станів свідомості суспільства (А. Уледов);
- масову свідомість (Б. Грушин).

Ці два підходи, які дістали широке поширення у вітчизняній і зарубіжній літературі, продовжують залишатися предметом дискусій та обговорень. Це пояснюють тим, що громадська думка має складну природу, пов'язану з різними станами та духовними принципами, містить гаму раціональних, емоційних, вольових елементів і одночасно є оцінювальним і ціннісним судженням.

У сучасній науковій літературі відзначено, що соціологічний підхід до вивчення громадської думки мусить базуватися як на розумінні її як структурного елемента свідомості, так і на фіксації її ролі в системі соціальних відносин і розгляду всього контексту «свідомість — соціальне середовище» (В. Осовський, М. Чурилов, О. Якуба, Є. Головаха, Н. Паніна). Цей підхід відображає духовно-практичний характер громадської думки як свідомості, що переходить у дію, реальну активність, норму поведінки та відіграє роль регулятора.

Українські науковці сформулювали деякі концептуальні положення щодо особливостей розвитку громадської думки в умовах перехідного періоду та формування громадянського суспільства, її рівнів, типів, функцій, методики й техніки вивчення. Можна говорити про три основні етапи розвитку громадської думки: її виникнення, формування та функціонування.

На першому етапі знання про нове явище зіставляється з власним інтересом та інтересами інших членів суспільства (тобто відбувається ідентифікація себе з соціальною спільнотою).

На другому етапі в процесі спілкування, зіткнення різних думок виникають єдині спільні судження, позиції.

На третьому етапі громадська думка орієнтує, регулює, диктує певну поведінку, дію і взаємодію.

На розвиток громадської думки впливають найрізноманітніші фактори і, зокрема:

- рівень розвитку демократії;
- рівень інституціалізації громадської думки;
- стан соціально-економічних відносин у країні;
- моральна атмосфера в суспільстві;
- наявність реальних свобод і прав особистості — свобода слова, друку, мітингів, страйків тощо.

Як багатосуб'єктне явище громадській думці притаманний плюралізм. Тому для соціології важливим завданням і напрямом є вивчення й аналіз думок різних соціальних груп, класів, верств, категорій населення, визначення її видів, рівнів, показників зрілості, функцій.

Думки можуть бути панівними й опозиційними, публічними та анонімними, офіційними й неофіційними, істинними та хибними, чіткими і розпливчатими, мати повсякденний і науковий характер. Побувають також думки новаторські та консервативні, прогресивні й реакційні, зрілі та незрілі, породжені суперечливістю інтересів соціальних груп тощо.

Основними рисами громадської думки є стабільність, вагомість, інтенсивність, поширеність, результативність, компетентність, соціальна спрямованість тощо.

Щодо основних функцій громадської думки, то серед них можна назвати оцінювальну, орієнтовну, виховну, регулятивну, соціального контролю, регламентації, захисну та директивну. Всі ці функції тісно пов'язані між собою.

Інтенсивне вивчення громадської думки в Україні розпочалося в 90-і рр., що було обумовлено створенням і зміцненням правових основ її вираження, конституційними гарантіями прав і свобод громадян. Значно розширилося поле та напрями її досліджень, зникли теми, які раніше було закрито для вивчення. Активно вивчають громадську думку Інститут соціології НАН України, Центр «Соціальний моніторинг» Українського інституту соціальних досліджень, «СОЦІС-Геллап», Фонд «Демократичні ініціативи», соціологічні лабораторії провідних університетів країни (Київського національного, Харківського, Одеського, Волинського, Чернівецького, Львівського та ін.).

Головними тематичними напрямками досліджень українських соціологів цієї галузі соціології є теоретичне й прикладне вивчення громадської думки, в зв'язку з діяльністю засобів масової інформації, переходом до ринкової економіки, діяльністю основних гілок влади, політичних партій, введенням нової виборчої системи, а також з проблем злочинності, екологічної безпеки, відносин з Росією, приватизації землі, електоральної поведінки громадян тощо.

Основними каналами вивчення громадської думки є референдуми, листи виборців до народних депутатів, вивчення питань, що надходять під час прямої телефонної лінії до представників влади, політичних і економічних оглядачів, матеріалів форумів, нарад, за-

собів масової інформації, прикладних конкретно-соціологічних досліджень тощо.

Аналіз громадської думки має не лише вагоме практичне, але й теоретичне значення, сприяючи розвитку наук про суспільство. Соціологія, юридичні та політичні науки, економічні й етичні теорії не можуть обійтися без такого аналізу, намагаючись знайти відповідь на запитання: «Що з того чи іншого приводу думає народ, українська нація?» і т. ін. Правильні відповіді на подібні запитання допомагають пов'язувати наукову роботу з життям, теорію з практикою, гарантують від помилок в узагальненнях та оцінках.

Активне вивчення, формування і використання на практиці громадської думки є невід'ємним атрибутом громадянського суспільства. Без вмiлого вловлювання, глибокого аналізу громадської думки неможлива ніяка серйозна політика.

Література до теми 11

1. 50/50: Опыт словаря нового мышления. — М., 1989.
2. Аберкромби П., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь. — М., 2000.
3. Адомайт К. Нормативная логика — теория метода — Юридическая политология. Сб. статей по теории права // Общественные науки за рубежом. Сер. Государство и право. — 1988. — №3.
4. Бабаева Л. В., Дмитриев А. В. Социальная справедливость в зеркале общественного мнения. — М., 1989.
5. Бова А. А. Громадська думка про окремі проблеми боротьби зі злочинністю // Уряду України... — К., 1999. — Т. 18. — С. 236—244.
6. Бова А. А. Правосвідомість і громадська думка про право і концептуальні засади // Уряду України... — К., 2001. — Т. 22. — С. 623—631.
7. Вебер М. «Объективность» познания в области социальных наук и социальной политики // Культурология. XX век. Антология. — М., 1995.
8. Гегель Г. В. Ф. Философия права. — М., 1990.
9. Кравченко Л. В. Справедливість як вибір. — К., 1998.
10. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. — М., 1995.

11. Лапаєва В. В. Социология права / Под ред. академика РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсисянца. — М., 2000.
12. Мальцев Г. В. Понимание права: Подходы и проблемы. — М., 1999.
13. Мейхью Л. Социология права // Американская социология: Перспективы. Проблемы. Метод: Пер. с англ. — М., 1972.
14. Общественное мнение и власть: механизмы взаимодействия / А. А. Ручка, В. Л. Оссовский, В. А. Матусевич и др. — К., 1993.
15. Ошеров М. С., Спиридонов Л. И. Общественное мнение и право. — Л., 1978.
16. Павленок П. Д. Краткий словарь по социологии. — М., 2000.
17. Рабинович П. М. Общественное мнение о праве: теоретические вопросы // Проблемы правоведения. — К., 1989. — Вып. 50. — С. 3—8.
18. Руссо Ж. Ж. Трактаты. — М., 1969.
19. Современная западная социология: Словарь. — М., 1990.
20. Современный гуманитарный словарь-справочник. — М., 1999.
21. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
22. Социология: Конспект лекций в схемах. — М., 1999.
23. Стегній О. Г. Проблема забезпечення законності в громадській думці // Уряд України... — К., 1999. — Т. 18. — С. 444—446.
24. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. — М., 2000. — Т. 1.
25. Юридическая социология: Учебник для вузов. — М., 2000.

Соціологія правозастосування

- § 1. Правозастосування як вид соціальної діяльності
- § 2. Суб'єкти правозастосувальної діяльності
- § 3. Умови правозастосувальної діяльності:
загальні, спеціальні, індивідуальні
- § 4. Фактична діяльність суб'єктів правозастосування.
Соціальні критерії її оцінки

§ 1. Правозастосування як вид соціальної діяльності

У юридичному механізмі правового регулювання правозастосування постає як владна діяльність державних органів і посадових осіб, що здійснюється з метою прийняття спеціальних рішень, спрямованих на виникнення, зміну та припинення конкретних відносин. Рішення, яке вони приймають, називається актом застосування норм права або правозастосовним актом. Державні органи та посадові особи, які здійснюють правозастосовну діяльність, називаються правозастосовними. Характерна особливість правозастосування полягає в тому, що його здійснюють не довільно, за суб'єктивним бажанням, а на підставі й відповідно до чинного законодавства.

Соціальній природі правозастосування притаманно те, що на цій стадії правового регулювання здійснюють соціально-правовий контроль. У випадках, спеціально встановлених законодавством, конкретні органи держави та посадові особи від імені держави повно й всебічно аналізують життєві обставини, покладені в основу справи, й приймають спеціальне рішення про те, які права і обов'язки учасників конкретних відносин породжуються цими життєвими обставинами. Без такого рішення, яке виносять в формі акта застосування норм права, правозастосування не може ні виникнути, ні існувати. Громадяни, юридичні особи, державні органи, заклади ні за яких

обставин не правомочні вступати в правовідносини до того, як буде прийнято відповідний акт застосування норм права.

Соціально-правовий контроль на стадії правозастосування характеризується такими ознаками:

1. Діюча норма права закріплює лише загальні ознаки, риси відповідного правовідношення. Акт застосування норм права конкретизує її стосовно життєвих обставин, покладених в основу справи, й містить рішення про те, яке конкретне правовідношення породжують ці обставини. Суб'єкт правозастосування, від імені держави, дає юридичну оцінку відповідним життєвим обставинам і розв'язує суперечливі моменти між учасниками правовідношення стосовно юридичної природи цих обставин і правовідношення, що породжується ними.

2. Суб'єкт правозастосування у акті застосування норм права закріплює конкретні права й обов'язки учасників правовідношення. Приймаючи рішення, він не просто механічно підводить конкретні обставини під загальну норму права, а, здебільшого, з урахуванням специфіки обставин, що розглядають, самостійно визначає зміст прав і обов'язків учасників правовідношення. У випадках, передбачених законом, правозастосовник може навіть звільнити особу від виконання обов'язку, закріпленого нормою права. Наприклад, суд може винести обвинувальний висновок без призначення покарання, якщо визнає, що на момент розгляду справи в суді особа перестала бути суспільно небезпечною.

3. Акт правозастосування, що вступив у законну силу, є загальнообов'язковим і підлягає неухильному та беззастережному виконанню всіма зацікавленими особами. Суб'єктивні права, закріплені цим актом, підлягають беззастережному виконанню зобов'язаною стороною. У випадку невиконання або неналежного виконання цих обов'язків можливе звернення до компетентних державних органів з вимогою застосувати засоби державного примусу до особи, яка не виконала свій обов'язок, закріплений правозастосовним актом.

Таким чином, правозастосування як особлива форма соціально-правового контролю характеризується тим, що правозастосовник ґрунтовно вивчає, перевіряє наявність і реальність усіх життєвих обставин, що породжують відповідне правовідношення, і приймає

загальнообов'язкове рішення стосовно змісту й інших істотних елементів цього правовідношення. Завдяки правозастосовній діяльності знімаються будь-які перепони в реалізації норм права, й суб'єкти виконують свої суб'єктивні права, які вони самі своїми діями до прийняття правозастосовного акту реалізувати не можуть. В цьому й полягає безпосередня мета правозастосування в соціальному механізмі правового регулювання, і одночасно в цьому полягає його соціальна цінність.

Загальну мету правозастосування конкретизовано в його окремих цілях і реалізовано в функціях. Для того, щоб прийняти рішення, яке б органічно доповнювало й повністю відповідало не лише букві, а й духу діючого законодавства, правозастосування мусить реалізувати три взаємопов'язані цілі: 1) забезпечити достовірне та повне встановлення всіх потрібних по справі життєвих обставин; 2) не допустити порушень вимог закону, прав і свобод громадян, інших осіб; 3) приймати рішення, які задовольняють вимоги законності, доцільності й справедливості.

Досягнення цілей правозастосування є складним процесом пізнання і формування волі у вигляді державного владного рішення по конкретній справі.

У соціальному механізмі правового регулювання правозастосування виконує три функції.

Правозастосування є насамперед видом управлінської діяльності. У формі правозастосовних актів державні органи та посадові особи приймають виконавчо-розпорядчі рішення про здійснення будь-яких дій державних органів, організацій, закладів, органів місцевого самоврядування на користь конкретного громадянина, іншої особи (наприклад, про виплату пенсії, відведення земельної ділянки для будівництва будинку, дачі або виробничого приміщення тощо). Правозастосовний акт підтверджує наявність права в конкретній особі на те чи інше благо, визначає орган, заклад, організацію, які зобов'язані задовольнити інтерес правомочної особи, міру накладеного обов'язку, засоби й строки його виконання.

Форми актів правозастосування набувають також рішення державних органів і органів місцевого самоврядування, що приймаються в процесі управління державним або муніципальним майном, органі-

зації, реорганізації та ліквідації органів, організації закладів, призначення осіб на певні державні посади, заохочення осіб, які особливо відзначилися перед державою тощо.

Друга функція правозастосування полягає в здійсненні адміністративної юриспруденції, тобто діяльності по виявленню та запобіганню адміністративних правопорушень, а також розгляду органами виконавчої влади чи органами місцевого самоврядування справ за фактом здійснення адміністративних проступків і притягненню винних осіб до юридичної відповідальності. До предмету цієї функції правозастосування належить і діяльність державних органів виконавчої влади з розгляду скарг і заяв громадян на дії та рішення державних органів і посадових осіб.

По-третє, в формі правозастосування здійснюються функції правосуддя. Як самостійні гілки державної влади суди здійснюють судову владу через конституційне, цивільне, адміністративне та кримінальне судочинство. Конституції сучасних демократичних держав забороняють створення надзвичайних судів. Соціальне розв'язання цієї форми правозастосування виражається в тому, що суди, розглядаючи кримінальні, адміністративні та цивільні справи, розв'язують юридичні конфлікти, що виникають між учасниками конкретних правовідносин, притягають до відповідальності осіб, які вчинили злочини, адміністративні чи цивільно-правові проступки.

Здатність суду на основі права цивілізованим шляхом розв'язувати правові конфлікти, що виникли в суспільстві, й тим самим робити вагомий внесок в забезпечення стабільного правопорядку в ньому, робить його найважливішим соціально-правовим інститутом цивілізованого суспільства.

Правозастосування має справжню соціальну цінність лише за умови успішної реалізації своїх цілей і належного здійснення функцій. Але такого стану з низки суб'єктивних і об'єктивних причин правозастосування досягає не завжди. Тому найважливішим завданням соціології права є з'ясування умов, за яких правозастосування діє ефективно в повному обсязі, забезпечує своє соціальне призначення як один із найважливіших компонентів соціального механізму правового регулювання.

Найважливішими соціальними та юридичними чинниками, які інтенсивно впливають на правозастосовну діяльність, у сучасній науковій літературі визначають: 1) кадровий склад суб'єктів правозастосовників; 2) конкретно-історичні умови правозастосовної діяльності; 3) соціально-психологічний механізм прийняття рішення; 4) фактичну діяльність суб'єктів правозастосування; 5) якість акта застосування правових норм.

§ 2. Суб'єкти правозастосувальної діяльності

Суб'єктами, які здійснюють правозастосувальну діяльність, виступають або органи (державні чи місцевого самоврядування), або посадові особи. При цьому посадова особа є первинним суб'єктом, який здійснює правозастосувальну діяльність. У випадках, коли правозастосування здійснює державний орган, його матеріальним субстратом все ж таки виступають певні люди, які виражають волю громадянського утворення і через яких здійснюється діяльність цього утворення як єдиного цілого.

Таким чином, як рішення, що приймає посадова особа, так і рішення, яке виходить від органу держави, приймає посадова особа з тією лише різницею, що в першому випадку його прийнято одноособово, а в другому — колегіально. Тому успіх правозастосувальної діяльності залежить насамперед від людей, які за своїми професійними якостями, ціннісними орієнтаціями та іншими морально-етичними якостями, психологічними характеристиками здатні здійснювати владні повноваження посадової особи, готувати й приймати закони, обґрунтовані та справедливі правозастосовні акти. Сучасна наука й практика сформулювали перелік якостей, наявність яких є необхідною умовою успішної діяльності посадової особи в сфері правозастосування. Серед них найчастіше називають професіоналізм, високу міру відповідальності, захопленість і задоволеність роботою, престиж закону й законності, дисциплінованість і охайність.

Професіоналізм становить сукупність глибоких спеціальних, у тому числі й юридичних, знань, навичок, умінь, які дозволяють по-

садовій особі забезпечувати успішну реалізацію всіх цілей правозастосування, тобто достовірно й повно встановлювати потрібні у справі життєві обставини, дотримуватися законності і поважати права і свободи громадян, інших осіб, а також приймати рішення, які відповідають вимогам законності, доцільності, справедливості. В зв'язку з тим, що правозастосування має творчий характер, вимагає оперативного прийняття рішень, іноді в нестандартних, екстремальних умовах, правозастосовник повинен володіти відповідними якостями — вмінням логічно мислити, інтуїцією, мати гарну пам'ять.

Плідний вплив професіоналізму на результати роботи найповніше проявляється в поєднанні з такою рисою правозастосовника, як висока відповідальність за доручену роботу. Посадова особа під час здійснення державно-владних повноважень мусить повною мірою усвідомлювати значимість цих повноважень і втілювати їх у своїх діях, не допускати фактів спрощеного підходу до здійснення тих чи інших передбачених законом процедур, не приймати рішень на основі неповних, або не до кінця перевірених, фактів.

Правозастосовник, як і будь-який інший працівник, тим успішніше досягає позитивних результатів у роботі, долає труднощі, чим більше він захоплений роботою та задоволений її наслідками. Тому захопленість і задоволеність роботою є важливою умовою успішної діяльності правозастосовника.

Особливе значення в роботі правозастосовника має прагнення підтримувати престиж закону й законності, що є вираженням важливої ціннісної орієнтації. Правозастосування, покликане конкретизувати загальну норму з врахуванням реальних життєвих ситуацій, досягає своєї мети лише у випадку, коли правозастосовні акти є законними як за формою, так і за змістом, тобто відповідають застосованій у справі нормі права. Посадова особа не лише визнає закон і законність як особливу соціально-юридичну цінність, але й беззастережно керується ними в своїй діяльності. Наприклад, він не надає особам права та пільги, які не передбачено законом, не звільняє винних осіб від юридичної відповідальності, не бере хабарів.

Для того, щоб правозастосовник міг з успіхом справлятися з великою кількістю документів, юридичних справ, що постійно про-

ходять через його руки, він мусить бути дисциплінованим і акуратним. Зрозуміло, що факти тяганини, пропуску встановлених законом строків проведення тих чи інших правозастосовних дій, втрати справ або окремих документів є серйозними дисциплінарними проступками, які негативно впливають на ефективність діяльності правозастосовного органу в цілому. Дисциплінованість особливо важлива для правозастосовників, діяльність яких суворо регламентовано процесуальними нормами кримінального, цивільного й адміністративного судочинства.

На розв'язання завдань формування кадрового складу посадових осіб, здатних належним чином здійснювати правозастосувальну діяльність, спрямовано складну й багатопланову кадрову політику держави. Основи такої політики закріплено в законах, нормативно-правових актах органів державної виконавчої влади. Серед них особливого значення набуває концепція кадрової політики, яку приймає президент країни чи уряд, і яка визначає наукові засади розв'язання кадрових проблем держави, структуру й принципи державної кадрової політики на тривалий період, раціональні методи підбору та розстановки кадрів, пріоритетні напрями роботи з ними.

У процесі підбору й розстановки кадрів правозастосовників, підвищення їх кваліфікації та розвитку професійних здібностей застосовують такі методи:

— ускладнений порядок заміщення посад суб'єктів правозастосування;

— створення відповідних умов для підвищення професійного рівня шляхом самоосвіти, навчання в спеціальних навчальних закладах підвищення кваліфікації;

— установа нормативів правозастосувальної діяльності та рівномірний розподіл службового навантаження між окремими працівниками;

— функціональний розподіл праці; правозастосування виступає формою реалізації норм майже в усіх галузях права: цивільного, кримінального, адміністративного, фінансового тощо. Через те в органі, який здійснює правозастосовну діяльність з широкого кола питань, практикується спеціалізація працівників на окремі вузькі категорії справ, що позитивно впливає на результати роботи;

- розподіл праці між різними органами. Найповніше й послідовно цей принцип втілюється в кримінальному судочинстві;
- забезпечення правозастосовнику додаткових гарантій права на самостійну й незалежну від стороннього втручання діяльність.

§ 3. Умови правозастосувальної діяльності: загальні, спеціальні, індивідуальні

Ефективна правозастосувальна діяльність залежить не лише від професійних та інших особистісних якостей правозастосовника, а й від конкретно-історичних умов, за яких здійснюється ця діяльність. Загальновідома теза про те, що право не може бути вищим за економічний і обумовлений ним культурний рівень розвитку суспільства. Це положення повною мірою поширюється і на правозастосовну діяльність. Остання відчуває на собі вплив усієї системи конкретно-історичних умов, у яких вона функціонує, і, в кінцевому підсумку, визначається ними.

Кризовий стан української економіки, політична нестабільність, відсутність у країні сильної влади визначають і кризовий стан кадрового складу апарату державного управління, в тому числі й правозастосовників. Криза апарату державного управління проявляється в його нестабільності, частих реорганізаціях, прагненні відповідальних працівників лише імітувати бурхливу діяльність, свавілля в кадровій політиці.

Конкретно-історичні умови, які безпосередньо впливають на правозастосовну діяльність, за сферою дії можна поділити на три види: загальні, галузеві, локальні.

Під загальними умовами правозастосувальної діяльності мають на увазі ті умови, які діють на всій території України. В сукупності цих умов особливого значення набувають рівень розвитку економіки, політики, науки, освіти й культури.

Стан економіки, її здатність створити матеріальні блага на рівні, що задовольняє потреби більшої частини членів громадянського суспільства, створює сприятливі умови для правозастосовної діяльності. В цих умовах більша частина населення має можливість са-

мостійно, своєю працею забезпечити потрібний чи високий рівень життя. Відповідно скорочується сфера правозастосовної діяльності, пов'язаної з розподілом соціальних виплат верствам населення з низьким рівнем доходу, скорочується кількість правопорушень, а працівники, які здійснюють правозастосовну діяльність, отримують за свою працю гідну винагороду. В ситуації, що склалася в сучасній Україні, цього, на жаль, не спостерігається, а це, відповідно, породжує корупцію, плінність кадрів і низький професіоналізм державних службовців.

У системі політико-правових чинників, які найінтенсивніше впливають на правозастосувальну діяльність, можна виокремити форму правління та політико-правовий режим держави, її здатність керувати справами суспільства, заходи, що проводять держава й суспільство з удосконалення політико-правової сфери країни, ступінь активності політичних партій і громадських об'єднань, форми і методи їх участі в справах держави.

Особливо значний вплив на правозастосувальну діяльність справляє стан законодавства, здатність чинних норм права повно й послідовно регулювати суспільні відносини, адекватно відображати потреби та інтереси суспільства.

Сфера освіти забезпечує органи правозастосовання кваліфікованими кадрами, здатними працювати на високому професійному рівні. Однією з необхідних вимог до працівників правозастосовної сфери є наявність вищої професійної освіти. Але сукупність знань, навичок, умінь, що їх отримують особи в процесі навчання, багато в чому залежить від матеріальних і кадрових можливостей навчальних закладів, їх здатності залучати до викладання висококваліфікованих, які по-сучасному мислять, спеціалістів, і гідно оплачувати їхню працю. Якщо в країні навчальні заклади, як і економіка, перебувають у кризовому стані, то і особи, яких залучають у сферу правозастосовання, не мають потрібних професійних якостей і змушені набувати їх у процесі роботи або перейти на іншу, менш відповідальну.

Правозастосовання, як і будь-який складний комплексний соціальний інститут, у сучасних умовах може з успіхом вдосконалюватися й розвиватися лише в тісній взаємодії з наукою та за опера-

тивної реалізації її напрацювань у своїй діяльності. При цьому наукові дослідження повинні охоплювати всі сфери правозастосування — від кадрової політики до діяльності з виконання правозастосовних рішень. Поглибленому науковому аналізу підлягають і нормативно-правові засади правозастосування, вся система законодавства, що діє в цій сфері законодавства.

Правозастосування неодмінно включає в себе елементи погляду правозастосовника, його право приймати рішення з врахуванням конкретних обставин, керуючися власною правосвідомістю, нормами моралі, етики, звичаїв. Саме тому рівень моральності та культури правозастосовника прямо й безпосередньо впливає на результати його діяльності. Разом з тим вказані особисті якості правозастосовника, які формуються в процесі його життєдіяльності, багато в чому визначаються рівнем, якого досягло в своєму розвитку суспільство в цілому. Недостатньо високий рівень політичної, правової культури, моралі певної частини населення України з усією очевидністю проявляється і в діяльності осіб, які здійснюють правозастосовну діяльність.

Локальні умови — це безпосереднє середовище, в якому діє окремий орган правозастосування або посадова особа. Ці умови є сукупним результатом дії загальних і галузевих умов на певній обмеженій території, на яку поширюється юрисдикція відповідного правозастосовного органу або посадової особи. Це може бути територія міста, іншого населеного пункту, іншої адміністративно-територіальної одиниці. Якщо регіони країни за своїм географічним положенням, рівнем розвитку економіки, культури, національним складом і деякими іншими показниками можуть істотно відрізнятися один від одного, то й локальні умови діяльності правозастосовних органів будуть різними.

Локальні умови діяльності органів правозастосування можна поділити на чотири види:

— територіально-географічні умови: географічне розташування регіону, природно-кліматичні умови, вид населеного пункту, в якому діє правозастосовний орган;

— соціально-демографічні умови, що характеризують чисельність і кількість населення регіону, його національний склад,

структуру, зайнятість населення, рівень злочинності та інших правопорушень, розвиненість засобів комунікації та інших об'єктів інфраструктури;

— соціально-економічні умови, що характеризують матеріальний бік діяльності органу правозастосування, в тому числі приміщення, яке він займає, санітарно-гігієнічні умови праці, забезпечення органу транспортними засобами, комп'ютерами та іншими засобами організаційної техніки, рівень заробітної плати працівників, інші соціальні пільги й гарантії;

— організаційні умови діяльності: структура та кадровий склад правозастосовного органу, порядок його діяльності, розподіл функцій між його окремими структурними підрозділами й посадовими особами, а також форми та методи координації діяльності цих підрозділів і посадових осіб, інтенсивність роботи.

Таким чином, орган правозастосування, посадова особа в процесі своєї діяльності відчувають постійний, а інколи досить інтенсивний вплив конкретно-історичних умов, зовнішнього середовища. Це, зокрема, різного роду управлінські команди, які має враховувати правозастосовник у своїй роботі (закони, підзаконні акти, оперативно-розпорядчі вказівки органів вищого рівня). Середовище виступає і джерелом матеріального забезпечення органу (приміщення, оргтехніка, засоби комунікації), а також його кадрового складу (заробітна плата, соціальні пільги). Середовище постачає і предмет діяльності, а інколи і створює екстремальні ситуації. Реагуючи на всі ці зміни зовнішнього середовища, правозастосовувач прагне належним чином здійснювати свої функції і зберегти себе як соціально потрібну ланку державного механізму.

§ 4. Фактична діяльність суб'єктів правозастосування. Соціальні критерії її оцінки

Під фактичною діяльністю суб'єктів правозастосування мають на увазі конкретні дії, які здійснюють правозастосувальні органи й посадові особи в процесі розв'язання юридичних справ і винесення правозастосовних актів.

Фактична діяльність складається з окремих дій, тобто конкретних актів поведінки, що здійснюються під час виконання окремих завдань. В правозастосуванні, як і в будь-якій іншій складній творчій діяльності, кінцевого результату досягають шляхом постановки й розв'язання ряду окремих питань. Перш ніж винести рішення з юридичної справи, правозастосовник повинен зібрати достовірні докази, оцінити їх, дати юридичну кваліфікацію, мотивувати свою позицію у справі тощо. Акти перевірки правозастосовника, спрямовані на розв'язання окремого правозастосовного завдання й досягнення певних розумових чи матеріальних результатів, розуміються як дії.

Залежно від завдань, які розв'язують, правозастосовні дії поділяють на три види:

— рухові дії. Здійснюються з метою досягнення будь-якого матеріального результату, наприклад, обшук, виїмка документів, конфіскація майна, написання протоколу, допит свідка;

— пізнавальні, розумові дії. Здійснюються з метою отримання правозастосовником знань про обставини справи, їх оцінка і прийняття рішення у справі;

— соціально-комунікативні дії. Спрямовані на встановлення соціальних зв'язків з іншими учасниками юридичної справи, яку розглядають. Серед цих зв'язків профілюючими є зв'язки правозастосовника із заявником, потерпілим, іншою особою, яка виступає ініціатором розгляду відповідної справи, свідками, експертами, правопорушниками, а також державними органами й посадовими особами, які беруть участь у справі.

Характерна особливість правозастосовної діяльності полягає в тому, що її здійснюють в спеціальній процесуальній формі, закріпленій законами чи іншими нормативно-правовими актами. Найдетальніше регулювання правозастосовної діяльності здійснюють в сфері правосуддя, пов'язаній з розглядом кримінальних, цивільних і адміністративних справ. Процесуальна форма покликана забезпечити прийняття законних і обґрунтованих правозастосовних актів шляхом покладання на правозастосовника обов'язку здійснити всі передбачені законом дії і процедури. При цьому закріплені законом процедури визначають порядок збору, закріп-

лення і оцінки доказів, строки виконання окремих юридичних дій, права й обов'язки осіб, які беруть участь у справі, процесуальні гарантії, що дозволяють забезпечити використання цих прав і належне виконання обов'язків.

Недотримання правозастосовником процесуальної форми, як правило, негативно впливає на кінцевий результат розгляду справи. Без проведення потрібних у справі дій правозастосовник найчастіше виявляється нездатним встановити повно й всебічно фактичні обставини, оцінити їх, правильно застосувати норму матеріального права, допускає інші помилки. І не випадково законодавець розглядає істотні порушення норм процесуального закону як самостійну підставу відміни винесених рішень з кримінальних і цивільних справ.

Залежно від ставлення до встановленої процесуальної форми діяльності, а також і до норм матеріального права, ступеня правової активності можна умовно виділити чотири типи правозастосовників.

Законник. Для працівника цього типу характерні активна й результативна діяльність, неухильне дотримання чинних норм матеріального й процесуального права. Правозастосовні акти, які він приймає, не мають помилок і повною мірою відповідають принципам законності, доцільності та справедливості.

Перестраховщик. Працівники цього типу прагнуть зняти з себе особисту відповідальність за хід розгляду справи й прийняті результати; більшу частину своїх дій і рішень приймають лише за згодою свого керівництва або вищестоящих органів, а від учасників справи вимагають документи, які навіть не стосуються справи, або виконують зайві дії. В кінцевому результаті все це призводить до тяганини та бюрократизму.

Юридичний нігіліст. У діяльності правозастосовників цього типу допускаються відступи від чинних процесуальних норм з метою спрощення порядку розгляду справи й прискорення у ній провадження. Свої відступи від процесуальної форми правозастосовник мотивує тим, що він, як професіонал, здатен швидко оцінювати суть справи, володіє інтуїцією й не потребує проведення всіх процедур, яких вимагає закон.

Корупціонер. Це суб'єкт правозастосування, який за хабар у вигляді грошей, цінних паперів, майна або вигоду майнового характеру свідомо допускає порушення норм матеріального й процесуального права, приймає необґрунтовані законом рішення на користь особи, яка дала хабара. Дії цієї категорії правозастосовників несумісні з цілями законодавчої і правозастосовної діяльності, завдають істотної шкоди інтересам суспільства й держави, а також інтересам особистості. У випадку виявлення фактів корупції винні особи підлягають кримінальній і дисциплінарній відповідальності.

У соціології права юридична оцінка фактичних дій суб'єкта правозастосування органічно доповнюється їх соціальною оцінкою. При цьому істотного значення набувають два показники: 1) міра відповідності фактичної діяльності й правозастосовного рішення соціальним нормам; 2) ступінь соціальної результативності правозастосувальної діяльності.

Юридична форма в правозастосувальній діяльності відображає лише найголовніше, найнеобхідніше. Тому під час реалізації владних повноважень посадової особи, оцінці її фактичних дій істотну роль відіграють не лише правові, а й етичні, моральні норми. Соціологічні дослідження переконливо показують прямий і безпосередній вплив рівня моральності посадових осіб на суспільну оцінку держави, їх здатність досягати поставленої мети, а також соціальний настрій суспільства.

Серед невід'ємних моральних якостей суб'єкта правозастосування особливого значення набувають чесність і гідність, принциповість, добродіяльність, чуйність у стосунках з людьми. Одночасно в роботі посадової особи не повинно бути таких, що суперечать уявленню про моральність, рис, як задиривість, зарозумілість, надмірна самовпевненість, нетерпимість щодо іншого погляду тощо.

Моральні якості мають соціальну цінність не самі по собі, а тією мірою, якою вони проявляються в діяльності посадової особи й тих рішеннях, які вона приймає. Тому при завершенні соціальної оцінки правозастосування використовують критерій, який дозволяє виявити результати цієї діяльності, її здатність впливати на існуючі суспільні відносини. У соціології права як такий критерій найчастіше розглядають ефективність правозастосовної діяльності.

Правозастосування визнають ефективним, якщо воно характеризується: 1) одночасним досягненням юридичних і соціальних цілей; 2) мінімізованими матеріальними витратами; 3) досягненням результатів у найкоротші терміни.

Фактичні правозастосовні дії досить рідко задовольняють всі названі параметри ефективності. Нерідко та чи інша мета залишається не досягнутою, економічність недостатня, а строки бувають невиправдано затягнутими. Залежно від ступеня відповідності ознакам ефективності, правозастосовні дії можуть визнавати недостатньо ефективними, мало ефективними або повністю неефективними.

Ефективна дія правозастосування є актуальною проблемою, розв'язання якої вимагає застосування тривалих і цілеспрямованих зусиль контролю з боку держави, політичних партій та інших компонентів політичної організації суспільства, підвищення рівня професійної підготовки економістів і юристів, правової і політичної культури населення, вдосконалення методів підбору, розстановки й виховання кадрів правозастосовників.

Література до теми 12

1. *Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.С.* Социологический словарь. — М., 2000.
2. *Бабосов Е. М.* Прикладная социология: Учебное пособие. — Минск, 2000.
3. *Вебер М.* Избр. Произведения: Пер. с нем. — М., 1990.
4. *Грецов Ю. И.* Правовые отношения и осуществление права. — Л., 1987.
5. *Гиденс Е.* Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. — К., 1999.
6. *Казмер М. Э.* Социологическое направление в русской дореволюционной правовой мысли. — Рига, 1980.
7. *Карбонье Ж.* Юридическая социология. — М., 1986.
8. *Котан В. М.* Социальный механизм уголовно-правового воздействия. — М., 1983.
9. *Кравченко А. И.* Соціологія: Хрестоматія для студентів вузів. — Екатеринбург, 1998.

10. Кравченко Л. В. Справедливість як вибір. — К., 1998.
11. Кудрявцев В. В., Казимирчук В. П. Современная социология права. — М., 1995.
12. Морщакова Т. Г., Петрухин И. Л. Социологические аспекты изучения эффективности правосудия // Право и социология. — М., 1973.
13. Оболонский А. В. Человек и государственное управление. — М., 1987.
14. Основы социологии: Учебное пособие. — М., 2000.
15. Павленок П. Д. Краткий словарь по социологии. — М., 2000.
16. Петрухин И. Л., Батуров Г. П., Морщакова Т. Г. Теоретические основы эффективности правосудия. — М., 1979.
17. Піча В. М. Соціологія: Загальний курс. — К., 2000.
18. Радугин А. А., Радугин К. А. Социология: Курс лекций. — М., 1996.
19. Современный гуманитарный словарь-справочник. — М., 1999.
20. Социология: Конспект лекций в схемах. — М., 1999.
21. Социология: наука об обществе: Учебное пособие. — Харьков, 1996.
22. Соціологія: Матеріали до лекційного курсу. — К., 1996.
23. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы // Культурология: Учебное пособие. — М., 1996.
24. Эффективность закона: Методология и конкретные исследования / Под ред. В. М. Сырых и Ю. А. Тихомирова. — М., 1997.
25. Юридическая социология: Учебник для вузов. — М., 2000.

Право як об'єкт емпіричного соціологічного дослідження. Методологія та методика соціологічних досліджень

- § 1. Методологічні засади соціолого-правових досліджень
- § 2. Дослідження сутності зв'язків правової системи
- § 3. Характеристика методів вивчення суспільної думки
- § 4. Організація і структура соціолого-правових досліджень
- § 5. Метод експерименту в соціолого-правових дослідженнях

§ 1. Методологічні засади соціолого-правових досліджень

Складна ієрархічна структура соціологічних знань обумовлює домінування того чи іншого виду узагальнення на різних рівнях пізнання. Для конкретно-соціологічних досліджень найхарактерніший перший вид узагальнень (узагальнення на основі емпіричного матеріалу). Звичайно, на цьому рівні використовують й інші види узагальнень у тих випадках, коли досить розвинута відповідна спеціальна теорія досліджуваної проблеми. Однак специфікою конкретно-соціологічних досліджень є узагальнення емпіричного матеріалу, отриманого на етапі збору соціологічних даних. На вищих рівнях пізнання цей вид узагальнення не використовують; конкретні дослідження надають їм результати своїх узагальнень для глибшого теоретичного аналізу.

Узагальнення фактологічного матеріалу в конкретних дослідженнях не можна розглядати як спосіб простого впорядкування результатів первинного наукового опису, як чисто формальну процедуру. Цей етап — розумова діяльність, пов'язана вже не з асиміляцією даних «живого споглядання» в системі прийнятих у науці абстрактних

і позначень, а з отриманням нового, вищого рівня знання на основі таких, що фіксують факти, суджень-узагальнень, емпіричних законів, залежностей, класифікацій, емпіричних типологій тощо.

Це нове значення хоча й є результатом логічної обробки фактів, але відображає вже інформацію не про зовнішні ознаки об'єкта, а про його внутрішні структурно-функціональні закономірності. Воно виявляє латентні (приховані) структури, що визначають властивості явищ, які спостерігаються.

Узагальнення фактів є процесом їх систематизації, тобто групування, поділу на класи, включення в класи нових визначальних ознак. Воно дозволяє виділяти деякі властивості об'єктів як істотні ознаки, на підставі яких здійснюються названі процедури з фактами. Одним із видів такої систематизації виступає класифікація емпіричних даних.

Класифікація — це розподіл безлічі предметів на класи за певною загальною для кожного класу ознакою так, що класи безлічі складають систему. Класифікація даних, отриманих на етапі збору емпіричної інформації, — необхідна умова цілісного наукового опису об'єкта. Вона приводить вихідні первинні дані до такого вигляду, за якого стає можливим їхній теоретичний аналіз. Наукова класифікація — це відображення об'єктивного взаємозв'язку явищ, перший етап на шляху знання від явища до сутності.

За своєю логічною природою класифікація є розподілом, тобто розкриттям обсягу родового поняття через перелік усіх видів понять. Щоб класифікація не була штучною, підставою розподілу мусить бути істотна ознака. Обґрунтування істотності ознаки — завдання теоретичного аналізу. За відсутності строго теоретичної моделі об'єкта ознак класифікація може носити гіпотетичний характер. Класифікація в практиці соціологічних досліджень права нерідко здійснюється емпіричним шляхом, особливо в багатомірному аналізі. Але й у цьому випадку теоретичне обґрунтування ознаки, виявленої в угрупованні, надалі потрібне.

Класифікацію здійснюють за певними правилами (єдність підстави, адекватність, відсутність пересічних угруповань тощо). Поширеним способом класифікації соціологічних фактів є статистичні групування. Метод групування дозволяє розв'язувати такі до-

слідницькі завдання: виявляти типи соціальних явищ, вивчати структуру соціальних об'єктів, аналізувати залежності між явищами. Відповідно виділяють типологічне, структурне й аналітичне групування.

Завдання групування — упорядкувати й класифікувати результати первинного опису даних за ознакою тотожності й розбіжності. Ознака групування виводиться теоретично або формулюється у вигляді гіпотези. Іншими словами, введення цієї ознаки заздалегідь передбачено. Угруповання, в яких наявна підстава класифікації, називають органічними. Наприклад, під час вивчення юридичних знань населення можна оцінити розбіжності в цих знаннях за галузями права (групування за галузями). Можна також досліджувати рівень правових знань у різних груп населення (групування за соціальними й соціально-демографічними ознаками). Тут підстави групувань насамперед обумовлюються. У першому випадку обґрунтування групування міститься в концепції системи права; в другому — в теорії соціальної структури.

Поряд з органічними класифікаціями в конкретно-соціологічних дослідженнях використовують і так звані еkleктичні угруповання. Їх ознака групування на першому етапі не має пояснення, а виявляється емпіричним шляхом у результаті перехресного аналізу. Проте еkleктичні угруповання мають пізнавальну цінність. Їх використовують для виявлення прихованих (латентних) властивостей об'єкта, що визначають варіацію та зв'язок ознак, які спостерігаються. У юридичній соціології багатомірні класифікації, з використанням методів таксономії, факторного аналізу і т. ін., нерідко виступають спочатку як еkleктичні угруповання. Відомо, що після теоретичного обґрунтування еkleктичного угруповання, його можна розглядати як органічне. Іншими словами, еkleктичні угруповання — проміжний етап наукового опису фактів у багатомірних класифікаціях.

Залежно від кількості ознак, розрізняють прості й складні угруповання. У простому угрупованні класифікацію здійснюють за однією ознакою; в складному — за двома й більше ознаками одночасно.

Процедуру простого угруповання достатньо висвітлено в юридичній літературі. Тому немає потреби зупинятися на ній докладно.

Наголосимо лише на деяких вимогах до неї з погляду завдань конкретно-соціологічного аналізу.

Відомо, що вихідна інформація в простих угрупованнях уявляється в формі абсолютної і відносної частоти. Однак робота навіть із такими елементарними видами статистичної інформації вимагає раціонального осмислення й теоретичного обґрунтування. Інакше коректні з формально-статистичної точки зору процедури будуть необґрунтованими. Як приклад неадекватної роботи з вихідною інформацією простих угруповань можуть бути дані про рецидивну злочинність. Відомо, що критерієм ресоціалізації злочинців, здебільшого, обирають дані про рецидив. Однак, як зазначав А.Б. Сахаров, розрахунок цього показника на практиці не обґрунтований. Відносну частоту рецидиву розраховують щодо всього масиву засуджених, через що попереджувальні ефекти покарання щодо особи є досить високими (близько 80%). Водночас у масиві засуджених частина злочинів має незначну імовірність рецидиву (так звані випадкові злочини). Було б правильним виключити їх із загального масиву при розрахунку даних рецидиву. В такому випадку показник ефективності покарання значно знизився б. Але він був би адекватнішим.

Поряд з частотою, в узагальненні інформації використовують поняття середніх величин, що становлять собою типову характеристику всієї сукупності. Існують різні види середніх величин: медіана, середнє арифметичне та ін. При цьому немає універсального виду середньої величини, яку можна було б застосовувати в будь-яких випадках. Тому в кожному випадку її потрібно обирати окремо як найбільш адекватну не лише з погляду завдань аналізу, а й узгодження з розподілом і видом варіаційного ряду.

Однак така можливість вибору є не завжди. Річ у тім, що рівень виміру ознаки накладає обмеження на використання середніх величин в аналізі. Отже, в питанні удосконалювання методів первинного виміру в юридичній соціології — передумова збільшення розмаїтості використовуваних у аналізі процедур.

Під час аналізу простих угруповань слід робити розрахунок варіації не лише кількісних, але й якісних змінних. Коефіцієнти варіації якісних ознак дозволяють детальніше проводити порівняння

характеристик різних об'єктів, вимірюваних за номінальною шкалою (розбіжності в структурі злочинності, наприклад). Шкода, що ці прийоми аналізу порівняно рідко використовують у соціології права.

Поряд із простим угрупованням засобом наукового опису фактів служать складні угруповання, в яких дані класифікують за двома чи більше ознаками. Складні угруповання — поглибленіший метод аналізу соціологічної інформації. Вони не лише впорядковують первинний матеріал, але й створюють передумову для виявлення залежностей між досліджуваними явищами.

Найбільш поширеними сьогодні є двомірні угруповання, які також досить детально описані в методичній літературі.

Методи багатомірної класифікації дозволяють систематизувати первинний матеріал за цілою системою ознак у кількох вимірах одночасно. Істотна та обставина, що методи багатомірної класифікації дозволяють систематизувати величезні за кількістю змінні масиви даних. За цих умов, зазвичай, використовують середні варіації, коефіцієнти парної кореляції тощо.

Можливість зведення (редукції) багатомірного масиву даних без істотної втрати інформації до меншої за кількістю ознак системи обумовлена характером первинного емпіричного матеріалу. Останній має інформаційну надмірність з погляду відображення властивостей об'єкта. Як зазначено в науковій літературі, в подібних багатомірних інформаційних системах параметри є лише непрямими характеристиками досліджуваного явища

Багатомірна класифікація може бути спрямована на групування об'єктів із подібними сполученнями ознак або на групування взаємозалежних ознак. У одному випадку ми маємо справу з використанням таких методів, як автоматична класифікація, таксономія тощо, в іншому — з широким набором процедур аналізу прихованих факторів, що обумовлюють взаємозв'язок ознак, які спостерігаються. Методи багатомірної класифікації можна згрупувати й за іншою підставою, з погляду на їх розбіжності в механізмі згортання вихідної інформації. Одну групу методів засновано на побудові нових ознак, що пояснюють поведінку змінних (наприклад фактор-

ний аналіз). Методи іншої групи дозволяють із вихідних ознак відібрати ознаки найінформативніші.

У теоретико-методологічному змісті багатомірна класифікація — вищий рівень узагальнення фактів. Вона може виступати засобом емпіричної типологізації соціальних об'єктів.

Систематизацією даних досягають збільшення знання про об'єкт дослідження (характеристики явищ усередині групи, особливості групи, деякі відносини між групами). Складніше завдання конкретних досліджень — виявлення залежностей між досліджуваними явищами. Встановлені залежності є фактологічною основою для пошуку глибінніших причинних структур, пояснення фактів на рівні вже теоретичного аналізу. Але аналіз залежностей припускає використання детальніших методів, ніж при угрупованні фактів.

Головне завдання будь-якого наукового дослідження — розкриття причинно-наслідкових зв'язків між досліджуваними явищами. Остаточо виконати це завдання здатний лише теоретичний аналіз; на емпіричному ж рівні пізнання виявляють лише залежності, що самі мають потребу в теоретичному поясненні. Проте пошук залежностей — один із етапів виявлення причинно-наслідкових зв'язків. Емпіричні залежності (в граничному випадку — емпіричні закони) дозволяють виявляти в різноманітті фактів загальні, стійкі, повторювані риси, що є відображенням глибінних причинно-наслідкових зв'язків.

§ 2. Дослідження сутності зв'язків правової системи

У змістовному плані розрізняють три блоки зв'язків правової системи: генетичні, тобто зовнішні стосовно права, але які визначають його зміст; зв'язки всередині правової системи; зворотні зв'язки права із суспільними відносинами, що розкривають організуючі й регулятивні функції правової системи.

Ставлячи перед дослідженням завдання аналізу цих зв'язків, мають на увазі не лише встановлення фундаментальних взаємодій права й економіки, права та соціальних відносин, але й «конкретні

зчеплення між ними, виражені в певних механізмах взаємодії і взаємовпливу». Встановлювані в соціологічних дослідженнях залежності прояснюють питання про конкретний механізм дії зв'язків правової системи.

Зовнішні зв'язки правової системи в конкретно-соціологічних дослідженнях набувають вигляду соціальних факторів (соціальна структура, соціально-демографічні характеристики умов життя тощо), впливають на правову свідомість і поведінку людей, внутрішніх зв'язків правової системи. Вони також набувають конкретної форми в емпіричних дослідженнях (правові орієнтації і правова поведінка, діяльність юстиції і престиж закону тощо). Зворотні зв'язки правової системи вивчають у конкретних дослідженнях, у першу чергу під час аналізу ефективності юридичних норм.

Залежності, що встановлюються в конкретно-соціологічних дослідженнях, можуть бути вихідною інформацією для розкриття в теоретичному аналізі законів розвитку, функціонування і структури правової системи. Так, фактологічний матеріал про розвиток правової діяльності фіксують у конкретних дослідженнях під час вивчення тенденцій, прогнозуванні тощо.

Кореляційний і багатомірний аналіз, моделювання прояснюють питання структури правових явищ і взаємозв'язки між елементами структури правової системи (функціональний аспект).

Розрізняють два типи залежностей: функціональну й статистичну.

Щодо першої, то під функціональною залежністю між змінними розуміють такий зв'язок, який за допомогою математичної формули може бути виражений для кожного конкретного випадку. Тут кожному значенню однієї величини відповідає одне або кілька певних значень залежної змінної. Соціальним же явищам притаманні статистичні залежності. У них зв'язок між величинами виявляється не в кожному конкретному випадку, а як тенденція, що характеризує всю сукупність аналізованих випадків.

Принцип спільного прояву подій свідчить, що постійний парний прояв двох ознак дає підставу припускати наявність зв'язку між ними. Для визначення цього типу залежностей може використовуватися коефіцієнт асоціації.

Друга група методів заснована на принципі коваріації, тобто рівнобіжної зміни в рядах досліджуваних змінних. Якщо для двох рядів кількісних змін дані в одному з них узгоджуються зі змінами в іншому, є підстава припустити думку про наявність зв'язку між цими рядами. Принцип коваріації не можна використовувати для змінних, вимірюваних на номінальному рівні.

Під час порядкового шкалювання застосовують коефіцієнти рангової кореляції. Розрахунок коефіцієнта кореляції дозволяє встановити ступінь зв'язку між двома явищами.

У юридичній соціології за використання коефіцієнтів рангової кореляції обмежуються, зазвичай, оцінкою зв'язку між двома рядами (двома змінними). Однак складність соціально-правових явищ вимагає застосування адекватних процедур. У разі порядкового шкалювання ширше використовують множинні коефіцієнти рангової кореляції, що дозволяє вимірювати зв'язки великої кількості ранжування змінних.

Для аналізу зв'язків, вимірюваних на метричному рівні (інтервальна шкала й шкала відносин), широко використовують кореляційний аналіз, заснований на розрахунку відхилень крапок від лінії регресії. Чим більший розкид крапок, тим слабкіший зв'язок. Кореляційний аналіз найширше використовують у кримінологічних дослідженнях.

Сьогодні в соціологічному аналізі використовують також ентропійні міри зв'язку між змінними. Ентропія характеризує міру невизначеності передбачення про поведінку даної величини. За слабкого зв'язку між двома змінними важко передбачити значення однієї змінної за фіксованого значення іншої; за посилення зв'язків невизначеність передбачення зменшується; відповідно зростає значення коефіцієнта зв'язку.

Рівень виміру ознак накладає обмеження на застосування тих чи інших прийомів установлених зв'язків. Так, на найнижчому рівні виміру соціальних характеристик (номінальне шкалювання) використовують коефіцієнти співвідносності. У випадку виміру ознак за шкалою порядку до цих коефіцієнтів додають коефіцієнт рангової кореляції, що стосується методів установлення залежностей (коефіцієнт кореляції Пірсона, кореляційне відношення тощо), де їх можна за-

застосовувати, лише починаючи з інтервального рівня вимірів. Таким чином, чим суворіший рівень виміру ознак, тим багатіший і точніший арсенал статистичних засобів аналізу залежностей, що свідчить про потребу розробки методів кількісного опису правових явищ.

Залежності між двома змінними при всій їх важливості для конкретно-соціологічного аналізу дають реальну картину взаємозв'язку правових явищ. Багатофакторна обумовленість соціально-правових процесів вимагає розкриття цілого комплексу взаємозв'язків. Парні кореляції не претендують на цю роль у соціологічному аналізі. В той же час вони можуть бути вихідною базою для використання складніших методів пошуку зв'язків між багатьма змінними. Так, до цих методів можна віднести множинний коефіцієнт рангової кореляції, що вимірює зв'язки між ранжованими рядами кількох змінних одночасно.

Ішим прийомом багатозмінного аналізу є побудова графіка, що дозволяє виявити структуру взаємодії усієї системи змінних і становить собою найпростішу модель об'єкта. Так, у формі графіка може бути подана структура взаємозв'язку між компонентами правової свідомості. У цьому випадку вершинами графіка будуть компоненти правосвідомості (знання права, оцінки, установки тощо). Ребра графіка відобразять картину зв'язків цих елементів.

Розглянуті методи в певних ситуаціях можуть використовуватися під час аналізу складних причинних структур. Однак і вони не в змозі розкрити всього багатства зв'язків між соціальними явищами. Для цього в конкретній соціології застосовують спеціальні методи багатомірного аналізу. Їх розробка й впровадження в дослідницьку практику (зокрема і в сферу юридичної соціології) — реакція науки на складність і необмеженість вихідного емпіричного матеріалу. За допомогою цих методів дослідник із широкого набору ознак виділяє обмежене число характеристик, потрібних і достатніх для пояснення досліджуваного явища.

Одним із таких методів є таксономія (розпізнання образів). Таксономи можуть інтерпретуватися як стійкі соціальні типи. Незважаючи на те, що їх виявлено шляхом емпіричної типологізації, є серйозні підстави вважати, що розподіл об'єктів на однорідні, що відрізняються один від одного, класи, обумовлені розбіжностями в

істотних властивостях соціальних явищ. Звичайно, подібний висновок у кожному конкретному випадку мусить бути теоретично обґрунтованим, оскільки виявлення істотних властивостей об'єктів у кінцевому підсумку здійснюється лише на рівні теоретичного аналізу. Таксономія — початковий пункт, а не підсумок теоретичної інтерпретації емпіричних даних великого обсягу, й значною мірою складний.

Завдання таксономії — пошук прихованих закономірностей шляхом групування об'єктів із подібними ознаками. Інший клас багатозмінних процедур спрямований на встановлення причинних залежностей за допомогою групування взаємозалежних ознак. Основними методами тут є факторний аналіз, багатомірне шкалювання та кластерний аналіз.

Факторний аналіз все більше застосовують у конкретно-соціологічних дослідженнях права. Ідея методу полягає в тому, що взаємозв'язок (чи варіація) ознак, які спостерігаються, розглядають як результат дії обмеженої кількості прихованих причинних факторів. Факторний аналіз зумовлює виділення певної кількості основних факторів, що лежать в основі розрахованих кореляцій. Виділення таких основних фундаментальних впливів факторів дозволяє продовжити дослідження взаємозв'язку ознак і тих закономірностей, яким вони підлягають.

Наприклад, використання факторного аналізу дозволило узагальнити дані про вплив кількох десятків демографічних і економічних характеристик на стан злочинності. В результаті аналізу було виділено чотири укрупнених фактори, що роблять вплив на правопорушення. Причому перший фактор (рівень урбанізації) пояснив взаємозв'язок 8 ознак, другий фактор (структура зайнятості населення) — взаємозв'язок 14 ознак.

Розроблено два основні різновиди методів факторного аналізу: центроїдний метод (більш традиційний) і метод головних компонентів. Перший метод засновано на аналізі кореляцій між ознаками; другий — на аналізі дисперсій. Однак теоретико-методологічний зміст цих процедур є загальним, що і дозволяє нам надалі не зважати на їхні конкретні особливості.

У соціологічних дослідженнях права використовують обидва методи. Наприклад, Ю. Д. Бояджієва застосувала центроїдний метод під час вивчення злочинності неповнолітніх (див.: *Бояджієва Ю. Д. Математичні методи в кримінологічних дослідженнях (Кореляційний і факторний аналіз)*. — М., 1977); метод головних компонентів використовувався під час аналізу правових знань населення (див.: *Андрукович П. Ф. Застосування методу головних компонентів у практичних дослідженнях*. — М., 1973). У методі головних компонентів здебільшого виділяють 5—10 факторів, у той час як кількість вихідних ознак у кілька разів більша. Ці приклади свідчать про те, якою могутньою здатністю надлишкових даних володіє факторний аналіз. Звичайно, подібне зведення даних повинне здійснюватися без істотних втрат інформації, що містить у вихідній безліч ознак.

Одночасно факторний аналіз не просто усуває надлишкову інформацію, що затушує загальну картину. Він дозволяє відокремити істотні ознаки від несуттєвих шляхом переходу від зовнішніх властивостей об'єкта до його внутрішніх, прихованих характеристик, що безпосередньо не можна виміряти в даному експерименті.

У той же час за всіх переваг методу не слід забувати про властиві йому обмеження. У протилежному випадку можливі серйозні помилки в інтерпретації матеріалів факторного аналізу. Особливе місце в дослідженнях займають моделі. Існують різні класифікації моделей. Залежно від розв'язуваних проблем розрізняють функціональні й структурні моделі; з погляду завдань — евристичні й прогностичні моделі; за методами побудови моделей — метричні й неметричні тощо. У соціології права використовують різні конкретні моделі цих класифікацій.

Досвід показує, що конкретні методи дослідження повинні сприяти отриманню об'єктивних і повних даних про досліджуваний об'єкт, змістовної і достатньої за обсягом інформації, дослідженню думки різних груп людей. Вони мусять також відповідати завданням і цілям дослідника, особливостям досліджуваного об'єкта й реальним можливостям організатора та дослідника. Будь-який інший підхід був би однобічним, оскільки в цьому випадку дослідник використовує конкретні методи, які не в змозі розкрити достатньою

мірою сутність і особливості досліджуваної проблеми. В той же час накопичений досвід свідчить, що з успіхом можна застосовувати такі конкретні методи: спостереження, аналіз документів, загальні обговорення, науково-теоретичні конференції, аналіз практичної діяльності людей, інтерв'ю, анкетування. Залежно від характеру, цілей і завдань конкретного дослідження можуть бути використані ті чи інші конкретні методи.

Ефективність будь-якого методу залежить від того, які сторони, моменти й особливості вивчають, які мета і завдання ставляться перед дослідником. Якщо, наприклад, досліджують ступінь поширення функціонування суспільної думки, то одним із найефективніших конкретних методів може бути анкетування. Але якщо його зміст вивчають лише за допомогою анкетування, то не завжди можна отримати досить повну інформацію. Тому слід використовувати масове спостереження, аналіз документів і практичну діяльність людей. Жоден із зазначених конкретних методів не можна вважати найпридатнішим, найефективнішим і науково обґрунтованим. Кожний із них по-своєму ефективний і результативний.

§ 3. Характеристика методів вивчення суспільної думки

Важливе теоретичне й практичне значення має наукова класифікація конкретних методів, які застосовують під час вивчення суспільної думки.

У науковій класифікації як критерій, зазвичай, використовують об'єктивно обґрунтовані принципи й передумови, а не окремі елементи, що характеризують об'єкт. Ось чому в цьому випадку йдеться не про угруповання систематизації конкретних методів, що має своє самостійне значення, а про розкриття тих загальних і специфічних особливостей і ознак, що поєднують їх у логічну залежність і обумовленість. Наукова класифікація конкретних методів дозволяє розкрити подібність, розбіжність і напрями дослідження процесів і явищ, розмежувати ознаки й привести їх у певний порядок.

Критеріями класифікації конкретних методів можуть бути різні сторони й моменти досліджуваного предмета: його сутність як со-

ціально-психологічного явища, характер дослідження, об'єкт, завдання, засоби, особливості функціонування, технічні передумови тощо. Саме це різноманіття ускладнює вибір основного критерію. Якщо, наприклад, виходити з характеру об'єкта, то методи можуть бути загальними, приватними й локальними, а якщо виходити з того, хто проводить дослідження, то слід застосовувати конкретні методи: інтерв'ю, анкетування, спостереження тощо. Саме тому кожен окремо взятий критерій може бути основою класифікації конкретних методів. Але головне полягає в тому, щоб визначити можливість більш цілісного логічного обґрунтування і взаємозв'язку між окремими методами, визначити, наскільки відповідна класифікація дозволяє зафіксувати конкретніше й точніше сутність проблеми в цілому.

Класифікація конкретних методів дозволяє дослідникові використовувати ті з них, які здатні забезпечити потрібну за обсягом і змістом інформацію, головним чином про характер досліджуваного об'єкта, визначити основні групи методів вивчення суспільної думки. До першої групи належать методи аналізу зовнішніх об'єктивних фактів свідомості, тобто дії, поведінки й ставлення людей до процесів, явищ, фактів.

Другу групу складають методи, що вивчають відображення безпосередніх фактів свідомості, тобто ту думку, яка не дістала об'єктивного відображення в діях і поведінці людей.

Методи вивчення відображення об'єктивних фактів свідомості такі: спостереження — масове, стихійне, організоване, відкрите, однократне, багаторазове; вивчення документів — особистих, суспільних; всенародні обговорення — регіональні, колективні, професійно-демографічні; теоретичні конференції — науково-теоретичні, теоретико-практичні, пропагандистські.

Методи вивчення відображення безпосередніх фактів свідомості: спостереження, інтерв'ю — вільне, напіввільне, стандартне, по телефону; анкетування — пряме, непряме.

За своїм характером і сутністю спостереження — складний об'єктивний психологічний процес відображення дійсності. Його складність обумовлюється тим, що процеси і явища спостерігаються в безпосередній і природній обстановці. Крім того, місце й роль

дослідника як спостерігача впливає на те, що спостерігається, на підбір і узагальнення інформації. Але в більшості випадків роль дослідника пасивна, оскільки він лише фіксує думку, що проявилася, чи ставлення людей до процесів, фактів і явищ. Використання спостереження як методу дозволяє найширше вивчити суспільні процеси та явища.

Одним із конкретних методів дослідження проблеми є вивчення документів. У соціології існують різні погляди на це поняття. Одні автори звужують, а інші занадто розширюють його зміст. У письмових документах думку виражено в більш визначеній формі. Але значну й суттєву інформацію можна одержати також і з аналізу фотознімків, записів, телевізійних передач тощо. Вони також є документами.

Практика свідчить, що без аналізу змісту досліджуваних документів неможливо розкрити ні думки, що виражена в них, ні специфічних особливостей їх формування й функціонування.

Як конкретний метод, вивчення документів характеризується деякими специфічними особливостями, що визначають і його місце в соціально-психологічних дослідженнях.

Саме за допомогою документів розкривають і уточнюють деякі характерні риси формування, функціонування, способу, прояву колективної, групової та індивідуальної думки, успішно з'ясовують місце й значення окремих об'єктивних і суб'єктивних факторів формування поведінки, механізм її утворення й зміцнення. Дослідник має можливість вивчати, зіставляти й аналізувати виявлені факти триваліший час, у тих самих чи різних умовах і соціально-демографічних групах.

Під час вивчення функціонуючої думки особливу увагу приділяють її інтенсивності й поширенню. З'ясування цього має важливе практичне значення для правильного управління процесом формування суспільної думки, оскільки його силу обумовлено не лише діапазоном охоплення, навіть не стільки тим, що фактично виявлено його суб'єктом і виразником, скільки політичною і правовою активністю мас, їх реальною участю в розв'язанні конкретних завдань.

Таким шляхом можна точніше з'ясувати, серед яких категорій населення, яким чином формувалася відповідна думка, які її спрямованість і суспільна сила.

Для вивчення відображення безпосередніх фактів свідомості застосовують конкретні методи — інтерв'ювання та анкетування. Характерно, що при використанні цих методів отримана інформація зазвичай надходить у формі словесного чи письмового судження й повідомлення. Вона дозволяє розкрити деякі моменти, пов'язані з внутрішньою мотивацією суб'єкта, з його конкретними вчинками в минулому й сьогоденні, планами, ідеями тощо. Це особливо важливо для аналізу змісту й специфічних особливостей функціонуючого закону, права.

Інтерв'ю та анкетування дозволяють дослідникові розкрити нові сторони проблеми. Порівняно з іншими методами, конкретні методи дозволяють реципієнтам вільніше, точніше й відвертіше висловлювати свою думку й ставлення до запитань. Вони створюють значні можливості для ілюстративності, оперативності й широти охоплення дослідження.

Безсумнівно, ці методи дуже важливі за вивчення проблеми, але вони, на наш погляд, не можуть бути провідними й визначальними. Справа не в тих сторонах і моментах кожного конкретного методу, що деякою мірою обмежують чи розширюють його пізнавальні можливості, зміст, сутність і особливості дослідження. За визначення того чи іншого методу насамперед варто виходити з програми емпіричного соціологічного дослідження, їхнього характеру й джерел інформації, зі складу досліджуваної сукупності людей і особливостей та можливостей кожного конкретного методу. Ці вимоги є обов'язковими і за використання окремих методів соціологічних досліджень.

Як і інші конкретні методи, інтерв'ю та анкетування мають деякі специфічні недоліки, що найяскравіше виявляються за їх самостійного використання. Йдеться про ступінь суб'єктивізму інформації, її ефективність, «престиж», «анонімність», про доцільність цієї інформації і ряд інших передумов, що їх потрібно з'ясувати та уточнити ще на підготовчому етапі.

§ 4. Організація і структура соціолого-правових досліджень

Організація і структура соціологічних досліджень за своєю сутністю є комплексною, цілеспрямованою й науково обґрунтованою програмою дій зі своїми закономірностями та особливостями реалізації, які потрібно попередньо визначати. Незалежно від характеру та особливостей суспільної думки як соціально-психологічного явища, основні принципи організації його дослідження не відрізняються істотно від принципів емпіричних соціологічних досліджень, але й не ідентичні їм. Загальні принципів положення конкретизуються, «модифікуються» і «спеціалізуються», відображають специфіку дослідження.

Підготовка й проведення емпіричних соціологічних досліджень, у тому числі й з метою вивчення суспільної думки, реалізуються в трьох взаємозалежних етапах: перший — підготовка, пробне дослідження; другий — проведення дослідження, і третій етап — обробка отриманого матеріалу.

Кожний з цих трьох етапів має свою внутрішню структуру й особливості. Підготовка конкретного соціологічного дослідження передбачає:

- програму, в якій ставлять мету й завдання дослідження, вказують, яка інформація повинна бути забезпечена, якими мусять бути об'єкт і суб'єкт дослідження, різні організаційні питання;
- проект обробки, в якому з'ясовують спосіб і методи обробки отриманої інформації;
- організаційний план, що містить питання, пов'язані з організаційною й технічною підготовкою проведення відповідного дослідження;
- документацію для проведення дослідження й реєстрації результатів.

Таким чином, на етапі підготовки осмислюють цілісний план конкретного дослідження. Найважливішим на цьому етапі є вироблення програми. Усі ці моменти тісно взаємозалежні й обумовлюються процесом самого конкретного дослідження вже на етапі його проведення.

Експериментальна перевірка наукових гіпотез — одна з найістотніших форм впливу конкретних досліджень на розвиток теорії. Османне обумовлено місцем і роллю гіпотез у науковому пізнанні.

Висування й перевірка гіпотез є необхідною умовою розвитку наукового знання на будь-якому етапі науки. Для теорії, що перебуває в стадії становлення, розгорнуті системи гіпотез можуть бути прообразом її майбутніх концептуальних схем. Для зрілих теорій гіпотетичні побудови — засіб асиміляції нових фактів, перегляд їх застарілих положень.

Гіпотези — це науково обґрунтовані припущення про структуру соціальних об'єктів, характер елементів і зв'язків цих об'єктів, про механізм їхнього функціонування й розвитку. Гіпотези в конкретних дослідженнях права висувають на етапі розробки програми як спосіб розв'язання наукової проблеми. Відповідно вони виступають фактором, що конституює увесь процес дослідження.

У той же час висування гіпотез — це й своєрідний підсумок теоретичної діяльності дослідника під час розробки програми. Справді, гіпотези безпосередньо пов'язані з постановкою проблеми, оскільки ступінь її змістовності багато в чому визначає й наукову плідотворність гіпотез. Вимоги емпіричної перевірки гіпотези пов'язують її з таким етапом, як інтерпретація понять, оскільки лише строгість операційних визначень забезпечує можливість зіставлення виведених із гіпотез наслідків з досягнутими даними. І, нарешті, системний аналіз предмета дозволяє окреслити коло змінних і основних зв'язків між ними, стосовно яких висувають деталізовані гіпотези.

Зв'язок гіпотези з концепцією дослідження пояснює роль теоретичного аналізу в її обґрунтуванні. Однак гіпотеза, на відміну від теоретичного висновку, не впливає з логічною необхідністю з теоретичного знання. Гіпотеза й теоретичний висновок відрізняються за істинністю вихідних посилок. У гіпотезах правильність вихідних посилок проблематична доти, поки її не буде перевірено досвідом. Принцип емпіричної перевірки гіпотези вимагає дотримання правил логічного висновку наслідків із гіпотез.

Логічною схемою підтвердження гіпотези є редукація. При її порівнянні з дедуктивною схемою виявляють відмінну рису вис-

новку про істинність гіпотези — він не носить бажаного характеру. Справді, дедукцію здійснюють за такою схемою: «Якщо шире висловлення А., то шире висловлення В; А. істинне, отже В. істинне». Істинність випливає з необхідністю з умовного висловлення й істинності А. Редукційна схема інша: «Якщо істинно А., істинно В., В. істинне, імовірне, А. істинне». Тут висновок роблять щодо істинності А. (у нашому випадку — гіпотези) з умовного висловлення про істинність В. Вона носить імовірний характер.

Імовірні висновки мають різні градації. Тому ступінь обґрунтованості висновку за редукційною схемою потрібно оцінювати з урахуванням кожного конкретного випадку. Найбільша імовірність істинності виникає тоді, коли виявляють раніше невідомі, але передбачені гіпотезою факти.

Найкращим способом перевірки наукових гіпотез є експеримент. Пізнавальну силу експерименту обумовлено тим, що він, як діяльність, виступає видом людської практики (наукової), що в цілому є критерієм істини.

§ 5. Метод експерименту в соціолого-правових дослідженнях

Експеримент у науці виступає як єдність пізнавальної і практичної діяльності. Роль експерименту, як однієї з форм наукової практики, зростає в умовах перетворення науки в продуктивну силу суспільства. Це справедливо не лише для природничо-наукових, а й для соціальних експериментів. Останні використовують у практиці соціального планування й управління для вироблення науково обґрунтованих управлінських рішень (творчий експеримент). У галузі права експеримент все частіше виступає компонентом нормотворчого процесу. Наприклад, розробка концепцій нових нормативних актів неможлива без їх всебічної і серйозної експериментальної перевірки. Однак на практиці нерідко пропозиції для нових законів дають вчені без належного обґрунтування. Потрібно використовувати наявні в юридичній науці широкі можливості для проведення експериментів щодо підвищення ефективності правотворчої діяльності.

Експеримент, як наукова процедура, — це метод отримання знання про об'єкт шляхом впливу на нього керованих і контрольованих факторів.

У соціологічних дослідженнях права ця проблема виступає як специфічне завдання вичленовування дії:

— правового фактора з усієї системи детермінації, що найгостріше постає перед дослідниками ефективності;

— юридичних норм.

Наприклад, одним із показників ефективності правової норми може бути ступінь досягнення її цілей. Однак сам по собі це дуже умовний показник, оскільки норма діє не ізольовано, а в системі з іншими соціальними факторами. Позитивний ефект може бути досягнутий і за рахунок дії інших, неправових факторів за слабкої ефективності норми. Таким чином, потреба обліку впливу всієї системи умов під час вивчення дії правового фактора не виключає можливості проведення експерименту в юридичній науці. При цьому зазначимо, що сам правовий фактор є складною системою. Тому, наприклад, при вивченні ефективності законодавства, що регламентує виробничу діяльність, багато експериментів є, власне кажучи, економіко-правовими, де економіка й право виступають разом. За аналогією, можна говорити про політико-правові, культурно-правові й інші експерименти. В цьому виявляється єдність матеріального змісту й юридичної форми закону, який можна розірвати лише в абстракції, але не в реальному експерименті. Іншими словами, поняття власне правового експерименту — це повною мірою ідеалізація.

Складність зв'язків детермінації виявляється не лише в множинності причин, але й у множинності наслідків (залежних змінних). Як правило, соціальні дослідження мають справу не з одним елементарним наслідком, а із системою наслідків, з яких вони можуть охопити лише деякі фрагменти. Звідси — труднощі експериментальної перевірки гіпотези, оскільки підтвердження цього наслідку не дозволяє повною мірою судити про обґрунтованість гіпотези. Можливо, що цей наслідок належить кільком гіпотезам. Вихід з такої ситуації — перевірка якомога більшої кількості наслідків з

гіпотезою. Але це відповідно ускладнює експериментальну процедуру.

Залежно від змісту експериментального фактора, в юридичній соціології можна виділити дві групи експериментів. У першій групі експериментальною змінною самі правові норми не виступають; у другій — право є експериментальним чинником. Так, до експериментів першої групи можна віднести дослідження ефективності правової пропаганди й правового виховання населення, ефективність профілактики правопорушень і т. ін., якщо ці дослідження проводять із врахуванням вимог експериментальних процедур. Однак найбільший інтерес становлять експерименти другої групи, коли дослідним шляхом на локальному об'єкті перевіряють новий законодавчий акт.

У соціології розрізняють активно спрямовані й природні експерименти. В активному досліді дослідник сам вводить у дію експериментальний фактор як гіпотетичну причину передбачуваних наслідків. У природному експерименті імпульс зміни об'єкта не вводиться соціологом, а виникає як результат природного ходу подій.

Завдання дослідника — визначити, якою мірою очікувані відповідно до його гіпотези наслідки збігаються з реальними змінами об'єкта. Законодавчий експеримент є активно спрямованим, оскільки досліджувана норма завжди вводиться в життя з метою перевірки її ефективності. Однак і природні експерименти становлять собою велику пізнавальну цінність. Вони немов би ставляться самим життям і відкривають широкі можливості для дослідника права. К. Кульчар справедливо зауважує, що «можна вважати введення в дію будь-якої правової норми дослідом, проведеним у природному середовищі, якщо вдасться виділити з неї суспільні наслідки, безпосередньо пов'язані з цією «незалежною змінною». Природні експерименти не зводять дослідника до ролі пасивного спостерігача. Вони припускають його активну творчу діяльність».

Пізнавальні можливості законодавчого експерименту можуть бути реалізовані лише за дотримання всіх наукових вимог експериментальної процедури. Однак на цьому шляху є труднощі об'єктивного й суб'єктивного плану.

Усе зазначене про специфіку й проблеми соціальних експериментів повною мірою стосується й законодавчих експериментів. До цього слід додати, що для останніх особливо важливий добір типових локальних об'єктів для перевірки нормативного акта. Крім того, потрібно, щоб умови проведення експерименту залишалися нормальними. Наприклад, під час проведення деяких господарських експериментів створюють пільгові умови для їх учасників, що є порушенням принципу об'єктивності. Порушує чистоту експерименту й погіршення умов для учасників експерименту (посилення контролю і вимогливості, підвищення відповідальності за результат експерименту, обстановка нервозності, дефіцит часу тощо). Слід враховувати і психологічні особливості законодавчих експериментів. Як зазначено в науковій літературі, законодавчий експеримент пов'язано з очевидними незручностями.

Отже, використання експерименту як способу перевірки наукових гіпотез істотно підвищує статус конкретних досліджень у соціології права, розширює їх пізнавальні можливості. Без висунування гіпотез не може розвиватися теоретичне знання. Однак перевірку їх обґрунтованості здійснюють у площині емпіричного рівня знання шляхом порівняння виведених з гіпотез наслідків із науковими даними. Евристична цінність експерименту полягає в тому, що він є прийомом активної взаємодії дослідника з об'єктом, різновидом наукової практики. З його допомогою створюють умови, що відповідають логіці перевірки гіпотез, здійснюють реальний вплив на об'єкт і вимірюють результати дії гіпотетичного причинного фактора. Ніякий інший метод не в змозі забезпечити виконання всіх цих умов. Соціологія права має в своєму розпорядженні певні можливості для проведення реальних експериментів. Вона також може використовувати й процедури уявного експериментування шляхом розробки причинних моделей, ретроспективного аналізу, моделювання тощо. Тим самим наукова перевірка гіпотез дістала надійніший фундамент.

Література до теми 13

1. *Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С.* Социологический словарь. — М., 2000.
2. *Бабосов Е. М.* Прикладная социология: Учебное пособие. — Минск, 2000.
3. *Гаврилов О. А.* Математические методы и модели в социально-правовом исследовании. — М., 1980.
4. *Гаврилов О. А.* Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование. — М., 1993.
5. *Гіденс Е.* Соціологія. — К., 1999.
6. *Гречихин В. Г.* Лекции по методике и технике социологических исследований. — М., 1988.
7. Как провести социологическое исследование. — М., 1990.
8. *Карбонье Ж.* Юридическая социология. — М., 1986.
9. *Козлов В. А., Суслов Ю. А.* Конкретно-социологические исследования в области права. — Л., 1981.
10. *Кравченко А. И.* Социология: Хрестоматия для студентов вузов. — Екатеринбург, 1998.
11. *Кудрявцев В. В., Казимирчук В. П.* Современная социология права. — М., 1995.
12. *Лапаева В. В.* Конкретно-социологические исследования в праве. — М., 1987.
13. *Лютынский Я.* Вопрос как инструмент социологического исследования // Социол. исследования. — 1990. — № 1. — С. 89—97.
14. *Основы социологии: Учебное пособие.* — М., 2000.
15. *Павленок П. Д.* Краткий словарь по социологии. — М., 2000.
16. *Панина Н. В.* Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій. — К., 1996.
17. *Піча В. М.* Соціологія: Загальний курс. — К., 2000.
18. *Правовой эксперимент и совершенствование законодательства / Под ред. В. И. Никитинского и И. С. Самощенко.* — М., 1988.
19. *Радугин А. А., Радугин К. А.* Социология: Курс лекций. — М., 1996.
20. *Современный гуманитарный словарь-справочник.* — М., 1999.
21. *Социология: Конспект лекций в схемах.* — М., 1999.
22. *Социология: наука об обществе: Учебное пособие.* — Харьков, 1996.

23. *Социология: Материалы до лекційного курсу.* — К., 1996.
24. *Суслов Ю. А.* Конкретные исследования и развитие социологии. — Л., 1983.
25. *Шаленко В. Н.* Программа социологического исследования. — М., 1987.
26. *Эффективность закона: Методология и конкретные исследования / Под ред. В. М. Сырых и Ю. А. Тихомирова.* — М., 1997.
27. *Юридическая социология: Учебник для вузов.* — М., 2000.
28. *Ядов В. А.* Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 1998.

1. 50/50: Опыт словаря нового мышления. — М., 1989.
2. *Аберкромби И., Хилл Стивен, Тернер Брайан С.* Социологический словарь. — М., 2000.
3. *Адомайт К.* Нормативная логика — теория метода // Юридическая политология: Сб. статей по теории права // Общественные науки за рубежом. Сер. Государство и право. — 1988. — № 3.
4. *Алексеев С. С.* Восхождение к праву: Поиски и решения. — М., 2001.
5. *Алексеев С. С.* Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М., 1999.
6. *Алексеев С. С.* Философия права. — М., 1998.
7. *Бабаева Л. В., Дмитриев А. В.* Социальная справедливость в зеркале общественного мнения. — М., 1989.
8. *Бабосов Е. М.* Прикладная социология: Учеб. пособие. — Минск, 2000.
9. *Бандурка А. М., Друзь В. А.* Конфликтология. — Харьков, 1997.
10. *Бачинин В. А.* История философии и социологии права. — М., 2001.
11. *Бачинин В.* Философия права и преступления. — Харьков, 1999.
12. *Безродний С. Ф., Ковальчук Т. К., Масний О. С.* Світова класична думка про державу і право. — К., 1999.
13. *Беленок О. А., Стадній М. В.* Девіантна поведінка сучасної української молоді як соціальна проблема // Уряд України... — К., 2001. — Т. 22. — С. 640—648.
14. *Боботов С. В.* Буржуазная социология права. — М., 1978.
15. *Бова А. А.* Громадська думка про окремі проблеми боротьби зі злочинністю // Уряд України... — К., 1999. — Т. 18. — С. 236—244.
16. *Бова А. А.* Правосвідомість і громадська думка про право і концептуальні засади // Уряд України... — К., 2001. — Т. 22. — С. 623—631.
17. *Бойниязов Р. С.* Философия правосознания: постановка проблемы // Изв. вузов. Правоведение. — 2001. — № 5. — С. 12—23.
18. *Васильев В. П.* Юридическая психология. — СПб., 1998.
19. *Вебер М.* «Объективность» познания в области социальных наук и социальной политики // Культурология. XX век: Антология. — М., 1995.
20. *Вебер М.* Избранные произведения: Пер. с нем. — М., 1990.
21. *Волженкин Б. В.* Коррупция. — СПб., 1998.
22. *Ворожейкин И. Е., Кубамов А. Я., Захаров Д. К.* Конфликтология. — М., 2001.
23. *Гаврилов О. А.* Математические методы и модели в социально-правовом исследовании. — М., 1980.
24. *Гаврилов О. А.* Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование. — М., 1993.
25. *Гвоздецкий В. Д.* Право, свобода, закон // Науковий вісник НАВСУ. — 1999. — № 4. — С. 3—12.
26. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права. — М., 1990.
27. *Гилинский Я. И.* Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социол. исследования. — 1991. — № 4 — С. 74.
28. *Гіденс Н.* Соціологія. — К., 1999.
29. *Графский В. Г.* Всеобщая история права и государства. — М., 2000.
30. *Гревцов Ю. И.* Очерки теории и социологии права. — СПб., 1996.
31. *Гревцов Ю. И.* Правовые отношения и осуществление права. — Л., 1987.
32. *Гречихин В. Г.* Лекции по методике и технике социологических исследований. — М., 1988.
33. *Даньшин И. Н.* Введение в криминологическую науку. — Харьков, 1998.
34. *Депенчук Л.* Богдан Кістяківський. — К., 1995.
35. *Джужа О. М., Корещук С. М.* Проблеми девіантної поведінки (кримінологічний аспект) // Науковий вісник. — 1999. — № 1. — С. 179—183.
36. *Дмитриев А. В.* Конфликтология. — М., 2000.
37. *Дмитриев А. В.* Конфликтология. — М., 2001.
38. *Дністрянський С. С.* Звичаєве право і соціальні зв'язки // Часопис правничий і економічний. — Львів, 1902.
39. *Дністрянський С. С.* Погляд на теорії права та держави. — Львів, 1925.
40. *Дністрянський С. С.* Соціальні форми права // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. — 1924.
41. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1991.

42. Дюркгейм Э. Самоубийство. — СПб., 1998.
43. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. — М., 1994.
44. Елсуков А. Н. Краткий курс теоретической социологии: Учеб. пособие. — Минск, 1999.
45. Жоль К. К. Философия и социология права: Учеб. пособие. — К., 2000.
46. Забзалюк Д. Є. Злочинність як форма девіантної поведінки // Уряду України... — К., 1999. — Т. 18. — С. 224—230.
47. Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології від античності до початку ХХ ст. — К., 1993.
48. Заєць А. Світоглядні основи праворозуміння // Вісник Академії правових наук. — 1997. — № 2. — С. 3—12.
49. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта. — М., 1996.
50. Зелинский А. Ф. Криминология. — Харьков, 2000.
51. Зеркин Д. П. Основы конфликтологии. — Ростов-на-Дону, 1998.
52. Зыков П. Г. О социальной природе права. — М., 1976.
53. Исаев И. А., Золотухина Н. М. История политических и правовых учений России XI—XX вв. — М., 1995.
54. История политических и правовых учений: Учебник для вузов. — М., 1995.
55. История политических и правовых учений: Учебник. — М., 1997.
56. Казмер М. Э. Социологическое направление в русской дореволюционной правовой мысли. — Рига, 1980.
57. Как провести социологическое исследование. — М., 1990.
58. Карбонье Ж. Юридическая социология. — М., 1986.
59. Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права. — Ростов-на-Дону, 2002.
60. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права: Современные подходы. — М., 1999.
61. Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества. — М., 1991.
62. Керимов Д. А. Основы философии права. — М., 1992.
63. Кернер Х. Ю. Криминология: Словарь-справочник. — М., 1998.
64. Кистяковский Б. А. В защиту права // Вехи. — М., 1909.
65. Кистяковский Б. А. Право как социальное явление // Социс. — 1990. — № 3.
66. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. — М., 1916.
67. Кистяковский Б. А. Философия и социология права. — СПб., 1998.

68. Клочкова А. В., Пристанская О. В. Информационные предпосылки криминализации общественного сознания // Вестн. Моск. ун-та. — Сер. 11, Право. — 1999. — № 2. — С. 17—43.
69. Кожевников В. В. Проблемы профессионализма сотрудников органов внутренних дел // Социол. исследования. — 1999. — № 9.
70. Козлов В. А., Сулов Ю. А. Конкретно-социологические исследования в области права. — Л., 1981.
71. Козловський А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес // Право України. — 2000. — № 2. — С. 49—52.
72. Корецький С. М. Профілактика девіантної поведінки молоді як протидія організованої злочинності // Уряду України... — К., 2001. — Т. 22. — С. 636—640.
73. Котан В. М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия. — М., 1983.
74. Коэн А. Отклоняющееся поведение и контроль над ним // Американская социология. — М., 1972.
75. Кравченко А. И. Социология: Хрестоматия для студентов вузов. — Екатеринбург, 1998.
76. Кравченко Л. В. Справедливість як вибір. — К., 1998.
77. Криминология: Учебник для юридических вузов. — М., 1999.
78. Кудрявцев В. В., Казимирчук В. П. Современная социология права. — М., 1995.
79. Кудрявцев В. И. Юридический конфликт // Государство и право. — 1995. — № 9.
80. Кудрявцев В. И., Казимирчук В. П. Современная социология права. — М., 1995.
81. Кульчар К. Основы социологии права. — М., 1981.
82. Курганов С. И., Кравченко А. И. Социология для юристов: Учеб. пособие. — М., 2000.
83. Лапаева В. В. Обнародование результатов исследования общественного мнения как объект правового регулирования // Социол. исследования. — 1998. — № 8.
84. Лапаева В. В. Общественное мнение и законодательство // Социол. исследования. — 1997. — № 9.
85. Лапаева В. В. Социология права / Под ред. академика РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсисянца. — М., 2000.
86. Лапаева В. В. Социологическое обеспечение правотворчества // Советское государство и право. — 1989. — № 10.

87. Лапаева В. В. Конкретно-социологические исследования в праве. — М., 1987.
88. Лелеко В. А., Прохоров Ю. Н. Молодежь: криминальная активность и проблемы ресоциализации // Социол. исследования. — 1994. — № 8—9.
89. Летонян Ю. М. Психология убийства. — М., 1997.
90. Лунеев В. В. Рыночная экономика и преступность // Общественные науки и современность. — 1996. — № 3.
91. Лютынский Я. Вопрос как инструмент социологического исследования // Социол. исследования. — 1990. — № 1. — С. 89—97.
92. Мальцев Г. В. Понимание права: Подходы и проблемы. — М., 1999.
93. Марчук В. П. «Свободное право» в буржуазной юриспруденции. Критика концепций Е. Эрлиха. — К., 1997.
94. Марчук В. П. Євген Ерліх: сторінки життя і творчості // Ерліховський збірник. — Чернівці, 1994.
95. Марчук В. П., Прозорова Н. С., Хірсін В. В. Критика сучасних теорій права. — К., 1981. — С.18.
96. Мейхью Л. Социология права // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. — М., 1972.
97. Мельник М. Корупція як соціальне явище // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 1. — С. 63—68.
98. Менелис Б. Н. «Школа свободного права» и ее место в буржуазно-юридической науке // Вестник Коммунистической академии. — 1928. — Книга XXVIII (4). — С. 199—232.
99. Меренков А. В., Никитина М. Н. Социальный портрет современной проститутки // Социол. исследования. — 2000. — № 5.
100. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социол. исследования. — 1992. — № 2—4.
101. Міллер А. Суть ранньої профілактики злочинів неповнолітніх // Радянське право. — 1986. — № 4. — С. 68—69.
102. Мортинець І. М. Проблеми девіантної поведінки молоді в умовах демократизації українського суспільства. — Львів, 1994.
103. Морщакова Т. Г., Петрухин И. Л. Социологические аспекты изучения эффективности правосудия // Право и социология. — М., 1973.
104. Муляр В. Маргіналами не народжуються // Віче. — 2002. — № 1. — С. 38—43.

105. Муромцев С. А. Определение и основное разделение права. — М., 1879. — С. 14, 164.
106. Нерсесянц В. С. Философия права. — М., 2000.
107. Оболенский А. В. Человек и государственное управление. — М., 1987.
108. Общественное мнение и власть: механизмы взаимодействия / А. А. Ручка, В. Л. Оссовский, В. А. Матусевич и др. — К., 1993.
109. Оксамытный В. В. Правомерное поведение личности. — К., 1990.
110. Осика І. Правовий нігілізм та правова культура // Право України. — 2001. — № 7. — С. 98—101.
111. Основы конфликтологии. — М., 1997.
112. Основы социологии: Учеб. пособие. — М., 2000.
113. Ошеров М. С., Спиридонов Л. И. Общественное мнение и право. — Л., 1978.
114. Павленок П. Д. Краткий словарь по социологии. — М., 2000.
115. Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій. — К., 1996.
116. Петрухин И. Л., Батуров Г. П., Морщакова Т. Г. Теоретические основы эффективности правосудия. — М., 1979.
117. Пирожков В. Ф. Криминальная психология. — М., 1998.
118. Піча В. М. Соціологія: Загальний курс. — К., 2000.
119. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття. — К., 1996.
120. Подгурецкий А. Очерк социологии права. — М., 1974.
121. Правовой эксперимент и совершенствование законодательства / Под ред. В. И. Никитинского и И. С. Самощенко. — М., 1988.
122. Пристанская О. В., Юцкова Е. Н. Методика криминологического изучения правосознания и общественного мнения о преступности. — М., 1990.
123. Рабинович П. М. Общественное мнение о праве: теоретические вопросы // Проблемы правообразования. — К., 1989. — Вып. 50. — С. 3—8.
124. Радугин А. А., Радугин К. А. Социология: Курс лекций. — М., 1996.
125. Румянцев О. Г., Додонов В. Н. Юридический энциклопедический словарь. — М., 1997.
126. Руссо Ж. Ж. Трактаты. — М., 1969.
127. Ручка А. О., Ганчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. — К., 1995.

128. Ручка А. О., Ганчер В. В. Очерки истории социологической мысли. — К., 1992.
129. Смелзер Н. Социология. — М., 1994.
130. Смирнова Е. Э., Курлова В. Ф., Матюшкина М. Д. Социальная норма и возможности ее измерения // Социол. исследования. — 1999. — № 1.
131. Современная западная социология: Словарь. — М., 1990.
132. Современный гуманитарный словарь-справочник. — М., 1999.
133. Соколов С. В. Социальная конфликтология. — М., 2001.
134. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
135. Социальные отклонения / Кудрявцев В. Н. и др. — М., 1989.
136. Социология / Г. В. Осипов (руководитель авт. кол.), Ю. П. Коваленко, Н. И. Щипанов, Р. Г. Яновский. — М., 1990.
137. Социология наука об обществе: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. — Харьков, 1996.
138. Социология преступности. — М., 1966.
139. Социология / Под ред. Ю. Г. Волкова. — М., 2000.
140. Социология: Конспект лекций в схемах. — М., 1999.
141. Соціологічна думка України: Навч. посібник / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. — К., 1996.
142. Соціологія / Под ред. В. Г. Городяненка. — К., 2002.
143. Соціологія: Матеріали до лекційного курсу. — К., 1996.
144. Спенсер Г. Грехи законодателей // Социол. исследования. — 1992. — № 2.
145. Стегній О. Г. Проблема забезпечення законності в громадській думці // Уряд України... — К., 1999. — Т. 18. — С. 444—446.
146. Суслов Ю. А. Конкретные исследования и развитие социологии. — Л., 1983.
147. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. — М., 2000. — Т. 1.
148. Сырых В. М. Социология. — М., 2001.
149. Тадевосян С. В. Словарь-справочник по социологии и политологии. — М., 1996.
150. Толеубекова Б. Х. Социология компьютерной преступности. — Караганда, 1992.
151. Тощенко Ж. Т. Социология: Общий курс. — М., 1994.
152. Тригубенко Г. Боротьба зі злочинністю як засіб подолання правового нігілізму // Право України. — 2002. — № 3. — С. 127—129.

153. Тригубенко Г. Термін «нігілізм»: історія та сучасність // Право України. — 2000. — № 9. — С. 129—132.
154. Фатеев А. Русский методолог теории права. — Харьков, 1917. — С. 30.
155. Феофанов К. А. Социальная аномия: обзор подходов в американской социологии // Социол. исследования. — 1992. — № 5.
156. Філософія права: Навч. посібник. — К., 2000.
157. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы // Культурология: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. — М., 1996.
158. Шаленко В. Н. Программа социологического исследования. — М., 1987.
159. Шаповал М. Ю. Загальна соціологія. — К., 1996.
160. Штомпка П. Социология социальных изменений. — М., 1996.
161. Шульженко Ф. П., Наум М. Ю. Історія вчень про державу і право. — К., 1997.
162. Эффективность закона: Методология и конкретные исследования / Под ред. В. М. Сырых и Ю. А. Тихомирова. — М., 1997.
163. Юридическая конфликтология. — М., 1995.
164. Юридическая социология: Учебник для вузов. — М., 2000.
165. Юридический конфликт: процедуры разрешения. — М., 1995.
166. Явич С. Л. Об исследованиях механизма действия права // Советское государство и право. — 1973. — № 8. — С. 26—32.
167. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования: Описание, объяснение, понимание социальной реальности. — М., 1998.
168. Яковлев А. М. Социология экономической преступности. — М., 1988.
169. Яковлев А. М. Теоретические проблемы социологии права. — М., 1970.
170. Erlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. — Munchen. — 1913.

Передмова	3
-----------------	---

ТЕМА 1. Предмет соціології права

§ 1. Комплексна природа наукових соціолого-правових досліджень	5
§ 2. Дискусійний характер визначення предмета соціології права	12
§ 3. Структура і функції соціології права	21

ТЕМА 2. Виникнення та розвиток соціології права

§ 1. Історичні передумови виникнення юридичної соціології. Зародження соціології права	29
§ 2. Елементи соціології права в концепціях О. Конта. Соціологія права Е. Дюркгейма, М. Вебера, Є. Ерліха та інших	31
§ 3. Теорія правового плюралізму Л. Петражицького. П. Сорокін	49

ТЕМА 3. Історія вітчизняної соціології права

§ 1. Розвиток соціології права в Україні в кінці XIX століття	56
§ 2. Соціологія права в сучасних умовах розвитку України	78

ТЕМА 4. Соціологія законодавства

§ 1. Етапи соціологічного забезпечення законодавства	82
§ 2. Проблеми ефективності законодавства	92

ТЕМА 5. Соціальна дія права

§ 1. Соціальні функції права	98
------------------------------------	----

§ 2. Механізм соціальної дії права	104
§ 3. Фактори реалізації права	113
§ 4. Механізм переконання і примусу	117

ТЕМА 6. Особливості правової соціалізації особистості

§ 1. Поняття соціалізації. Соціально-психологічні механізми та інститути соціалізації	124
§ 2. Основні концепції соціалізації	128
§ 3. Особливості правової соціалізації	137

ТЕМА 7. Правова свідомість і правова поведінка

§ 1. Вивчення в соціології правової свідомості	143
§ 2. Правова поведінка: особливості вивчення в соціології	151

ТЕМА 8. Соціологія девіантної поведінки

§ 1. Девіація. Суть поняття	158
§ 2. Норма і відхилення від неї	159
§ 3. Типологія відхилень	162
§ 4. Теорії девіантної поведінки	165
§ 5. Профілактика девіантної поведінки як рання профілактика злочинності	169

ТЕМА 9. Соціологія злочинності

§ 1. Концептуальні підходи до соціології злочинності	174
§ 2. Специфіка соціологічного аналізу злочину	181

ТЕМА 10. Соціологія правового конфлікту

§ 1. Поняття «соціальний конфлікт» та «юридичний конфлікт»	193
§ 2. Внутрішня структура юридичного конфлікту	197

§ 3. Типологія конфліктів	204
§ 4. Кримінальний конфлікт	206
§ 5. Завершення конфлікту	215

ТЕМА 11. Закон та громадська думка

§ 1. Співвідношення легального і легітимного в законодавстві	225
§ 2. Ефективність законодавства	227
§ 3. Соціологія громадської думки	230

ТЕМА 12. Соціологія правозастосування

§ 1. Правозастосування як вид соціальної діяльності	237
§ 2. Суб'єкти правозастосувальної діяльності	241
§ 3. Умови правозастосувальної діяльності: загальні, спеціальні, індивідуальні	244
§ 4. Фактична діяльність суб'єктів правозастосування. Соціальні критерії її оцінки	247

ТЕМА 13. Право як об'єкт емпіричного соціологічного дослідження. Методологія та методика соціологічних досліджень

§ 1. Методологічні засади соціолого-правових досліджень	253
§ 2. Дослідження сутності зв'язків правової системи	258
§ 3. Характеристика методів вивчення суспільної думки	264
§ 4. Організація і структура соціолого-правових досліджень	268
§ 5. Метод експерименту в соціолого-правових дослідженнях	270

Література до всіх тем	276
------------------------------	-----

Навчальне видання

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

Навчальний посібник

За загальною редакцією О. М. Джужи

Шеф-редактор
В. С. КОВАЛЬСЬКИЙ, кандидат юридичних наук

Юрінком Інтер — редакція наукової та навчальної літератури

Відповідальна за випуск *О. Г. Пазюк*
Редактор *Н. П. Пророченко*
Комп'ютерний набір *Л. М. Сисосва*
Комп'ютерна верстка *О. М. Коваленко*
Художнє оформлення *М. П. Черненко*

Підписано до друку 16.04.2004. Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Папір офсетний № 1. Гарн. Academy. Умовн. друк. арк. 15,12. Обл.-вид. арк. 13,85.
Наклад 15 000 (1-й завод 1—3000) прим. Зам. № 4-797. Ціна договірна.

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним центром СП «Юрінком Інтер»

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції —
серія ДК № 19 від 20.03.2000.)

З питань придбання літератури звертатися до видавництва «Юрінком Інтер»
за адресою: 04209, Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 31-6; тел. 411-64-03

Віддруковано в ЗАТ «Віпол» ДК № 15.
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.

НБ ПНУС

719161

С69 Соціологія права: Навч. посіб. / О. М. Джужа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін.; За заг. ред. О. М. Джужа. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 288 с. — Бібліогр.: с. 276—283.

ISBN 966-667-109-3

Висвітлено історію, предмет та методологію соціології права, відображено взаємні функціональні залежності між правом і неправовими суспільними явищами (економічними, політичними та ін.), соціальні передумови виникнення відповідних правових норм, об'єктивні вимоги до них і зворотний вплив цих норм на суспільне життя.

Призначений для студентів, слухачів, курсантів, аспірантів і викладачів вищих юридичних навчальних закладів, а також наукових та практичних працівників.

ББК 60.56я73